

**Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју**

Завршни рад - мастер:

Азбуковица под окупацијом 1941-44

Ментор:
др Александар Животић

Студент:
Павловић Д. Ненад ИС 19/45

Београд, 2020

Предговор

Овај завршни мастер рад под називом *Азбуковица под окупацијом 1941- 44* је замишљен као наставак завршног рада на основним студијама. Овај завршни рад настаје у години када се обележавају годишњице значајне за настанак, развој и нестанак југословенске државне идеје у све 3 етапе постојања југословенске државе: 100 година од првих избора за Конституанту Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 79 година од двадесетоседмартовског официрског пуча, 75 година од ослобођења Југославије од нацизма и фашизма али и њеног напуштања монархијског уређења у корист једнопартијске социјалистичке државе, где је српски народ живео у 6 република и 2 аутономне покрајине у саставу српске федералне јединице, којима су Уставом из 1974. године дато да буду фактички равноправни део југословенске федерације, до устава Републике Србије из 1990. године, 21 година од НАТО бомбардовања и 20 година од савезних и парламентарних избора, где је падом југословенски и унионистички оријентисаног реформисаног СК Србије – Социјалистичке Партије Србије, коначно напуштена идеја југословенске социјалистичке државе у смањеној југословенској федерацији, СР Југославији на савезном односно републичким нивоима у Србији и Црној Гори у условима вишепартијског система, чиме су отворено почели процеси, напуштања и не само концепта *суженог југословенства* у несумњиво српским републикама, већ и до дезинтеграције југословенске државе, чији је део био и реформисани СК Црне Горе – Демократска Партија Социјалиста, у временима када је почела кампања о могућим евроинтеграцијама демократске СР Југославије, којом су на савезном нивоу владали људи из Демократске опозиције Србије.

Тема овог рада је и даље азбуковачки крај у границама наведеним у уводу завршног рада на основним студијама *О Азбуковици*, дакле подручје општине Љубовија и подручје делова послератне општине Осечина, са Пецком као најважнијим седиштем. Пошто је овај рад наставак завршног рада на основним студијама, временски период овог рада је од 1. децембра 1941. године до периода партизанског ослобођења Азбуковице немачких и квислиншких снага, у периоду од 9. октобра 1944 до друге половине децембра 1944. године, са потпоглављем закључно са 15. мајем 1945. године, јер је значајно за разумевање начина за превазилажење последица окупације и успостављања нове, комунистичке власти, чиме је дошло до победе концепта, супростављеног предратном систему државе, посматран на микронивоу, као што је Азбуковица, која је због потребе за реорганизацијом управног апарата и што је ово подручје пружило *гостопримство* Равногорском покрету, оличеног у мајору Драгославу Рачићу и његовој Церско – мајевичкој групи корпуса до краја рата и самом армијском генералу Драгољубу Михаиловићу током новембра и децембра 1943. и првих дана јануара 1944. године , наставило да тавори као и дотада и да се део територије, за који постоје подаци да су у претходних 100 година подржавали *напредни покрет* одвоји од главнине среза и припоји ваљевском крају, чиме су ти крајеви одвојени од *четничког краја*, како се до скора говорило о љубовијском делу Азбуковице односно данашњој општини Љубовија, која је од 1970 – их година, способошћу овдашњих комунистичких функционера, доживела краткотрајни привредни успон, који је фактички трајао

колико и југословенска идеја на државном нивоу. У оквиру ове теме, настављена је тежња да се у целини посматра II светски рат на локалном подручју, као и да се уз доступне изворе и литературу, истовремено посматра и општи српски и југословенски ниво, ради увида о начинима како су се догађаји на општем нивоу осликали на микрониво Азбуковице, односно да се посматра како је утицај великих одлука прихваћен и схваћен у малој српској средини, каква је била Азбуковица, посебно у условима *прикривеног грађанског рата*, где су се много раније сукобили каснији хладноратовски концепти у свету, односно у датом тренутку сукоба антифашизма и фашизма, где су дотадашње устаничке снаге, самостално и уз међусобне сукобе, сукобљавале са немачким окупатором и квислиншким јединицама, уз истовремено деловање југословенске избегличке владе и утицај на покрете отпора на подручју Југославије, западне Србије и у мањој мери Азбуковице. На овај начин, овај завршни мастер рад ће бити логичан наставак завршног рада на основним студија, са циљем да се истовремено посматра и као самостална целина.

Говорећи о међусобном односу представника два антифашистичког покрета, за разлику од сарадње до које је долазило у претходном периоду, партизани и четници су у свој сукоб су на оба нивоа, југословенском и азбуковачком, укључили посебно идеолошко – класну класну компоненту сукоба, тежећи да истовремено спроведу ослобођење и спровођење свог концепта Југославије преко обрачуна са идеолошким и класним непријатељем, уз доминатно јаснији четнички покушај да искористи непријатеља за овај међусобни обрачун, чиме су се четници компромитовали и довели себе до стања колаборације са непријатељима, да су их савезници, краљ и владе у избеглиштву и послератни југословенски социјалистички судски органи и историографија ставили у позицију какву су имали осведочени крвници српског народа и да их неоправдано изједначи са тим правим и искреним идеолошким слугама и *пријатељима Хитлеровске коалиције*. Када је реч о самом срезу, ситуација није пуно одступала од ове опште ситуације, али је за разлику од овог партизанско – четничког сукоба као сукоба два концепта послератне Југославије, због мирнијег карактера окупације у Азбуковици, овај братоубилачки и грађански рат је био јасније усмерен на идеолошки сукоб, чему сведочи делимично присуство војника Равногорског покрета у структурама окупационог и квислиншког апарата Недићеве Србије, до доласка капетана Драгослава Рачића, од када се, па све до краја рата, уз југословенски и српски, јаче потенцира антикомунистички приступ у овом рату. Тежња овог рада је да се на основу доступних извора и литературе, ова контроверзна тема *грађанског рата* и *братоубилачког сукоба*, како се у југословенској и српској литератури доминантно посматра Други светски рат у Југославији, посебно што је реч о локалној историји где потомци учесника у рату, углавном живе на подручју Азбуковице, објективно посматра и избегне пристрасност у раду, али и да се истовремено спречи ревизија историје и да се не омаловажи страдање, као и ослободилачке и ратничке традиције српског народа, који је дао највеће жртве у борби против нацизма и фашизма на подручју Југославије на страни *Великих Савезника: Уједињеног Краљевства, Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза*. Српски народ је тада у највећој мери, стао на страну антифашизма, чиме су показали да су само бранили своја огњишта од фашистичког освајача, који је хтео да их понизи и од њих

направи своје слуге, у условима када је немачки освајач својом технолошком надмоћи и зверским репресалијама над цивилима широм Европе, сломио дотадашњи отпор западних савезника и мучки напао Совјетски Савез, понизивши тако хероје и ратнике *Великог рата*, али и показао да за њега не постоје договори и компромиси, већ остварење сопствених поробљивачких интереса. На страну антифашистичке коалиције стала је и југословенска држава, поучена сличним искуством, где су непријатељи злоупотребили идеју народа на самоопредељење да би живели у сопственим националним државама и роварили преко сопствених националних заједница у Југославији и оних чије су земље до тада окупирани, док су народи Југославије страдали и били увучени у међусобни сукоб, у ком је на основу постојећих извора и литературе, највише страдао српски народ, док је хрватске и друге сепаратисте подстицао на остварење својих ирредентистичких идеја о сопственим националним државама на шовинистичким основама, бранећи српском народу да оствари исто, плашећи га тзв. *великосрпским хегемонизмом*, производом посебно аустро – угарске колонијалне политике, који је последица немогућности Двојне Монархије да поседује колонијалне поседе у ваневропском подручју, јер су садашњи непријатељи Југославије већ имали колоније током новог века, који се проширило и на Коминтерну и СССР у предратном периоду. На тај начин Срби су увидели да ће одбраном Југославије, бранити и своје национално право да живе у једној држави. Тежња овог рада је да се истовремено спречи омаловажавање достигнућа и напора југословенских партизана и српских бораца у њиховим редовима, где су заједно са другим југословенским народима, створили респектабилну и поштовану армију, Народноослободилачку војску Југославије, под Јосипом Брозом Титом, која је сопственом снагом, уз морално – пропагандну и делимичну војну помоћ Совјетског Савеза током рата, на време учила да је динамична герилска борба кључан услов за победу над надмоћнијим непријатељем и да ће тако, ослоњени на предратно илегално партијско и ратно искуство њеног старешинског кадра, насталог кроз Интернационалне бригаде, Југословенску војску и кроз рат и револуцију, успети да остваре своје идеолошке циљеве и успоставити социјалистичку власт у Југославији и поред *лијевих скретања*, укључивши у своје редове највећи број Срба. Поред тога, овде колико то извори и литература дозвољавају је такође тежња да се четнички покрет у форми Четничких одреда Југословенске војске односно Југословенске војске у отаџбини, окупљених под називом Равногорски покрет, посматра кроз историографији као други антифашистички покрет у српском народу, што је он и био по својој прихваћености међу обичним народом, уз истовремену тежњу савремене српске државе после 2000. године да се и припадницима ових јединица законски потврди овај статус, с обзиром да је неуспешно покушао да у измењеним југословенским условима, примени стари антантистички став и српску војну стратегију из Балканских ратова и Првог светског рата, допуњену антикомунизмом предратне југословенске војске, чијим се настављачем сматрао његов покрет, на поменуте услове динамичне антиокупаторске гериле и потребе да по угледу на западноевропске покрете отпора, дође до заједничке партизанско – равногорске сарадње на плану уништења непријатеља, да самостално са својим идејама, самостално победи немачког окупатора и помогне у обнови југословенске краљевине, стварајући услове сличне онима из 1918. године. Ипак, ратне околности, у комбинацији са чињеницом да је

Михаиловић иступао као настављач југословенске и српске краљевске војске, тешко прихватао сваку сарадњу са комунистима, што је његов покрет доводило да не само доведе у стање нужне сарадње са окупатором и квислинзима, што је толерисано од Велике Британије у склопу стратегије антантизма, али су се делови његове Југословенске Војске у Отаџбини оглушивали о његово деловање и самоиницијативно су улазили у отворену сарадњу са окупаторским војницима, у складу са идеолошко – класним сукобом против комунизма, чиме су уместо сарадње са партизанима, на коју су их приморавале околности, у складу са тежњама великих сила: Уједињеног Краљевства и Совјетског Савеза и Сједињених Држава да се на подручју Југославије, ускладе ратни напори оба антифашистичка покрета, пре свега на победи против нацистичке Немачке и фашистичке Италије, притом и да се остваре интереси тих великих сила на овом подручју у мери у којој су дозвољавале околности самог рата, због тог дела свог покрета и свпг израженог антикомунистичког става, доведени у ситуацију су ти четнички одреди били тзв. *помоћне снаге* при непријатељским и квислиншким војним структурама и војним формацијама и тако нису у потпуности били у служби српског народа, већ су тако били злоупотребљени од окупатора и његових слугу. На тај начин, уз недовољно ангажовање Михаиловића на подручју НДХ, у време страдања српског народа по усташким логорима: Јасеновац, Јастребарско, Јадовно и другим и контактима појединих четничких *војвода са Павелићевом фашистичком војском*, по речима проф. Петрановића, довело је по истим речима да сви бивши војни обвезници Југословенске војске под претњом *усташког ножа* се преко Народноослободилачке Добровољачке војске, укључе у редове НОВЈ. Све ово је довело до тога да је оваква пасивност Равногорског покрета, уз дисциплину и безпоговорност у деловању НОВЈ, резултирала да су генерал Дража Михаиловић и Равногорски покрет, због свог неприлагођавања у тренутку када су и њихови узори у западном свету, напустили своју оригиналну стратегију и прилагодили се динамичном герилском ратовању, били стављени од стране Савезника, југословенског краља, избегличке владе и послератних југословенских социјалистички судских органа и историографије на позицију и тако сврстани уз поражене снаге, непријатељске формације, на места каква су имали осведочени крвници и кољачи српског народа и да буду изједначени са тим правим и искреним идеолошким слугама и *пријатељима Хитлеровске коалиције*. Ово је изузетно значајно, с обзиром да је предмет овог рада и српско национално питање и његов утицај са југословенског на локални ниво, те је и национално питање значајно, с обзиром да је српски народ, без обзира на највеће жртве поднесене у рату, морао и у редовима КПЈ да се брани од од *дражиновитине, четништва и великосрпске хегемоније* током и након рата, а српски национализам био посматран као шовинистички и антијугословенски настројен, посебно од народа који нису раније имали своје самосталне националне државе пре уласка у југословенску државу, пре свега због реваншистичких тежњи четничких идеолога према тим народима почетком рата и самом српском националном питању у обновљеној послератној Југославији, четничком сарадњом са квислинзима на антикомунизму и националној идеји и тога што је КПЈ са позиција Коминтерне, насталих под утицајем комуниста из поражених земаља у Првом светском рату, ранијим антикапиталистичким позицијама ове организације према Југославији као *версајској творевини*, уз то

земљи која је подржала противнике совјетске државе у Руском грађанском рату – *белу емиграцију*, односно јединице под генералом Петром Врангелом и читаво руско царско племство и дала им уточиште на својој територији. Ова версајска позадина, где се Југославија посматра као *најмилитантнија антикомунистичка земља* на Балкану, под утицајем германске идеје о постојању некаквог *великосрпског хегемонизма*, дошло је до слома српских комунистичког утицаја у КПЈ после смене једног од оснивача Партије, др Симе Марковића, када српски комунисти прихватају интернационалистички став да српски народ није био *угњетен народ*, те отуда став доминатног вођства КПЈ оличеног у хрватско - словеначкој *неутралој струји* да је за послератну Југославију било најбоље решење да се створи *партизанска федерација равнотеже*, чиме је српски народ и поред своје бројности, надмоћи и жртава, није могао да боље искористи рат за решење сопственог националног питања. За период окупаторске немачке окупације југословенских крајева, ово питање је изузетно значајно за разумевање војно – политичких одлука свих страна у овом сукобу, јер су Срби били у свим могућим војскама током рата, где је свака од војски имала своје виђење српског питања, било да је реч о српском питању као делу југословенског или независног од југословенског питања.

Завршни мастер рад *Азбуковица под окупацијом 1941 – 44* је замишљен као истовремени приказ војно – политичких акција устаничких покрета у периоду након слома устанка до ослобођења односно до успостављања комунистичке југословенске власти са циљем да се да најшира могућа, свеобухватна слика о периоду немачке окупације у Азбуковици односно немачко – квислиншке владавине овим подручјем, оличеним не само у односима припадника партизана, већ много више јединица ЈВуО и немачко – квислиншких јединица у Азбуковици, допуњен сликом свакодневног живота становника овог краја, привреду, школство и друге сегменте живота, јер предмет овог рата су и начини на које су људи овог краја успели да издрже и да сачувају не само своје животе, већ и наду у боље сутра. Овај народ, с обзиром на непосредну ратну прошлост која је још увек била жива у њиховим мислима, сећањима, тековинама и непосредним последицама Првог светског рата, морао је да после непуних четврт века поново улети у нови ратни вихор, ступајући у различите војске: партизане, четнике, недићевце и друге, које су овде бивствовале и пролазиле, добровољно и/или присилно, а које су се бориле за очување или рушење тековина за које су се борили од 1912. до 1918. године. Значајан сегмент њихових живота били су привреда и школство. Ове две области живота, преко којих је могуће назрети и објаснити и свакодневни живот Азбуковице, јер су ове две приче, два сегмента сваког друштва, истовремено неодвојиви елементи сваке одлуке свих војски и њихових структура у спровођењу политичких, војних и економских акција на терену и разумевање њиховог утицаја. Привреда је и у ратном периоду остала највише заступљена кроз земљорадњу, ратарство и воћарство као основне пољопривредне гране овог краја, у складу са географским карактеристикама подручја и занатство, које су због рата стагнирале, што је био случај са занатством. Говорећи о просвети као елементу рада, она је такође поменута да би се разумела идеолошка ситуација у партизанском покрету и у окупираној Србији, где се у потпуности види различит приступ у употреби програма зарад величања супростављених идеолошких концепата: комунистичког

југословенског концепта *братства и јединства* и квислиншког прилагођавања Србије *Новој Европи*, базираног на фашистичкој верзији српског, антијугословенског идеолошког концепта, чиме се азбуковачки крај у потпуности уклапа у општу југословенску борбу на релацији антифашизам против фашизма. Једна од тема у овом раду била је и питање људи из Азбуковице у логорима, што је значајно за ову причу са циљем да се оствари најшири могући приступ Другог светског рата на неком микронивоу. Говорећи о војно – политичким елементима окупације у Азбуковици, ово подручје карактерише релативно миран период владавине српског квислиншког апарата и почетна легализација четничких одреда Драже Михаиловића, праћена тежњом да се спроведе антикомунистичка стратегија антантизма и обрачун са преосталим припадницима и сарадницима НОП –а у Азбуковици и њиховом илегалном раду у времену потера квислиншких и касније Рачићевих формација након извлачења четника из квислиншких структура, док суштински, после пораза у устанку 1941. године, партизанских јединица није било на највећем подручју Азбуковице односно од 29. 11. 1941. године до 9. 10. 1944. године, а мањи број партизана је био на подручју Пецке и околине све до 20. 1. 1942. године, кад је Азбуковица у потпуности била под окупаторско – квислиншким контролом до 1944. године. За овај крај је значајно што је од обнове Равногорског покрета у овом крају био седиште Церско – мајевичке групе корпуса и њеног команданта Драгослава Рачића, што је генерал Михаиловић боравио на овом подручју, где је прославио своју крсну славу, Св. Николаја Мирликијског и можда Божић и што је ово подручје где је боравила савезничка британско – америчка мисија на челу са америчким официрима: пуковником Сајцом и капетаном Мејнсфилдом. Ово је било време када су четници били власт и господари азбуковачких села, а недићевске власти преосталих градских општина и српског места Љубовије.

Говорећи о материјалу коришћеног за настанак овог мастер рада, суштинском наставку завршног рада са основних студија историје, коришћени су слични извори као и раније, са тим што су они због тренутне ситуације са пандемијским вирусом, били проналажени углавном у дигиталном издању уз неколико изузетака. У изворе коришћене у раду, наводимо дигитализоване краљеве указе по различитим војно – политичким питањима, Зборник НОР –а, где су коришћена углавном документа партизанске и четничке провинијенције, документа о сарадњи ДМ четника са окупатором и квислинзима да се илуструје тежња да се спроведе антантистичка стратегија, као и документа која су сакупили професори Петрановић и Зечевић, значајни за историју Краљевине и социјалистичке Југославије од 1918. до 1988. године. У изворе се убрајају и интернет адресе са тачним датумом и временом посете, коришћене да би се илустровани сегменти на општем и локалном нивоу. Значајан део извора су и извори у виду факсимила, шапилографског летка, сећања преживелих учесника и њихових сродника и изворни извештаји шабачког окружног начелника слани Недићевој Српској државној служби, унети у неизмењеном облику и дословно прекуцаниу главну литературу о азбуковачком крају у Другом светском рату. Поред ових сећања, у жељи да и неке нове информације потврде, доведу у сумњу и евентуално оповргну неку од свих информација, ради упоредног посматрања, укључена су и сећања људи из сопствене непосредне околине односно од чланова шире породице, чиме је

у овом раду, укључен и сегмент *породичне историје* у Другом светском рату, у част прецима, поштовања њихових жртава и борби за слободу и захвалност на свему, уз захвалност драгим особама на инспирацији да овај рад настане. Поред тога, коришћено је српскохрватско издање мемоара Ф.В.Д. Дикина, *Бојовна планина*. У настанку овог рада, коришћена је готово идентична литература као и у претходном раду, са извесним изменама и допунама по том питању. За војно – политичку ситуацију у свету и југословенској краљевини у Другом светском рату, коришћена су дела Бранка Петрановића о Другом светском рату у склопу тротомне *Историје Југославије*, територије данашње Србије у истом периоду, стратегији Драже Михаиловића и српској националној интеграцији у југословенској држави, дела Косте Николића о историји ДМ четника и о самом генералу Михаиловићу, књигу Стеве Вујновића о организацији партизанске војске, књигу Петра Клеута о партизанској тактици, сопствени завршни рад као смерницу за наставак приче из тог рада, публикације о народним херојима Југославије и хронологији НОБ –а. Поменутој литератури треба додати књигу Милана Борковића, где се помиње приказ српске колаборације и књигу Александра Недића, која је коришћена да се покаже пристрасно писање у славу српског квислинга због тежњи због које је овај рад између осталог написан. За потребе разумевања српске привреде и *спуштања истраживачких сонди* на локални ниво, коришћена је књига Драгана Алексића о привреди квислиншке Србије, настала на основу његове докторске дисертације. Од истог аутора, коришћена је и његова магистарска теза о партизанским одредима у западној Србији крајем 1941. и почетком 1942. године, доступна у историјској библиотеци Филозофског факултета у Београду. За разумевање партизанске епопеје, коришћена је књига о Другој пролетерској бригади. За локални ниво, најзначајнија литература је била књига мр. Јована Јовановића, *Азбуковица у народноослободилачком рату 1941 – 1945. године* из 1985. године.. За школство у Азбуковици, коришћене су две књиге издате у Љубовији, 1987. и 2000. године, где је главну улогу у писању ових одељака о предсоцијалистичком периоду школства у Љубовији и Азбуковици, имао чувени стручњак у овој историјској области, др Момчило Исић. Главни предмет посматрања ове теме биће приказано доминантно кроз љубовијску школу, јер је она била главна за тадашњи срез, пре свега за љубовијски крај Азбуковице, највише што је била у седишту азбуковачког среза.

Аутор

Увод

Други светски рат на подручју Југославије је био сукоб најразличитијих војски и типова њихове међусобне сарадње, који је по својој суштини био двоструког карактера. На првом месту, овај светски сукоб је био време када су се истовремено одвијале две револуције, које су се супростављале легалистичким тежњама Равногорског покрета односно Југословенске војске у отаџбини. За разлику од покрета Драгољуба Михаиловића, који је тежио да уз примену антантистичке стратегије и нужне колаборације са непријатељем, праћене осветничким тежњама према Хрватима и Муслиманима, посебно онима који су подржавали усташе и муслиманску *Ханџар дивизију*, обнови југословенску монархију и да је прилагоди монархијама западног света, комунисти и усташе су тежиле да сруше тај поредак, где су комунисти тежили да на целој југословенској територији спроведу социјалистичку револуцију и револуционарним путем смене монархију кроз Народноослободилачку борбу, у виду Народноослободилачког покрета или у усташкој визури да се на национално – расистичким основама, са осећајем Хрвата као *аријевске расе*, створи етнички чиста велика Хрватска, где ће на основама хиљадугодишњег историјског политичког права и *политичких Хрвата*, доћи до остварења *тисућљетног сна хрватскога народа, обнове хрватске државности*, где у њој неће бити ничега што по њиховим мишљењима, *није било хрватско*, пре свега Срба као *православне напасти*, који су слично Јеврејима у нацистичкој Немачкој и овде уз Србе, били третирани као *туђинци* и *историјско смеће*, које је требало да нестане из Независне Државе Хрватске. У таквој ситуацији, југословенско ратиште у Другом светском рату је истовремено постало поприште *грађанског рата* и *братоубилачког крвопролића*, како се у историографији назива сукоб између јединица НОВЈ и ЈВуО, у којима су доминантан фактор чинили српски војници, са тежњом да се наметне један од концепата обнове југословенске државе, било као уставне, парламентарне монархије западног типа или социјалистичке федерације по угледу на Совјетски Савез, где ће рушењем монархије и успоставом републиканског уређења државе се решити проблеми југословенске краљевине. Овај сукоб партизана и четника, довео је до стања да су југословенске четнике постепено напустили југословенски краљ, влада и Савезници и од послератних југословенских власти и историографије, били третирани као издајници *народа и југословенске државе* и неоправдано стављани у исту раван са усташама, словеначким квислинзима, *Ханџар дивизијом*, а посебно у ранг са Недићем и Љотићем, док су партизани постепено добили подршку од југословенског монарха и владе и сву савезничку подршку и успоставили социјалистичку власт у Југославији. На овакав антијугословенски став послератних власти, посебно је утицало то што су се припадници ЈВуО сукобљавали са снагама НОП –а, што је била окосница рата у Југославији односно *грађанског рата* и *братоубилачког крвопролића*, јер су четници били легалистичка војска, док су јединице партизанског покрета биле самоникле народне снаге, ношене идејом о успостављању праведније и равноправније Југославије након Другог светског рата, настале из структура дотада полулегалне КПЈ. Уместо да су се четници борили против усташа, који су Србе називали *православна напаст* и осталих квислинга, они су због идеолошких разлика, запоставили сарадњу коју је

остваривала југословенска краљевска влада са Савезницима, посебно са Уједињеним Краљевством и идеолошки супростављеним Совјетским Савезом, под паролом борбе против Хитлера, они су дозволили да дође до сукоба који је суштински одговарао партизанима, који су хтели да рат искористе за успостављање својих структура на челне позиције у држави, чиме су доминантно српски покрети отпорозволили да дође до нових подела међу њима. До разлаза и сукоба између НОП и ЈВуО је дошло због међусобног неповерења, појачаног незадовољством четника што је НОП био састављен од младих, лоше наоружаних и неискусних бораца, без познавања војне тактике и који није марио много за цивилне жртве и немачке репресалије над локалним становништвом да би спровели револуционарне тежње. Сем тога, раније љотићевско стрељање локалног становништва у Крагујевцу и сусрет Михаиловића са Немцима у Дивцима, а посебно међусобни партизанско – четнички сукоби, закључно са страдањем Радничког НОП батаљона на Кадињачи од немачких војника, што је била херојска жртва и последња одбрана Ужица зарад безбеднијег повлачења Тита и Врховног штаба, који су се једва извукли из Ужица, што је отворило почетак *опитесрпског рата*, где су се Срби под различитим заставама сукобљавали око различитих концепата решења југословенског и/или српског питања као самосталног или питања у оквирима Југославије, зависно од тога да ли су били на страни антифашизма или фашизма, кроз сукоб комунизма и антикомунизма, што је довело да се грађански рат још жешће распламса. Овај српски грађански рат није остао, због тога, ограничен само на партизанско – четнички сукоб, већ је то био рат заснован на принципу *сам против свих*, где су се за разлику од Хрвата, немачке (*фолксдојчерске*) и албанске (до 1953. године, шиптарске) националне мањине, већ су четничке снаге добијале подршку од српских квислиншких снага под Недићем, кроз *легализацију својих одреда* у Српску државну стражу односно сукобом четника и љотићеваца. Антифашистичка струја међу Србима се може посматрати преко више група: намесничке, неутралне и општејугословенске по својој унутрашњој политици, која је због свог нацистичког и фашистичког окружења, економске зависности према њима, хрватског фактора, и поред западнофилске политике из времена владавине почившег краља Александра I Карађорђевића, *упадне у фашистички загрљај* и да 25. марта 1941. године потпише *Протокол о приступању Југославије Тројном пакту*, што је изазвало нереди у земљи, завршених официрским 27. мартовским пучем, предвођен пробританским, западним крилом намесничке југословенске политике, где су збацили кнеза – намесника Павла Карађорђевића и оптужили Намесништво да су фашисти, а затим су због своје неспремности за рат, овај пуч представили Немачкој као *унутрашње питање Југославије*, затим ова пробританска струја, предвођена армијским генералима авијације Југословенске Војске, Душаном Симовићем и Боривојем Мирковићем доживела катастрофалан пораз у Априлском рату 1941. године, која је пред војним сломом извела младог и неискусног краља и владу из Југославије и избегла на подручје Уједињеног Краљевства, у Каиро, а затим у Лондон, где су дочекани са великим симпатијама због пуча, али су југословенски краљ и влада одмах постали *британски заробљеници*, што су били до краја рата. С друге стране, комунисти су били у илегалу до официрског пуча, а своје активности су спроводили у складу са политиком *Народног фронта*, као представници Комунистичке Интернационале до

пуча односно до напада нацистичке Немачке на Савез Совјетских Социјалистичких Република, преко својих чланова у свим деловима југословенског друштва, укључујући и Београдски универзитет. Говорећи о њиховом међусобном односу, партизани су тежили ослобођењу земље и успостављању социјалистичке Југославије кроз обрачун са идеолошким непријатељем, што је долазило до изражаја на југословенском нивоу, али и на азбуковачком микронивоу, док су четници такође потенцирали идеолошко – класну компоненту сукоба, која је била изражена у обнови старих органа власти и њиховом прилагођавању западним демократијама, уз српску превласт у њима, која је праћена доминантном и јаснијом тежњом ЈВуО да се окористи квислинзима и Немцима да би остварила своје циљеве, чиме су се четници компромитовали и довели себе до стања колаборације са непријатељима и ситуацију да су их савезници, краљ и владе у избеглиштву и послератни социјалистички југословенски судски органи и историографија ставили у позицију какву су имали осведочени крвници српског народа и да их неоправдано изједначи са правим и искреним идеолошким слугама и *пријатељима Хитлеровске коалиције*.¹

Профашистички оријентисани елементи у српском народу имали су своје главне представнике у Димитрију Љотићу и Милану Недићу, људима који су били сигурни у победу Трећег Рајха у овом рату и српско питање у *новом поретку*. Љотић је свој ЗБОР обликовао уверењем у победу Немачке, повезивање фашистичких идеја са православном мистиком, словенством и идејом српских сталеза. Он се за разлику од Милана Недића, потпуно доктринално и полутички повезао за идеју коју је пропагирао Трећи Рајх. Недић је за разлику од Љотића, био југословенски официр који је био убеђен у победу Немачке након што је Трећи Рајх победио Француску, која се сматрала за најмоћнију копнену светску силу међу

¹ Михаиловићев став да се не помогне партизанима, у тренутку пред пад Љубовије 27. новембра 1941. године и Чачка два дана након партизанског састанка 26. новембра 1941. године, на ком је донета одлука о потреби да се све устаничке снаге окупе у одбрани Ужица, правдајући се да на Равној Гори има свега 200 војника, може се тумачити као наставак тежње пуковника Михаиловића да се легализује и код Немаца, након што је 11. новембра 1941. године у Дивцима код Ваљева, дошло до састанка између немачке и четничке делегације под вођством Михаиловића, када су успостављени први преговори две супростављене снаге, значило је да долази до коначног расцепа међу устаницима, што поред разлаза 28. новембра 1941. године и погибија Радничког батаљона НОП –а, на неки начин озваничила. Други светски рат у Југославији је био пре свега сукоб између антифашистичке и профашистичке струје у српском народу, због идеологије и решења националног питања долазило до сукоба до личних обрачуна, а по истом разлогу је долазило и до сукоба између два покрета отпора у Југославији. Краљ Петар II, млад и неискусан владар, одмах је постао подложен утицајима различитих интересних група на Двору у избеглиштву и био је део сукоба и трзавица српских и хрватских чланова владе око виђења југословенског и српско – хрватског питања, под утицајем вести са подручја окупираних југословенске краљевине. Говорећи о својих ставовима, комунисти су од пуча до победе Црвене Армије над Вермахтом код Москве су форсирали ослободилачку, а од тада су на њу додали класно – социјални елемент борбе, која је требала да се заврши победом социјалистичке револуције у Југославији. Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939 – 1945*, Beograd, 1992, 262 – 270, 293; Бранко Петрановић: *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, 59- 65, 85; Коста Николић: *Генерал Драгољуб Михаиловић (1893 – 1946)*, Београд, 2005, 95 – 99.

официрима ЈВ до тада, те је због тога Недић уздизао Немце и нападао Немце и комунисте, припремајући место Србије у немачком *новом поретку*.²

Када је реч о самом срезу, ситуација није пуно одступала од ове опште ситуације, али је за разлику од овог партизанско – четничког сукоба као сукоба два концепта послератне Југославије, због мирнијег карактера окупације у Азбуковици, овај братоубилачки и грађански рат је био јасније усмерен на раније поменути сукоб између комунизма и антикомунизма, о чему сведочи делимично присуство војника Равногорског покрета у структурама окупационог и квислиншког апарата Недићеве Србије, до доласка артиљеријског капетана I класе, Драгослава Милетића – Рачића, од када се, све до краја рата, уз југословенски, јаче потенцира антикомунистички приступ у овом рату, о чему ће бити речи у самом раду. Немачка офанзива на слободну територију у Западној Србији, нанела је велике ударце војно – политичкој организацији НОП –а, јер осим губитка највећег дела слободне територије, то је довело до тешких губитака у војном и партијском руководству и ратном материјалу. Након слома *Ужичке републике*, Врховни штаб, борци и ЦК КПЈ на челу са Титом прелазе на подручје Санцака, а касније у Босну и друге крајеве Југославије, где се преноси главно жариште НОБ - а и социјалистичке револуције. Уз то, Врховни штаб НОПОЈ-а је донео одлуку да се преостали партизански одреди и партијска руководства, пре свега ОК КПЈ за Шабац и Ваљево, који су остали у Србији, прилагоде новонасталој ситуацији и да у условима борбе обнове илегално деловање НОП-а на својим теренима. Непријатељ је тада да би казнио становништво због учешћа и помагању у устанку завео терор и одмазде, због чега је дошло до ефективног смањења ратних операција на овом подручју.³

² Недић је због својих ранијих заслуга у међуратном периоду доживео највеће могуће војне почасте, али је уочи рата смењен са места министра војног јер је предлагао *конкретне војничке акције*, а потом *реорганизацију војске* како би она била способна да се супростави могућем немачком агресору, а био је познат као германофил. У тежњи да се оправда ревизионистичка тежња дела историчара и да се рехабилитује Недић, аутор овог дела је изнео став у ком је требало да се ти планови прихвате, јер би рат Југославије против Немачке тада био повољнији, што није могуће потврдити, јер ти планови нису били спроведени. Посебну чињеницу у овој антиревизионистичкој тежњи да се спречи рехабилитација квислинга, треба нагласити да је управо армија под Недићевим вођством доживела кључни пораз, који је убрзао слом Југословенске војске у Априлском рату, због чега је Недићева изјава о наводно једином подручју где је франкофилска Југословенска војска, доживела успех, једино употребљива у ревизионистичкој пропаганди да се рехабилитује армијски ђенерал Недић, а никако у историографске сврхе. Поред тога, у исте сврхе, стоји лажна оптужба да су југословенски западнофили ширили тада дефетизам и расуло у војсци и оптужба о сервилности југословенских комуниста према нацистима, по пакту Рибентроп – Молотов, имајућу у виду Мајски пленум ЦК КПЈ 1941. године. Једина истинита информација овде је да су у Смедеревској експлозији 5. јуна 1941. године, страдали Недићев син, снаја и унук, а да је Милан Недић смештен у кућни притвор, а не интерниран у заробљеништво, као његови саборци и потчињени из Југословенске војске. Александар Недић: *Милан Недић – мајка или маћеха*, Београд 2009, 6 – 9.

³ Са преласком Врховног штаба НОПОЈ –а и ЦК КПЈ на подручје Рашке области, престају да функционишу органи народне власти. Dragan Aleksić: *Partizanski odredi u Zapadnoj Srbiji u zimu 1941/42 godine*: magistrarski rad, Beograd, 1984, 8; Јован Јовановић: *Азбуковица у Народноослободилачком рату 1941 – 1945*, Општински одбор СУБНОР –а и СИЗ културе општине Љубовија, Љубовија, 1985, 109; Група аутора: *Азбуковица: земља, људи, живот*, СИЗ културе општине Љубовија, Љубовија, 1985, 313; Ненад Павловић: *Азбуковачки крај у устанку 1941*, Београд, 2019: завршни рад, Предговор и Закључак.

1. Легализација четничких одреда Драже Михаиловића

Равногорски покрет под вођством пуковника Драгољуба – Драже Михаиловића, познат и као Југословенска војска у отаџбини (ЈВуО), као што је речено у завршном раду, био је војна формација, која је тежила да себе представи као легитимни наставак Југословенске војске, односно оних јединица које се после срамног слома у Априлском рату 1941. године, нису предале окупаторским јединицама на фактичком и симболичком нивоу, користећи ратне законе Краљевине Југославије и заставу извесног пешадијског пука, коју је од непријатељског немачког заробљавања сачувао наредник Божа Перовић, тежећи да се међу народом, окупаторско – квислиншким снагама и комунистима, покаже да су његови одреди остаци Југословенске војске у окупираној земљи и да наставља традицију Југословенске војске. Михаиловићева легалистичка позиција постаје јаснија и пуна легитимитета од 15. новембра 1941. године, након што га је председник Министарског Савета Краљевине Југославије у егзилу, армијски генерал Душан Симовић, преко Радио Лондона, поставио за *команданта свих југословенских снага у земљи*. Пуковник Михаиловић је стога, већ 16. новембра 1941. године успоставио *Команду југословенске војне силе на окупираној територији Краљевине Југославије*, издајући *Проглас Србима, Хрватима и Словенцима*, у ком потврђује свој положај, на који га је поставио краљ Петар II Карађорђевић, на предлог Владе и прогласио га за *Команданта југословенске војне силе на окупираној територији Краљевине Југославије*, чиме се сви наоружани покрети стављају под његову директну команду, чиме је фактички покрет ДМ био признат од стране Савезника за регуларну и легитимну војску Краљевине Југославије у окупираној земљи, а од јануара 1942. године, Равногорски покрет је званично постао трећа целина оружане силе Краљевине Југославије, под нативом Југословенска војска у отаџбини (ЈВуО), поред Југословенске војске у заробљеништву, састављену од заробљених југословенских официра и војника, Југословенске војске ван Отаџбине (ЈВВО). Четници су у суштини, били монархисти и ројалисти, који су се у почетку борили за обнову *старих органа власти*, монархије, приватне својине, породичних вредности, тежећи да истовремено реше српско национално питање односно да се ударе *кочићи око српских земаља* и на тај начин *не поновити грешку из 1918. године*. У циљу да спроведе југословенску државну идеологију, уз доминантан српски карактер покрета, Равногорски покрет је стварао своје војно – политичке организације на подручју свих југословенских земаља, у којима су доминантно били српски војни и цивилни кадрови, са којима су били муслимански кадрови (посматрани као Срби исламске вероисповести), хрватски и словеначки политичари, официри и војници, без обзира што су српски цивили на подручју НДХ страдали у том периоду, што је будило антихрватски и антимуслимански став. Сви Срби, босански Муслимани, Хрвати и Словенци, који су били у штабу Драже Михаиловића, у командном кадру и јединицама, били су пројугословенски оријентисани, демократе, монархисти, антикомунисти и антифашисти, а неки од њих су били предратни чланови Организације југословенских националисте и *Јадранске страже*, организације која је своје одборе имала и у Азбуковици. Генерал Михаиловић је од јануара 1942. године, постао истовремено командант Југословенске војске у отаџбини, чиме је од

тада и формално постао део званичних војних структура Краљевине Југославије и постао је министар војске и ваздухопловства у југословенској избегличкој влади Слободана Јовановића. Образовао је у земљи *Горску гарду Његовог Величанства Краља*, коју је суверен даровао новом државном заставом, а половином 1942. године, постављен је за начелника Врховне команде Југословенске војске, која је поново враћена у земљу, чиме је потврђен став да је четнички покрет тако постао део избегличке владе Краљевине Југославије на окупираној југословенској територији. Дража Михаиловић је још раније прогласио целу *отаџбину* за *војишну просторију*, чиме је у складу са септембарским инструкцијама и издатом прогласу, деловао у овом правцу. Стратегија Равногорског покрета је била антантистичка стратегија, коју карактерише *status quo* у међународним односима, увећан за капитал 27. марта, када се веровало у победу савезника, дефанзивност у односу према немачком и италијанском окупатору, чекајући одлуке великих антифашистичких сила. Током тог периода, по мишљењу Михаиловића, морао је да се заустави офанзивни устанак НОП –а, јер је устанак тумачио као авантуризам и политичко самоубиство, чак и *крволиптање народа*, до коначног слома над фашизмом на великим фронтима. До тада је према генералу Михаиловићу, требало градити јаку организацију ЈВуО, која ће ојачана да се пуноправно појави као једина легитимна југословенска оружана сила и да ће се тако на најбезбеднији и највеличанственији начин понови 1918. година и да ће ЈВуО у години победе над фашизмом бити у истој, пијемонтској улози као раније војска Краљевине Србије. Ова стратегија, заснована на антикомунистичкој доктрини предратне Југословенске војске, била је заснована на непомирљивошћу према НОП –у, који је посматран као снага која је угрожавала монархијско уређење и остварење српских националних интереса у Југославији. На антантистичку стратегију је можда утицало искуство Топличког устанка 1917. године и четничког војводе Косте Миловановића Пећанца уз могућност да се након устанка који би се спремио у долини Мораве, евентуално понови Солунски фронт. Отуда, тежећи да се прилагоди искуству предратних четника, Михаиловић је дозволио колаборацију са окупатором и квислинзима у циљу борбе против комунизма, што је посматрано и као нужна тактика за победу фашизма и очувало монархијско уређење Југославије. Овакво Михаиловићево допуштање, довело је да се ти команданти осамостале и да уз номинално признавање Драже Михаиловића, они воде сопствену политику и гледају свој интерес, довело је до *регионалног аутономизма*, који је омогућавао да *локални команданти* тако своје погрешне процене пребаце на командну одговорност вођства Равногорског покрета, спроводећи искључиво сопствене одлуке, без послушности Михаиловићу и његовим непосредним потчињенима, што је довело до дискредитације читавог Равногорског покрета, због чега је по командној одговорности, генерал Михаиловић био осуђен у *Београдском процесу* 1946. године, кад је стрељан. Овакво понашање било је видљиво кроз постојање војних обвезника само на папиру, нерадост у борби четника ван својих атара својих села, испољавање недисциплине, изражена пљачка и терор над симпатизерима и породицама чланова НОП –а, трзавице и сукоби између група официра у овиру штабова, где су најпознатији сукоби између Петра Баћовића и Захарија Остојића, Војислава Лукачевића и Павла Ђуришића, Илије Мухића и Славка Бјелајца. Четнички команданти су своје сукобе водили и преко обавештајаца, од којих су

правили своје уходе и шпијуне. Цветао је горепоменути *регионални аутономизам* до прикривене и на крају директне сарадње са радње са окупатором, који је користио тежак живот Срба под усташама и ситне интересе четничких команданата, који су имали чак и своје *дворске свите* као предратни четнички војвода, кога је Михаиловић послао и због заштите српског народа у далматинским крајевима и антикомунизму толерисао. Многи команданти су посебно широм НДХ из истог разлога постали *конфиденти* и директни извршиоци њихових задатака, као што су били Доброслав Јевђевић, који је вероватно сарађивао са Италијанима, односно Радослав Радић, Урош Дреновић, Лазар Тешановић и други, који су имали контакте и сарадњу са усташама и Немцима. Покрет под Дражом Михаиловићем је искључиво био војни покрет, али је почетком рата, четницима су се прикључили кључни људи предратне свесрпске организације *Српски културни клуб*, пре свега Драгиша Васић и Стеван Мољевић, као и многи други. У прилог овом ставу, најбоље говори пронемачка пропаганда, где је у *дражинизму* гледала најприроднији наставак идеја 27. марта, где је *дражинизам* идеалан за *инфилтрацију болшевизма*. Први програм решења српског националног питања Равногорског покрета, *Хомогена Србија*, настао је у августу 1941. године, под утицајем Априлског рата, непријатељског понашања суседа, пре свега Бугарске и усташких злочина над Србима у НДХ, који је саставио бањалучки адвокат Стеван Мољевић, по ком је требало да се обнови југословенска федерација, са исправком унутрашњих и спољних граница ради припајања свих српских и словеначких националних територија у корист српске и словеначке федералне јединице, где ће хрватско национално подручје бити смањено за подручје Кордуна, Баније, Славоније и Војводине, у границама до Карловца и Огулина у корист српске федералне јединице у обновљеној југословенској краљевини, након што се *претходно током рата, измире рачуни*, да српска територијална јединица добије излаз на Јадранско море, преко аутономне Далмације у српској федералној јединици и северне Албаније, која би била интегрисана у Србију, у виду аутономне области, у случају да у Албанији не добије аутономију и да се од Бугарске српској федералној јединици припоје Видин и Ћустендил. По Шаховићкој резолуцији, четници су разматрали унитарну југословенску монархију са самоуправним областима Срба, Хрвата и Словенаца. Сличан план Мољевићевом, али искључиво везан за јаче истицање српског националног питања, који истичу српски карактер државе под краљем Петром II Карађорђевићем, уз мала регионална одступања на југословенском питању од централног плана Стевана Мољевића, које је прихватано и због тежње да се у Равногорски покрет под Динаром прошири на све антиусташке демократске снаге југословенске оријентације, имао је равногорски командант српских крајева у НДХ, командант *Динарске дивизије*, свештеник - војвода Момчило Ђујић, знан као *Поп – ватра*, чији је план поникао на Косову и у северној Далмацији. Српски национални програм ове дивизије, није пак искључивао југословенски национални програм који је у извесној мери у свом изворном облику и на овом подручју спроводио војвода Трифуновић и касније његов наследник, Младен Жујовић спроводили тактику и остваривали контакте да се пројугословенски оријентисани Хрвати прикључе штабу Ђујићеве *Динарске дивизије*, о чему сведочи лист *Крик из Јаме*, уредника Силвија Алфиревића и Ђуре Виловића и стварали одборе уз помоћ таквих Хрвата: Ника Бартуловића, Звонка

Шимунића, Ненада Грисогона и других, који су потпомагали да се створе четничке организације у Сплиту и Далмацији, са ослоном на хрватске пројугословенске *интегралце*. Поједини Хрвати су чак *изражавали верност војводи преласком на православну веру*. Говорећи о односу Равногорског покрета и Немаца до краја 1941. године, тај однос је био изузетно непријатељски и антиокупаторски, јер је Равногорски покрет за разлику од јединица Косте Пећанца и српске квислиншке владе под Миланом Недићем, није хтео да сарађује са немачким окупационим властима, водећи се ставом да четници *остају верни положеној заклетви*, те да ни по ком случају, неће да изазивају сукобе ни са Немцима, Италијанима и комунистима, већ да ће да интервенишу ко год буде чинио насиље и да се пљачкаши убијају по кратком поступку. Приликом повезивања са југословенском избегличком владом и Британцима, Михаиловић се обавезује да створи антиокупаторски, антифашистички и антикомунистички фронт. У овој намери га спречавају успеси југословенских партизана и сарадња УК и краљевске владе са Совјетским Савезом, те је Михаиловић морао да потпише за њега, са стратегијског, положаја, неповољан споразум о заједничкој акцији са партизанима.⁴

⁴ Четничка војна организација је била подељена на команде које су пратиле војно – територијалну поделу Краљевине Југославије: Србија са Јужном Србијом (Македонијом), Босна и Херцеговина, Црна Гора и Бока, Санцак (Стари Рас), Далмација и Лика, Војводина и Славонија, Словенија. Командни кадар четника ДМ чинили су официри, подофицири, жандарми, граничари, финанси, ћате, општинске деловође, сеоски трговци, срески начелници, поједини свештеници, угледни домаћини, бивши четници и припадници четничких удружења, а главне борце су чинили сељаци. Ови одреди, доминантно српски по националном саставу, уз одређени број Муслимана, Хрвата и свега 6.000 Словенаца под командом мајора Карела Новака, носили су претежно географске називе или имена личности, били су основа Равногорског покрета. Ове одреде су крајем 1941. и почетком 1942. године, четници су формацијски повезали у бригаде, а од 1943. године, настали су први равногорски корпуси. Најелитнији делови ЧОЈВ, од 1942. године ЈВуО, чиниле су *летеће бригаде*, састављене од најбољих младих обвезника. Поменути кадар је у својству представника покрета ДМ, покушавао је истовремено да шири Равногорски покрет на подручју Славоније, Војводине КиМ и Македоније. Михаиловићев заменик у политичком делу покрета је био адвокат Драгиша Васић, а Михаиловићев војни помоћник Лука Балетић. Начелник Михаиловићевог штаба (Горског штаба бр. 1) је био потпуковник ЈВ Драгослав Павловић. Након преноса Врховне команде у Југославију, дошло је до њене реорганизације: пропаганду су преузели Стеван Мољевић и Драгиша Васић, истовремено за команданта позадине и опуномоћеника Врховне Команде за Западну Србију, потпуковник Павловић; Захарије Остојић је био постављен за команданта Истуреног (Истакнутог) дела Врховне команде за време борби на Неретви и Дрини. Велики број четника је тежило да се придржава православне традиције одавања жалости због окупације Југославије и одласка краља у егзилу, те многи официри и војници се нису бријали и пуштали су бркове и браде, што се према веровању сматра као православни начин изражавања туге. Мољевићев план, говорећи о односу са другим националностима у овој првој верзији обновљене југословенске државе, која је настала због обузетости четничког вођства због трагедије и мученичког страдања Срба у НДХ 1941. године и нешто ранијег слома Краљевине Југославије у Априлском рату била изузетно оштра. Мољевићев план је био изузетно осветољубив према Муслиманима, који су требали да се иселе у Турску или Албанију, да се изврши пресељење и размена живља да се створи национално и верски компактна целина, а да српски народ треба да се обрачуна са свим оним народима који су утицали на слом војске и државе: Хрватима, Муслиманима у њиховим редовима, Немцима, Мађарима и Бугарима. Тежња о постојању српске федералне јединице, настаје непосредно пред почетак рата у Југославији, која није спроведена у дело, оживотворена, пре свега због тежњи да се прво задовоље Хрвати, а против ове идеје да се сви српски крајеви: Србија, Црна Гора, БиХ (без крајева датим Хрватима), Вардарска Македонија и Војводина, окупе у српској бановини су истовремено иступали Мачек, Куленовић, аутономаши и сепаратисти: Дуда Бошковић и др Секула Дрљевић и кнез – намесник

Генерал Михаиловић је поред оваквог става, у време када је Душан Симиновић покушавао да дипломатским путем убеди Совјете да се НОП у војно – политичком смислу потчини ЧОЈВ – у и спречи четничко – партизански разлаз да тако чине јединствени национални антиосовински покрет западног типа, тежио да по сваку цену оствари антантистичку стратегију, успоставивши сарадњу са квислиншким институцијама у Београду у августу 1941. године, прво под Миланом Аћимовићем, који је заговарао *дискретну координацију*, а затим под Миланом Недићем, кога су Немци поставили за *управника једне српске државе*, како наводи Ф.В:Д. Дикин односно српском квислиншком *Владом националног спаса*. Недићева влада је номинално сматрала Равногорски покрет *одметничким*, а практично су сарађивали на стварању, по Немцима и Недићу, *српске националне војске*, о чему сведоче Аћимовићеве речи да је *боље да људи који се одмерну падну под утицај једног националног и трезвеног човека неголи под утицај комуниста*. Овим путем, Михаиловић је тежио да спроведе своју тактику и да се Равногорски покрет привремено *легалује* у оквирима Српске државне страже, у случају да немачке снаге овладају Западном Србијом. Сви официри и војници интегрисали у редове Недићеве војске и жандармерије и били би прећутно држани по страни од сваког оружаног отпора против Немаца. Они би сачињавали нову тајну организацију, која би била мобилисана у једној повољнијој прилици спасили од уништења, немачких репересалија. Ова стратегија је, према четничким изворима, створила би привид номиналне Недићеве команде и имала за циљ и да се добију нове антикомунистичке снаге у грађанском рату против НОП –а, да се у погодном тренутку, када савезници преузму примат у борби против фашизма, односно када се исцрпе јединице квислинга и Немаца и сруше партизани, да се четници наметну као једина антифашистичка снага у окупираној Југославији. Значајни део Михаиловићеве стратегије је био да он преко својих људи у СДС- у добијао оружје, муницију и информације значајне да се онемогуће квислиншке и немачке акције, док је са друге стране ово био фактички антикомунистички савез против НОП и партизана. Овим убацивањем, генерал Михаиловић је правдао своју потребу да сачува своје људство од немачких репресалија, да се четници снадбеју оружјем и да преживе зиму. О потребама легализације четника у Недићеве редове, расправљано је на састанку Михаиловића и његових старешина одржаном између 30. новембра и 1. децембра 1941. године, када су формално донели одлуку да се изврши легализација четничких јединица у оквиру српских квислиншких власти. Овај посао спроводи се већ током новембра 1941. године, а до овог састанка, у

Павле Карађорђевић, који је морао бити упознат са овим тежњом.. Улога дивизије, како је сматрао поп Ђујић је била политичка, тако да се од ње створи уочиште српског националног елемента и све оне који ће да шире српску идеју на подручју Лике, северне Далмације, Херцеговине и Босне и помогне воспостављању (српског) националног покретка. Ту се види да је циљ обнова проширене српске државе, која би обухватала Србију, Војводину, Босну, Херцеговину, Лику и Далмацију до Шибеника. На војном плану, Ђујић је тежио да се пројектоване *Косовска* и *Невесинска* дивизија, са постојећом његовом Динарском уједине у 1. армију *Вожд Карађорђе*. Б. Петрановић: *Југословенско искуство*, 65, 66, 76 – 79; Бранко Петрановић: *Србија у Другом светском рату*, 371, 383; В. Petranović, 155 – 161, 201 – 202; Jozo Tomasevich: *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Zagreb, 1979, 167, 240; Dragan Aleksić, 81 -84; н.д. 270 – 271; Uputstvo Draže Mihailovića o mobilizaciji i odnosu prema okupatorima od 9. septembra 1941, Branko Latas: *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941 – 1945)*, Beograd, 1999, 27.

оквиру Недићевих јединица, укључени су и легализовани следећи одреди: Љубићки, Пожешки, Ужичко - пожешки, Лознички, Београдски, Косјерићки, одред Николе Калабића и др. О двоструком карактеру четничке војне стратегије сведочи наређење команданта Првог Ваљевског четничког одреда, поручника Нешка Недића од 13. децембра 1941. године. На све то, немачке окупационе власти нису имале поверења у овај потез четничког покрета, па су били изузетно сумњиви према својим потчињенима, Недићевој војсци, страхујући да је ово можда Михаиловићев маневар да се уништи српски квислиншки државни и војни апарат, с обзиром да је овим трупама практично и даље, само тајно, командовао Драгољуб Михаиловић. Због тога је третман послератних власти и историографије био такав да су и четници, све до Титове смрти, посматрани као искључиви квислинзи, без обзира на ту двоструку игру, која је видљива на основу доступне четничке и друге документације. Немци, сазнавши за четничко деловање са УК и НОП- ом против њихових јединица, притисли су Михаиловића до тога да је четнички вођа наредио општи напад четника на Ужице и околину 1. и 2. новембра 1941. године, о чему сведочи и сукоб у Планиници, који се посматра као формалан почетак партизанско – четничког сукоба, који се завршио партизанском победом и краткотрајним споразумом између два покрета отпора. Једанаестог новембра 1941. године, дошло је до састанка представника команде ЧОЈВ и немачке команде у ваљевском селу Дивци, на којима су југословенски четници, одбили потпуну капитулацију својих јединица и тражили од Немаца оружје, уз тежњу да се усагласе са немачким плановима за уништење партизана. Немци су тада, под притиском из Берлина да је реч о српској и пробританској групи, прекинули сваке преговоре са четницима и у том периоду организовали истовремени напад на партизана и четнике на подручју западне Србије. Након састанка са Немцима, Михаиловић је припремао мере предострожности, којима ће искористити немачку офанзиву на партизана како би се коначно уништио партизански покрет, а након што су се његове снаге од 30. новембра до 1. децембра 1941. године, *легализовале* у српски квислиншки апарат, Михаиловић је 2. децембра 1941. године, јавио да је у *рату са Немцима*, а три дана касније да више неће да одржава радио - везе. Након повлачења војно – политичког руководства НОП –а из Ужица, крајем новембра 1941. године, јединице немачког Вермахта су у садејству са *љотићевцима*, који су злоупотребили приказ Св. Ђорђа, који на приказу убија *комунистичку аждају*, током 7. и 8. децембра 1941. године, организовале античетничку офанзиву *Операција Михаиловић*, са циљем да униште Равногорски покрет и да заробе или убију бригадног генерала Драгољуба Михаиловића. У овој акцији четници су доживели страховит пораз, где је убијено 10, а заробљено 390 припадника, међу којима су били мајори Југословенске војске: Александар Мишић и Иван Фрегл, који су осуђени на смрт и стрељани 17. децембра 1941. године, док се Михаиловић једва спасао. Обојица су на предлог бригадног генерала (од 7. децембра 1941.) Драже Михаиловића одликовани Карађорђевоом звездом са мачевима нижих редова. Немци су у овој акцији успели да заробе знатан ратни материјал: 330 пушака, 5 митраљеза, 1100 пољских телефона, једну радио - станицу и касу са 203000 динара. Михаиловић је био први од антифашистичких вођа отпора у Европи, чији су главу Немци уценили. Током операције, Немци су по окупираној Србији, облепили плакате, где су за Михаиловићеву главу, кога су сматрали за *одметника и бунтовника*, оптужила за

најразличитије оптужбе: од непредавања оружја, мобилизацију илегалне војске, *злочиначког удруживања са комунистима* и побуну против окупатора, давали 200.000 српских *окупацијских* динара. Од ове операције, Михаиловићев лични утицај слаби и он без својих *легализованих* одреда није могао да јаче делује до слома партизана у Србији. О четничкој катастофи нам говори британски капетан Бил Хадсон, који по повратку из Санцака на Равну Гору, обавештава у свом извештају да није наишао ни на кога од Михаиловићевих људи, сем на њега и неколико официра, а да су сви други постали Недићеви људи, *на опште разочарање Шваба*. Михаиловић је одбио да се састане са Хадсоном после повлачења од Немаца и није му допустио да се користи радио – везом, понео је са собом из Санцака своју радио – станицу, али није на учио да врши радио – преносе, јер је његов телеграфиста остао са партизанима. Михаиловић је тада са малом дружином, ишчекао у Источну Босну а Хадсон је у сељачком оделу ишао да се крије по раштрканим селима Равне Горе и није стигао до следећег пролећа да се јави Британцима.⁵

⁵ За Михаиловића, на основу постојећих извора и литературе (распис од 21. 8. 1942. године), легализација је била *само маска за подземни рад*. По логици националне сарадње, објашњавана је легализација четника и њихова сарадња која је трајала још од маја 1941. године, што је настављено и под Недићем, где се у изворима наводи да су преко посредника четници и недићевци у септембру 1941. године, склопили споразум о заједничком деловању против партизана. Михаиловић је слично де Голу, био сумњичав према политичарима и тежио да ствара војни покрет, користећи услуге политичара само у крајњој нужди и по потреби. Михаиловић је легализацијом својих одреда у оквиру *Српских оружаних одреда*, како се званично називала Недићева формација, до марта 1942. године, када почиње да се назива *Српска државна стража*, тежио да би се спасао војничког пораза од НОП –а Михаиловић је истовремено могао да се номинално држи споразума са партизанима, из Чачка крајем новембра 1941. године на основу кога се посматрају односи између партизана и четника током зиме 1941/42, а да се суштински с њима обрачунава, посебно користећи немачку офанзиву на *Ужичку републику*, у којој су били укључени и Српски оружани одреди и да ће тако преузети ситуацију у своје руке. Михаиловић је за издајника једино сматрао Димитрија Љотића, кривећи га за страдање родољуба у Крагујевцу 21. октобра 1941. године. Британски капетан Бил Хадсон је у суштини давао обавештења да су јединице под *полицијским официром* Дангићем биле одговорне Михаиловићу, да је Пећанац, вођа *правих четника* почео да сарађује са непријатељем, чиме је компромитовао предратне четнике, који су *гледали у Лондон као у своју звезду – водиљу*. Дикин је још закључио да Михаиловић није увек правилно извештавао југословенску владу у Лондону и да је ситуацију приказивао тако да је стално био угрожен од партизана и кривећи их за раздор, док је у ствари Михаиловић припремао нападе на партизана или да за то искористи Немце и за то тражио британску помоћ, наводећи изворне депеше на релацији Југословенска Влада – Савезници и на релацији између владе и Михаиловића, да већина чланова НОП –а нису комунисти и да је борбеност КПЈ увела Србе на страну НОП –а, а да су до тада да су комунисти били спремни да се створи заједнички оперативни штаб, али да се због своје надмоћи и степена успешности акција, неће потчинити Михаиловићу, нити зауставити нападе на Немце због немачких репресалија над Србима, јер им то иде само на штету. Љотићевци су у својој пропаганди злоупотребили лик Св. Ђорђа, који је на приказу убијао *комунистичку аждају*. Мајор Александар Мишић је према Енглезима, био лични Михаиловићев ађутант, а такође знају да је он био син како га они називају *српског војводе из Првог светског рата*. Према немачком извештају, наведене су заплењене количине и број заробљених војника. Погледати рад *Азбуковица у устанку 1941*. Dragan Aleksić, 81 - 84; н.д. 270 – 271; UPUTSTVO DRAŽE MIHAILOVIĆA O MOBILIZACIJI I ODNOSU PREMA OKUPATORIMA OD 9. SEPTEMBRA 1941, Branko Latas: *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941 – 1945)*, Beograd, 1999, 27; Бранко Петрановић: *Стратегија Драже Михаиловића*, Београд, 2000, 80 – 82, 186 - 187; н.д. 363, 373; К. Николић Књ. 1, 20 - 21.. Ukaz Dj. Bg 83, *Službene Novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 5, London (1) decembar 1941. (ratno izdanje), str 2 ; н.д. 389- 392; F.V.D: Dikin: *Bojovna planina*, Beograd 1973, 162 - 171, 175 - 177.

Партизани су се након губитка Ужица и највећег дела устаничке територије, сем оног подручја југозападно од Ваљева са Пецком и околином, у највећем броју повлачили ка Рашкој области и настављали су борбу у другим крајевима југословенске државе. Они НОП одреди који су остали у западној Србији до 1942. године, су добили само основне инструкције и остали су препуштени сами себи, без значајније војне подршке у позадини са циљем неких већих будућих дејстава, јер нису успостављене везе између преосталих НОП одреда и Врховног штаба. Разлози за пропаст одбране су у томе што се видело неискуство ВШ у опредељењу да се устаничка територија брани фронтално, што југословенско партизанско руководство није имало резервни план за овакав случај слома устаничке територије. Ове околности, уз присуство немачких пешадијских јединица и обнова структура квислиншке власти, која је прогањала бивше и преостале партизанске борце и симпатизере НОП –а, довело је до пада борбеног морала и борбене готовости партизана за борбу и колебања, као и дезертирања, што је посебно приментно код сељака – бораца, чије су куће биле на домаку борби, без изгледа да се успешно сакрију пред непријатељским казним експедицијама, што је нагнало Тита да понуди оставку на војне функције, што су његови саборци одлучно одбили. Врховни штаб је тада прешао Увац и нашао са 1500 НОП одреда на подручју Рашке области, док су се до фебруара и марта 1942. године, на *остатку слободне територије*, у западној Србији, налазили борци Ваљевског, Подринског одреда, као и остаци других партизанских одреда, који нису успели да пређу са ВШ у Санцак. Тито, још увек под шоком због пораза, није схватао комплексност грађанског рата, јачину пораза партизана у западној Србији и немир становништва од непријатељских репресалија због учешћа у устанку. Тито је из визуре герилског рата погрешно сматрао да је пораз у Србији био привременог карактера и да ће у пролеће 1942. године у Србији избити масовнији устанак, али је био у праву када је сматрао Србију као *кључну земљу револуције*, односно за кључни простор у остварењу циљева свог покрета, те је до половине 1942. године био упорно уз обалу Дрине, одакле су на крају партизанске снаге биле потиснуте у забачене крајеве средње и западне Босне, док је за четнике мислио да су сломљени и да неће моћи да се одупру евентуалним партизанским нападима, те стога једино овако треба из овог угла, треба посматрати Брозов став о наступању јединица ЧОЈВ као окупљање *реакционарног великосрпског центра*. Ово је време постојања краткотрајне партизанске територије са седиштем у Новој Вароши, која је постојала од 4. децембра 1941 до фебруара 1942. године, али и време када је ЦК КПЈ одлучио да пређе на *другу етапу борбе* односно класни обрачун са пре свега, *великосрпским елементима* у партизанима. Ради разумевања ове теме, сведочи писмо од 14. децембра 1941. године, упућено ПК КПЈ за Србију, под Благојем Нешковићем, где је доминантан став југословенског комунистичког руководства, где се југословенска краљевска влада, четници Драже Михаиловића и Недићеве структуре представљају као *беочузима јединственог ланца великосрпске политике*.⁶

⁶ У том писму се забрањивало постојање паралелних војних институција на слободној територији, што је значило да се раскида са четницима. У њему стоје противречни ставови, попут оног да НОБ добија класни карактер, да се стварају упоришта, али да се избегне секташтво у Партији, да на челу борбе против окупатора, али да морају да буду радници и сељаци – пролетери. Наглашава се социјални састав одреда појача радницима из вароши и да се стварају радничке чете и да овакав

Након тога, партизани су извршили истрагу над појединим партизанима који су се повукли из западне Србије, где су оптуживани за четнике и издајнике. Дужност да спроведе политику *друге етапе борбе*, Политбиро је препустио Миловану Ђиласу. Обрачуни са стварним или измишљеним непријатељем НОП – а, наставили су се посебно у Црној Гори, у реону око Пиве, где су људи убијани на основу оптужби за сумњу у класно и идеолошко непријатељство, непријатељско деловање, издаје и саботерске акције против партизана, а у ствари су ово користили да би овако решавали раније међусобне свађе, што није искључено. Овакво понашање партизана, довело је до незадовољства, страха и расцепа међу народом овог подручја, што су увелико искористили црногорски четници. Овај процес се у српској и југословенској историографији назива *л(и)јева скретања*. Овај класно – идеолошки сукоб посматра се као последица партизанског пораза у Србији и оптимистичких ставова услед победе совјетске Црвене Армије над јединицама немачког Вермахта код Москве, што је подстакло КПЈ да истовремено величају почетак контраофанзиве Црвене Армије, за њих *најјаче светске војске*, што се сматрало за почетак неизбежног Хитлеровог слома и коначне совјетске победе над фашизмом, као и да је дошло време да се крене у револуционарну фазу борбе, са тежњом да се спроведе социјалистичка револуција. Свој пораз, партизанско руководство посматра кроз *издају Драже Михаиловића, чији су одреди напали партизанске снаге пре напада Немаца*, што је за партизана био знак да су совјетске победе довеле да се пасивни део југословенске грађанске елите подстакне да спроведу брзо и неодложно повезивање *капиталистичких и контрареволуционарних снага разних група и националности против партизана* односно *сигнал за јаче прибирање реакционарних капиталистичких снага* и да се Црвеноармејци користе у борби против Немачке, док се капиталисти међусобно уједињују на њиховом успеху. Великосрпски предзнак је био толико присутан међу водећим комунистима *југословенске компартије*, да су се бунили против тога што су на подручју Словеније прослављали прводецембарски *Дан Уједињења*, главног државног празника југословенске краљевине. Водећи југословенски комунисти су сматрали да је то било попуштање *пролондонским снагама* у Освободилној fronti и да је Освободилна фронта поступила правилно када су напали *лондонског клерикалца* Миху Крека и када су почели да привлаче значајан број људи, али да у писму од 1. јануара 1942, ВШ наводи да ЦК КП Словеније *није успео да сузбије великосрпске елементе*. Партизански покрет је своју тежњу за спровођењем класних ставова показао након одлуке Политбироа ЦК КПЈ донете у селу Дренови код Нове Вароши, када је одлуком ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ, у месту Рудом, тада на подручју НДХ, формирана *Прва пролетерска народноослободилачка ударна бригада*, на челу са командантом Константином – Кочом Поповићем и политичким комесаром Филипом Кљајићем, у борби за

састав чета буде окосница југословенске радничко – сељачке војске, по угледу на Црвену Армију, и по правилном односу према старешинском кадру потеклом из Југословенске војске и да се сломи став о НОПОЈ –у као буржоаској војсци. Тежи се да се формирају пролетерских батаљона као елитних одреда народноослободилачке борбе. У складу са тим, ЦК КПЈ је своју организацију видео као носиоца борбе за сељаке, посебно сиромашне и јединог и неоспорног предводника НОП –а. ЦК КПЈ ПОКРАЈИНСКОМ КОМИТЕТУ КПЈ ЗА СРБИЈУ 14. ДЕЦЕМБРА 1941, Стварање 1. пролетерске бригаде и реакција Коминтерне. Лева скретања. Branko Petranović, Momčilo Zečević: *Jugoslavija 1918 – 1988, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, 553-554.

ослобођење народа Југославије од окупатора и свих народних издајница. Прва пролетерска бригада се састојала од 1200 српских партизанских бораца, махом радника, комуниста и припадника СКОЈ –а из Србије и Црне Горе, груписаних у штаб бригаде, приштабске јединице и 5 батаљона: 1. и 2. црногорски, 3. крагујевачки, 4. краљевачки и 5. шумадијски батаљон, којима је касније придодат и 6. београдски батаљон. Прва пролетерска НОУ бригада је била велику и снажну покретну резерву Врховног штаба за остварење свих војно – политичких одлука. Ова јединица НОПОЈ –а, настаје у време *лијевих скретања*, односно југословенског класног заоштравања, када Тито није имао никаквих веза са Москвом, под утицајем става да је оснивање бригаде морао да буде одговор на дотадашње четничко антикомунистичко деловање, који су према КПЈ били *британски иттићеници*. Прву борбу ова бригада је имала већ сутрадан 22. децембра. 1941. године, у селима Гаочићи и Миочу око Рудог, у којој је победила чету италијанске дивизије *Пустерија*, кад је заробљено 124 италијанска војника и ратни материјал за 200 војника. Са стварањем Прве пролетерске бригаде почео је процес израстања партизанских одреда у реуларну армију са недељивим ослободилачко – револуционарним циљевима, која је у себи спајала партизанско и фронтално ратовање, маневар и иницијативу, офанзивни дух у дефанзиви, оспособљене за покретни (*маневарски*) рат на свим бојиштима Југославије, што се посматра као преломан тренутак у развоју југословенске револуције. Ово је период када су комунисти били убеђени да је време за класни сукоб водећих чланица *Антихитлеровске коалиције*, те је стога замишљено да ова и остале пролетерске бригаде ојачају радничко – сељачко језгро оружане силе, истакну социјалну перспективу борбе и водећу улогу КПЈ. На линији *друге фазе револуције*, партизани су били током краја 1941 и почетком 1942. године, када су чланови Врховног штаба и делегати Главног штаба и ПК за Босну и Херцеговину у Рогатици делегатима и касније, 7. и 8. јануара 1942. године у Иванчићима код Сарајева одржавали састанке на ову тему, где је *друга етапа* требала да кулминира сукобом између СССР и западних земаља. О томе да су делегати ЦК КПЈ били убеђени да ће по почетку контраофанзиве Црвене армије у рату против јединица Вермахта, током 1942. године, неминовно доћи до потпуног слома немачке државне и војне силе, што је био наставак ранијег става о брзом расплету на совјетско – немачком фронту још од лета 1941. године, на основу оптимистичног сећања Едварда Кардеља сведочи и такав тон у директивним писмима нижим војно – партијским органима НОП –а у Југославији. На основу тог става о слому Немачке и убеђености у класни сукоб између Савезника, комунистичко вођство НОП –а је јаче заступало тезу о *развијању великосрпског чвора*, што је требао да буде југословенски део спровођења *друге фазе револуције* на том светском нивоу. Овакав партизански став је био оличен у мржњи и тежњи за обрачун НОП –а са српским војно – политичким елементом, односно са ДМ четницима на подручју Југославије и употребом класних парола као средством борбе, у складу са тежњама КПЈ о спровођењу револуције и успостављања социјалистичке власти у Југославији. Према антисрпском и антикапиталистичком ставу КПЈ, четници се у том сукобу посматрају као *контрареволуционарна снага*, а југословенска влада са српском већином као *великосрпска буржоазија* и која наводно *покушава, уз помоћ Лондона, да отргне пролетеријату руководство у народноослободилачкој борби.*

Доминантан класни став КПЈ, праћен претераним оптимизмом у слом немачких окупационих власти и војске и могући бунт Немаца под КП Немачке за своја права и слободу од нациста, делио је тадашњи најзначајни српски комуниста Александар Ранковић, док је Жарко Зрењанин очекивао да КПЈ крене у остварење свог основног циља - *извојевању совјетске власти*, док су по њему *националне снаге*, хтеле да обнове стару власт. Ови класни ставови југословенских комуниста показали су се као погрешни, јер је пре састанка у Иванчићима није дошло до очекиваног разлаза, већ до јачег повезивања Совјетског Савеза са Уједињеним Краљевством и САД, на које југословенски комунисти нису рачунали.⁷

⁷ Приликом оснивања, Прва пролетерска НОУ бригада је имала црвену заставу, а на средини поља се налазила *петокрака звијезда са српом и чекићем, а на рубу крај копља извезени су иницијали бригаде*, што се посматрало као *пролетерски амблем*. Прва победоносна борба Прве пролетерске бригаде против окупатора је након рата почела је да се од 20. октобра 1947. године, обележава као дан Југословенске (од 1951. Народне) армије, након што је накнадно утврђено да је ова бригада основана дан раније, на Стаљинов рођендан, али је према Титовој жељи, остало да се оснивање бригаде заврши до 22. децембра 1941. године. Тежња југословенског партијског руководства је била да поред почетног броја Срба из Србије (3 чете Крагујевачког батаљона, 4 чете Краљевачког и 2 чете Шумадијског батаљона и 3. ужичка чета) и Црне Горе (1. и 2. цетињска и Комска чета, 1. пиперска, 2. кучка и 3. бјелопавићка чета)), по којима се називају њени одреди, у ову бригаду, укључи припаднике радничке класе, комуниста и скојеваца из других југословенских народа, да би и идеолошки имала општејугословенски карактер, али то објективне и тактичке могућности то нису дозвољавале. Ово је био преломан тренутак, јер се тада напушта концепт територијалних војних формација у корист огромних и динамичних, покретљивих, екстериторијалних јединица, са великом маневарском и акционим подручјем, што сведочи и као стални извор нових кадрова. Све пролетерске бригаде, укључујући, Другу, Трећу (од бораца из Санцака), 4. и 5. од бораца из Црне Горе су биле под непосредном контролом Врховног штаба. Са оснивањем Прве пролетерске бригаде, оснива се њен санитет на чијем челу је био др. Борислав Божовић, што је значајно за развој партизанског санитета, чиме је у њеном оквиру остварен *висок степен моралне и функционалне интеграције између санитета и бораца*. Овај санитет је имао сопствену амбуланту у којој су радили болничари и болничарке, а сваки батаљон је имао свог санитетског референта. Бригада се снабдевала медицинским материјалом на више начина: из апотека, болница, ратног плена, медицинског материјала из ослобођених вароши. Одмах након формирања Прве пролетерске бригаде, донета је одлука да се буде у Босни, јер су ту партизани имали 7000 бораца и да се ојача заштита против Немаца, четника и квислинга. Stevo Vujnović: *Vojna organizacija jugoslovenske revolucije*, Beograd, 1986, 58 – 59; Mihailo Apostoloski i ostali, glavni urednik Darko Bulajić: *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslavije: 1941 – 1945*, Књ. 1: А – Лј, Beograd, 1980, 208; НАРЕДБА ЦК КПЈ И ВРХОВНОГ ШТАБА НОПОЈ О ФОРМИРАЊУ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ 21. ДЕЦЕМБРА 1941, Стварање 1. пролетерске бригаде и реакција Коминтерне. Лева скретања. Branko Petranović, Momčilo Zečević: *Jugoslavija 1918 – 1988*, Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988, 553; НАРЕДБА ВРХОВНОГ КОМАНДАНТА ОРУЖАНИХ СНАГА И МИНИСТРА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 20. X. 1947, Зборник података и докумената о Народноослободилачком рату југословенских народа, том II – ДОКУМЕНТИ ВРХОВНОГ ШТАБА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ књига 1 –БИЛТЕНИ ВРХОВНОГ ШТАБА – ДОДАТАК, Beograd, 1949, 653; Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, Druga knjiga: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941 – 1945*, Beograd, 1988, 205, 207; н.д 294 – 304; 319 – 320.

1.1. Легализација четничких одреда у азбуковачком крају

Говорећи о партизанима у Азбуковици после пропасти *Ужичке републике*, партизански покрет је уосталом као и на читавом подручју окупиране Србије трпео нападе од свих антикомунистичких снага, те партизанских снага на подручју љубовијског дела Азбуковице, није било све до њиховог поновног уласка у Љубовију 9. октобра 1944. године. Након повлачења партизанских јединица из Љубовије, Народноослободилачки покрет је тада био сведен на неорганизоване појединце, препуштених себи самима у условима обновљене окупаторске власти у Љубовији. Потпуно другачија ситуација је била у Пецкој, упоришту НОП –а од времена покретања устанка, до јануара 1942. године. На подручју Азбуковице око Пецке је била још увек слободна територија, на којој су деловале партизанске снаге из овог краја, које се нису повукле са Врховним штабом и већином бораца. У Љубовији је почетком децембра 1941. године, обновљен окупациони апарат у пуном капацитету. У том периоду, у пуну Љубовију, у којој после *казнене експедиције* није било никакве војске, први су дошли припадници Руског заштитног корпуса, који су своје веће јединице имали у Лозници, Бањи Ковиљачи, Зајачи, Крупњу и Столицама. Они су заједно са мањом немачком посадном јединицом и четницима Јована Васића, који су се после пораза од партизана повукли у Лозницу и ставили се на располагање Пећанчевом *Јадарском војводи* Даки Тешмановићи и тако се легализовали код окупатора, обновили квислиншку власт у Љубовији. Они су поново успоставили среску и општинску власт на подручју среза под њиховом контролом, увели кулук и *добровољни рад* у рудницима у Србији или Немачкој. Уз све ово, окупационе власти, посебно четници у њиховој служби, развијале су све јачу антикомунистичку пропаганду, која је често прелазила и у физички обрачун четника и осталих са преосталим партизанима и симпатизерима НОП –а у околини Љубовије и остатку среза, почевши од 1. новембра 1941. године, што је била константа током читавог окупационог периода са нагласком у љубовијском делу Азбуковице. Дуж Дрине, *белогардејци* и *легализовани четници* су за рачун Недићевог режима, поред чињенице да је мост на Дрини срушен, поставили пограничне страже, са циљем да се спречи ширење партизанског устанка, који је избио у источној Босни крајем 1941. и почетком 1942. године. Повратак окупатора и обнављање окупационог апарата дочекан је у народу са страхом, посебно због поменутог обрачуна са присталицама НОП –а, али и због тога што су становници Љубовије и околине чули за страдања народа и терором над њима у остатку Западне Србије, што је изазвало безнадежност и апатију код народа, који је трпео невоље које су га снашле. Четници су раније, до краја новембра покушавали да се, идући уз Дрину, ка Азбуковици, дођу у Љубовију, али су их чете Ваљевског и Подринског НОП одреда победиле, разбиле и протерале ка Зворнику и Лозници. Они се, као што је већ раније речено, враћају у Азбуковицу, на подручје Љубовије, са доласком Руског заштитног корпуса у ово место. Азбуковачки четнички одред Јована Васића или односно *команда љубовијске самоодбране*, како су себе називали, су током прве половине децембра водили огорчене борбе против партизана. За читаво време рата, деловање азбуковачких четника, везује се не само за борбе против партизана, како на рубовима према Рађевини, већ и на деловање

унутар Азбуковице. Овдашњи четници, како би се доказали пред окупатором и квислинзима и *опрали себе* од учешћа у устанку и додворили непријатељу, они су потказивали прикривене партизанске борце који су углавном били ван својих одреда због здравствених разлога и сараднике НОП – а, који су углавном из тактичких разлога деловали на подручју свога краја, али и све друге поштене људе и родољубе, што је идентична ситуација као и у остатку Југославије. Заједно са припадницима других формација, четници су према наводима, терорисали недужне људе, отимали су од тог народа стоку, пиће, новац и све оно што су користили да праве гозбе и пијанке и рашчишћавајући своје личне рачуне. Када говоримо о легализацији четника Јована Васића, према доступним изворима и литератури, ситуација је била слична као и у остатку Западне Србије, јер нам они говоре да је то изузетно мали број људи. Према списку четничког капетана I класе Јована Ђорђевића, тадашњег команданта Самосталног азбуковачког четничког одреда, број оних легализованих четника који су били за стратегију ишчекивања и обојени мржњом према комунистима је било двадесетак – тридесетак, а број људи који су овако или онако мобилисани да служе у тим јединицама износио је око 170 људи. Сви они су поспрдно називани *шестобанчићи*, по плати од 60 *окупацијских* динара дневно. Поред њих, у овим четницима је још био мали број избеглица из Босне. Попуна људства ових јединица је била изузетно отежана, пре свега због чињенице што је већина Азбуковчана није хтела да служи непријатељу и избегавала је да се сврста на страну оних који су заговарали братоубилачки рат. Највећи број сељака је, на основу наведеног, био против ове Михаиловићеве одлуке, а посебно против Љотића и Недића. Како би илустровали ову ситуацију, коју нам дају извори, у њима се наводи да су сељаци у овом делу Азбуковице, били, у периоду од 1941 до 1944. године, масовно присилно мобилисани од стране легализованих четника, које су напуштали првом приликом када су се уверили да четници не воде борбу против мрског окупатора. О времену његове легализације нам говори извештај Самосталног азбуковачког четничког одреда Председништву Министарског савета (за III одељење). Одред је званично регистрован на дан 22. фебруара 1942. године код команде Недићеве жандармерије, али је фактички формиран још током устанка, у јесен 1941. године, тачније крајем септембра и почетком октобра те године. На његовом челу је на почетку био резервни поручник Јован М. Васић, а од јуна 1942. године, на његово место, долази горе поменути Ђорђевић, када је овај одред регистрован код војног одељења Председништва Министарског савета, са ознаком Ц83. Број чланова одреда је био 170 људи, где се у првом случају, у фебруару 1942, заједно помињу старешине и четници, сви из овог краја, укључујући и оне који су били заједно у устанку са партизанима, укључујући и Луку Тешића, ранијег љотићевског симпатизера, док је у јуну исте године, долази до промене на челу одреда и у старешинском кадру у мањој мери, број четника и старешина остаје исти, сви са подручја Азбуковице, као и дотада, сви активни или резервни капетани ЈВ. У односу на ранији списак, видимо по први пут јављају режисер – интендант виши војни чиновник III класе Едвард Брезник, а као вршилац дужности лекара санитетски помоћник IV класе Петар Милеуснић. Не помињу се више Јован Васић, Боривој Ненадовић и Лука Тешић, који су били оснивачи и први руководиоци одреда. Исти извештај нам даје у целини описане активности одреда од формирања одреда у другој половини септембра и почетка октобра 1941. године

и борби од новембра 1941. године до половине 1942. године. У овом документу, четници себе представљају као браниоце *Закона о чувању власти*, где се партизани нападају прво са овог становишта, као *узурпатори*, они који су уништили *управне и самоуправне власти и омаловажавање Закона* од стране узурпатора. У њему се наводе борбе у посматраном периоду на подручју читавог среза: ОШ у Читлуку и у самом насељу, Марковачи и селу Лоњину, у обе Оровице, Мачковом Камену, Рујевцу, Селанцу, Царини, Коњицу, као и детаљне спискове са командним саставом четника, њиховим формацијским деловањем, људима који су се истакли и сопственим и партизанским губицима. Они су тако заједно са Немцима, руском *белом емиграцијом* и Недићевим СДС тежили да униште партизана све до њиховог коначног повлачења из Србије у марту 1942. године.⁸

1.2. Партизански покрет у Азбуковици и околини до краја 1941. године

У складу са одлуком Врховног штаба НОПОЈ – а за Србију, партизански одреди који се нису повукли са партизанском главнином, у којима је било бораца из овог краја, су се нашли у планинским пределима подгорског, рађевског и азбуковачког краја. На тлу Србије крајем 1941. године, започео је невиђени терор Немаца и квислинга у намери да се што пре искорени утицај НОП –а. У складу са раније поменути, партизанско вођство тешко је пребољевало чињеницу да су били поражени у Србији, што су дуго схватили као краткотрјано узмицање, са

⁸ Ови четници су до тада су заједно са четницима Пећанчевог војводе, Даке Тешмановића, под његовом командом су до тада нападали у Азбуковици и шире. На самом почетку месеца, партизани и четници су се сукобили на подручју Горње Оровице, где су партизани два пута потукли четнике и повратили од њих део отете коморе, заробили неколико десетина четника, који су одведени у Драгодол, где је било партизанско упориште. После успеха у борбама са партизанима у Крупњу и Столицама, четници Азбуковице, Рађевине, Јадра и Мачве, у садејству са Руским заштитним корпусом су 13. децембра, напали партизана у правцу Гуњака и Петрине Стене и након огорчене борбе су приморали партизана да се повуку у правцу Беле Цркве, Гуњака, Царине, Рожња, одакле су ове партизанске снаге браниле сужену слободну територију до јануара 1942. године. На основу овог раније навођеног документа, командант Азбуковачког четничког одреда је од почетка новембра 1941. до јуна 1942. године, као што је поменуто, био Јован Васић. Командири чета су били: Боривој Ненадовић, Лука Тешић (до јуна 1942. године) и Вељко Поповић, а водници су били: Милинко Васић, Будимир Максимовић, Александар Поповић, Светомир Крстић, Цветко Живковић, Митар Севић – Каретић и Милинко Гачић. Од јуна 1942. године, на месту команданта и четовођа Одред долази до смене. Јована Васића мења Јован Ђорђевић, а Боривоја Ненадовића и Луку Тешића, који су били оснивачи и стварни руководиоци Одред, који се као и Васић више нису помињали, мењају Бранислав Лацковић и Милош Драгићевић, а водници су углавном остали исти. О карактеру *шестобанчића*, које је аутор ове књиге уврстио у своје дело, наводи пример извесног легализованог четника Милоја Лукића из Читлука, који је у овом периоду убио своје познанике, брачни пар Николић *зато што са њима није био у добрим односима од раније*, а другим људима у селу је тада претио. Због овог злочина, према наводима, он није био кажњен, већ ухапшен и убрзо прекомандован у другу четничку јединицу. Ово сећање нам показује да је рат за неке *прилика да се намیره стари рачуни*, на начин који је недостојан човека, без обзира на припадност некој од зараћених страна. Термин *белогардејци* аутор користи вероватно под утицајем раније југословенске и тадашње совјетске историографије, с обзиром на чињеницу да су одреди Руског заштитног корпуса настали од припадника царске руске војске и *Белог покрета* у Русији, у складу са идеолошком позадином која се даје и овом сукобу. н.д. 109 – 115; н.д. 314 - 317.

неоснованим предвиђањима да ће брзо повратити ове крајеве Србије, што сведочи и немоћ дела партизанских снага да се врате преко Увца на ту територију Западне Србије. Повратак на ову територију је био отежана због непријатељских хајки на партизане, снажне непријатељске одбране и сурове зиме. Појачана партизанска активност у зиму 1942. године, после заузимања Сребренице, Власенице и Зворника, стварала је наду да ће се главнина НОП –а ускоро поново прећи у Србију, и то пре свега у Подриње, као и друге граничне области Западне Србије. Прва непријатељска офанзива, иако је покренула бројну окупаторску силу у оквирима 342. немачке пешадијске дивизије, није успела да оствари свој главни војни циљ: да уништи партизанске одреде. И поред тога што су се ови партизански одреди били осули, на подручју Западне Србије, и даље била значајна партизанска снага, оличена у ВПО, ППО, Тамнавском батаљону Посавског НОП одреда, као и Рачанском батаљону Ужичког НОП одреда, формиран 5. децембра на Тари, тако да укупан број бораца у широј околини Пецке односно било 1600 бораца, без људи у позадини, који су углавном били око Драгодола. Према другим изворима и литератури број партизанских бораца на овом подручју јужно од Ваљева, на северним падинама Маљена, Повлена, Медведника и Јабланице са јаком, изузетно развијеном слободарском традицијом, антигерманским расположењем, посебно из 1914. године и изузетно тешко погодним теренима, током децембра 1941. године, Ваљевски одред је имао 3 батаљона са око 500 бораца, Мачвански (Подрински) партизански одред са два батаљона (350 бораца), Тамнавски батаљон Посавског одреда са око 150 бораца и Рачански батаљон Ужичког одреда, са исто толико бораца, што је укупно око 1150 бораца, односно у коначном распону од 1000 до 2000 бораца. За овај период значајна су два партизанска војно – политичка саветовања, одржана у Драгодолу 4. и 14. децембра 1941. године, на којима је требало и да се одреди консолидују, јер су се осипали због дезертерства, губитака перспективе и приближавања зиме. Првим саветовањем председавао је Милош Минић, инструктор ПК КПЈ за Србију. На овом саветовању је анализирано и осуђено издајство четника, јер је оно са војног аспекта, омогућило јаче немачко и квислиншко деловање што је довело до губљења великих подручја градова и слободне устаничке територије и ослонца на народ, истовремено раскринкавајући, како се наводи *издајство и братоубилачки рат који су изазвали четници у време кад је јединство било најпотребније*. Наглашено је још да је јак немачки и квислиншки терор над народом довео до мањег степена сарадње између припадника НОП –а и тог народа, што се мора поправити на сеоским зборовима, где ће партизани народу објаснити ситуацију у Југославији и свету и истовремено јачати веру и морал у победу Савезника над нацизмом и фашизмом на светском односно победу Срба и других народа Југославије над немачким окупатором и домаћим квислинзима у земљи. Од војних ствари, донета је одлука да Ваљевски и Подрински одред, где је било највише Азбуковчана, нападну и ослободе Крупањ и Столице, а да Тамнавци нападну непријатеља на свом терену, али ови напади нису били успешни, јер су трупе Ваљевског и Подринског одреда биле заустављене од 500 припадника Руског заштитног корпуса, а Тамнавски НОП одред је доживео пораз од Недићеве СДС и четника. У ово време се десио већ поменути сукоб између четника Јована Васића и партизанских снага. На другом драгодолском саветовању 14. децембра 1941. године, којим је председавао Мирко Томоћ Сељак,

командант ГШ за Србију и члан Бироа ПК КПЈ за Србију, који се у својству делегата Врховног Штаба 13. децембра 1941. године, вратио из Санцака у западну Србију, у Драгодол, заједно са одређеним бројем политичких радника, пренете су главне одлуке и упутства Врховног штаба о деловању у новонасталим условима у Србији. Након тога, Мирко Томић је постао командант НОП –а у Подгорини и остатку *слободне територије* у Србији. На основу састанка, утврђено је да деловање руководиоца НОП –а у западној Србији није уопште одступало од директива Врховног штаба, које је са собом и делом руководиоца КПЈ од Тита донео Мирко Томић у Драгодол: избегавање фронталне борбе у корист герилског ратовања, ослобађање јединица од колебаљиваца и недораслих људи за борбу, да се одреди реорганизују у мање чете способне за њихово брже кретање и маневрисање. На крају састанка, донете су одлуке да се Подрински одред врати назад у Мачву, односно да се Тамнавски одред врати у Тамнаву и да се на својим подручјима супроставе непријатељу, док је Ваљевски одред требао да настави своје деловање у Подгорини и Рађевини и да се врати у Колубару и друге делове Ваљевског округа. Једна од одлука састанка је била и да се покуша обнова НОП –а у познатим устаничким крајевима, што је било отежано услед густе одбране непријатеља и квислинга, који су са 30.000 припадника квислиншких војника окружили партизане, а сем тога, биле су развијене непријатељске комуникације и стални порази партизанских одреда су разбијали морал бораца и доводили до тога да борци дезертирају из партизанских одреда. Окружни комитет КПЈ је током новембра и децембра 1941. године, како би дошло до обнове НОП –а у Азбуковици у условима илегалног деловања у време обнове окупаторско – квислиншке власти у овом крају, два пута формирао Поверенство КПЈ за Азбуковицу. ОК КПЈ за Ваљево је први пут 21. новембра 1941 је формирао Поверенство КПЈ за Азбуковицу са седиштем у Пецкој, чији чланови су били: Стеван Милатовић, Милан Китановић и Живомир Јеремић Моделар, са задатком да у Пецкој, њеној околини, Љубовији и на ширем подручју азбуковачког краја обнове рад КПЈ и НОП – а у отежаним условима окупације, али у оба пута оно није успело да проради. У борби са четницима, на Златибору је страдао Стеван Милатовић, а члан овог Поверенства Милан Китановић је у међувремену постао секретар ОК КПЈ за Ваљево, док је Живомир Јеремић остао у ВПО све до преласка одреда у Босну, у марту 1942. године. Друго месно поверенство КПЈ за Азбуковицу, основано у децембру 1941. године, кога су сачињавали Коста Андрић, Бошко Новаковић и Викторија Радосављевић, текстилна радница из Ваљева, такође није успело да се окупи услед прекида веза у оквиру КПЈ у ваљевском и подринском крају, што је последица окупаторско – квислиншке хајке и преласка чланова КПЈ у дубоку илегалу, те је тек касније дошло до обнављања тих веза. Почетком децембра, након партизанских борби са Немцима, четници су у Азбуковици ухватили двојицу партизанских првобораца из Љубовије: Милана Тешића и Мију Теофиловића. Милана Тешића су прво четници ухапсили, али су га Немци убрзо због тога што су сматрали да је био премлад пустили кући. Ипак, након десетак дана, Милана Тешића су ухапсили припадници СДС –а, који су га као комунисту отерали у Шабац, где је предат Немцима, након чега је у логору, заједно са групом партизана, Милан Тешић био стрељан. Од преосталих партизана из азбуковачког краја, на основу факсимила *Споменице за вечну успомену и славу палих бораца Народноослободилачког рата*

бр. 1892, издане у Београду 29. новембра 1950. године, види се је командант партизанског одреда, учитељ Чедомир Милосављевић настрадао, извршивши самоубиство у болници, где се затекао након рањавања у борби против Немаца 27. новембра 1941. године током четничког напада на ту болницу, како не би пао жив четницима у руке, чиме се он убраја у жртве фашистичког терора и назива *палим народним борцем*. Око 20 децембра 1941. године, у околини Ужица, легализовани четници су ухватили још једног овдашњег партизанског борца, Драгутина Андрића Брку, који је предат немачког окупационој војсци. Немачка војска га је отерала у Бањички логор, где је био мучен. Након тога је краткотрајно враћен у Азбуковицу, да би поново одатле био враћен на Бањицу, где је 11. јуна 1943. године, био стрељан. Овиме је значајан број покретача седмојулског устанка *положио своје животе за слободу и независност, за братство и јединство народа Југославије, за власт радног народа и победу народне револуције*, чиме су себе уградили у темеље послератне југословенске државе и њене партизанске идеологије. Обрачун са партизанима у Љубовији, Пецкој и остатку Азбуковице настављен је и током наредне 1942. године.⁹

Крајем године, 26. децембра 1941. године, након извесних успеха против партизана, немачке окупационе власти су охрабриле и похвалиле генерала Недића као *инспиратора и организатора акције против комуниста*. Немци су и поред тога, били незадовољни досадашњом квислиншком управом, јер је још од времена

⁹ Током децембра 1941. године, према доступној литератури, на подручју око Соколских планина Повлена, Маљена, Медведника, број партизана варира од 1000 до 2000 људи, где мр. Јовановић на основу књиге о Подринском партизанском одреду наводи да је ту било 1600 бораца без позадине. У истој литератури наводи се само да је Мирко Томић Селјак, који се у Србију вратио по одлуци ЦК КПЈ од 1. децембра 1941. године, пренео једино Титово усмено наређење да буду на својим теренима, што је било изузетно погрешно за ове прекаљене борце, који су се на подручју Србије задржали до марта 1942. године, када их је, према истим наводима, остало свега 70 руководилаца, на крају преживело и прешло Дрину у правцу Босне. Упоредо са борбом против Немаца и квислинга, на овом подручју постојала је и била жива политичка, културно – просветна активност, приредбе, зборови мештана, рад са омладином, радила је партизанска штампа. О тежњама КПЈ да обнови рад НОП –а, сведоче активни КПЈ и СКОЈ –а у Пецкој, Љубовији, Драгодолу и Гуњацима, основани у новембру 1941. године. На основу главне литературе за азбуковачки крај стоји наводи да је Милатовић, погинуо код Ужица. Од оних који су преживели најкасније до 1943. године након изласка из кратке затворске истраге или након што су избегли заробљавање од стране окупатора и квислинга, а који су утицали на рад НОП –а у отежаним околностима, били су чланови другог Поверенства КПЈ за Азбуковицу, оформљеног половином децембра 1941. године: Бошко Новаковић, Коста Андрић и Викторија Радосављевић, преостали чланови партизанске Команде места у Љубовији: Велибор Поповић и Љубо Лазаревић Чупо, борци ВПО и Милан Тешић до хапшења; у Савковићу Михаило Симић из Подринског одреда у Оровици Будимир Томић Ваљевац, Живорад Жика Пановић у Селанцу, где су била и 3 борца Подринског НОП одреда: Коста Деспенић, Милан и Миле Војиновић, у Рујевцу Илија Нешковић. У Пецкој су били: Бланка Краус, Паун Јовановић, Михаило Б. Андрић, Михаило Д. Андрић и други. Они су ту махом били препуштени сами себи, без везе са КПЈ у Рађевини и Ваљеви. Сви они су током 1942. и 1943. године, кад је текао покушај комитета у ваљевском и подринском крају да се повежу са ПК КПЈ за Србију, кроз тежњу да се настави са оснивањем нових актива КПЈ и СКОЈ – а у овом периоду, што је и остварено крајем 1942. и почетком 1943. године, да се укључе у ове структуре, а неки су ухваћени, депортовани у логоре или стрељани током ових напора. У азбуковачком крају успостављање ове везе је текла изузетно тешко, упркос напорима ових и других илегалца. н.д. 116 – 119; 130 - 131; н.д. 317; ; Група аутора: *Школство у Азбуковици*, Љубовија, 1987, 213, 223 Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 322; Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije II* knj, 172 - 174.

Комесарске управе, управа била остатак административног апарата Краљевине Југославије, те је због потреба немачких окупационих власти у Србији, требало извршити нову административну поделу окупиране Србије. У оквиру ових настојања, Милан Недић је доносио законске одредбе, којим је требало да направи отклон од било какве југословенске идеје и како би *мајку Србију*, како је ову територију назвао на састанку од 27. децембра 1941. године, којим је требало да својим подређенима објасни потребу нове административне поделе *земље*, укључи у немачки нацистички поредак *Нове Европе*. Милан Недић је 26.12.1941, највероватније у сагласју са немачким окупатором, донео *Уредбу о административној подели Србије*, којом је подручје окупиране Србије, подељено тако да се *општа управа у Србији врши по окрузима, срезovima и општинама*. Постојало је 15 округа и град Београд са околином (*Управа града Београда*), који је био равноправан са појединим окрузима у административном погледу. Подручје Баната је постало банатски округ, са својом ранијом управом и унутрашњим уређењем, што се дешава и са косовско – митровачким округом, док се на челу шабачког округа, под који је потпадала и Азбуковица, налазио извесни полицијски службеник Душан Поповић, за кога постоји да је био службеник београдске полиције (члан кварта и шеф одељења) од 1920 – 1941 године. О овоме, иако је административна реформа извршена на немачку иницијативу, односно иницијативу Управног штаба војноуправног команданта, немачки извори не помињу ништа више од онога у извештају потпуковника административне службе Ранхолда од 27. јуна 1942. године да *Управни штаб већ месецима ради на редуцирању српских министарстава. Она су сувише јака са особљем као још пре рата*. Исти извештај наводи потребу о систематизацији. Харолд Турнер у извештају од 29. августа 1941. године обавештава команданту Југоистока, Александра Лера да је Недићева влада после пораза устанка у Шумадији и западној Србији, извршила административну реформу, којом су укинули бановине и увели округе и да ова реформа много боље него дотада одговара немачким интересима.¹⁰

¹⁰ По тежњама Недићеве *Владе народног спаса*, у њеним институцијама су морали да раде искључиво, само *чисти Срби*, али се српски квислиншки органи нису овога успешно држали. Овом *Уредбом* од 26. 12. 1941. године, дошло је до нестанка бановина као највиши ниво државне управе, а задржани су срезови и општине, јер су они за разлику од бановина, оне биле у оквирима административне поделе Краљевине Србије, с обзиром да се Милан Недић позива на Србију и тежњу да се ствара тзв. *Велика Србија*, где говори да су *мајстори са мора изменили (су) један израз за своје рачуне, и ако хоћете своје смерове према српском народу, изменили су Југославију и звали Србе у Југославију*, чиме се види јасан антијугословенски став бившег генерала и министра одбране југословенске државе, који сада покушава да се пред немачким окупационим властима докаже као противник Југославије, што је покушао и са апелом свим новопостављеним окружним начелницима (бригадни генерали по војном чину да би звање окружног начелника добило на значају) да буду лојални и сервилни према немачким окупаторима, уз оштар антикомунистички приступ. Град Београд са околином је био под непосредном надзорном и управном влашћу квислиншког Министарства унутрашњих послова, а ова два округа (банатски округ наслеђује управно подручје бана Дунавске бановине и задржава управу и унутрашње уређење од 14. 6. 1941, односно косовско – митровачки од 8. 8. исте године). Када је реч о окружном начелнику Шабачког округа, код њега, за разлику од осталих људи, не стоји да је антикомунистички настројен, али постоји могућност да је тако, с обзиром на позицију у служби и тежња окупатора да има у својим редовима имају све оне који су били против комуниста. Dr. Milan Borković: *Kvislinška uprava u Srbiji, 1941 – 1944*, knjiga 1, Beograd, 1979, 253 – 260.

2. Азбуковица и Југославија током 1942. године

2.1. Југославија током 1942. године

На самом почетку 1942. године, ситуација у свету се није битније променила у односу на 1941. годину, јер су најзначајније потписнице Тројног пакта: Немачка, Италија и Јапан су још увек доминирале на светским бојиштима, али је истовремено ово период када су се учвршћивали односи између припадника *Антихитлеровске коалиције*, са тежњом да се формира најшира могућа коалиција, где су се нашле идеолошки супростављене земље. Ово је било несхватљиво за југословенске антифашисте, који су увелико водили међусобни идеолошки сукоб, уместо да се уједине у борби против нацизма и фашизма, што је била главна идеја - водиља Антифашистичке коалиције. До обједињавања *демократских снага* у Антифашистичку коалицију, долази након што је дана 7. децембра 1941. године авијација Јапанске царске армије односно јединица *камиказа* напала америчку поморску базу Перл Харбур, на Хавајским острвима, од када је САД ушла у рат против Јапана и *Сила Осовине*, на страни Савезника. Пратећи Јапан, Немачка и Италија су објавиле рат САД 11. децембра 1941. године, чиме је дошло до практичног уједињавања *Антихитлеровске коалиције*. Даном 1. јануара, САД, УК, СССР и Република Кина су потписале *Декларацију Уједињених нација*, којом су се представници који су се борили против представника *Осовине Рим – Берлин – Токио*, усагласили да афирмишу међусобну сарадњу и да владе се ових земаља максимално међусобно помажу и да јачају једни друге да нека од њих не потпише сепаратни мир са *Силама Осовине*. Сутрадан 2. јануара, овај споразум потписале су савезничке владе Аустралије, Белгије, Коста Рике, Кубе, Чехословачке, Доминиканске републике, Салвадора, Гватемале, Хаитија, Хондураса, Индије, Луксембурга, Холандије, Новог Зеланда, Никарагве, Норвешке, Панаме, Пољске, Јужноафричке Уније и Југославије под краљем Петром II и председником Владе, Душаном Симовићем, чиме је успостављена основа Организације Уједињених Нација као кровне светске организације, настале 1945. године.¹¹

¹¹ Успеси британске војске на афричком фронту од 7. до 31. децембра 1941. године, након разбијања италијанских трупа у Етиопији, враћањем Киернаике под савезничку контролу и успостављањем фронта код Ајгеле, односно велика победа совјетске Црвене Армије код Ростова и Тихвина, где су јединице Вермахта биле потучене до ногу, која је нагнала бесног Хитлера да смени маршала фон Браунхича и неке генерале Вермахта и да сам преузме команду над војском, праћеном уласком САД у рат на страни УК и СССР –а, довело је до потребе да се формализује њихова сарадња. Након 26 изворних потписника *Декларације*, овај документ су редом потписали: Мексико, Филипини, Етиопија, Ирак, Бразил, Боливија, Иран, Колумбија, Либериа, Француска (влада Слободне Француске под генералом Шарлом де Голом, која је призната од Савезника у Другом светском рату као једина легитимна влада Француске), Чиле, Парагвај, Венецуела, Уругвај, Турска, Египат, Саудијска Арабија, Сирија и Либан. Dr. Milan Borković: *Kvislinška uprava u Srbiji*, 245; н.д.121;<https://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1942-declaration-united-nations/index.html>; https://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations#CITEREFOsma%20C5%84czyk2004
03. 02. 2020, 19:00 ч; 10. 05. 2020, 22: 10 h.

Након 11 дана од тада, дана 13. јануара 1942. године, представници југословенске избегличке владе су заједно са представницима осталих избегличких влада потписали *Декларацију савезничких влада о кажњавању ратних злочина*, позивајући се на међународно право, посебно на Хашку конвенцију о законима и обичајима сувоземног ратовања из 1907. године и изјава председника САД и британског премијера, да свако насиље Немачке и њених сателита и сарадника, вршено над цивилним становништвом од почетка до краја Другог светског рата у окупираним подручјима у форми режима терора, масовних погубљења талаца, протеривања и покоља цивила, као и свако непоштовање закона и националних установа на окупираној територији, с обзиром на дотадашњи брутални карактер њиховог насиља, неће се третирати као *ратни чин* или *политички злочин*, што је било случај до почетка Другог светског рата и заједнички напор да се у главне ратне циљеве укључи тежња да се за злочинце након рата организују суђења на којима ће сви они одговарати, вез обзира на степен одговорности и на заједничку тежњу да се зликовци до тада, без обзира на националност, пронађу, ухвате, процесуирају и да се над њима спроведу донесене пресуде на овим суђењима.¹²

На југословенском ратишту, два покрета отпора су наставили своје борбе, тежећи да спроведу своје стратегије. У партизанском покрету долази до неколико промена, од којих је најзначајнија била стварање добровољачких одреда партизанске војске, које је иницирао Јосип Броз Тито када је на путу од Романије према Фочи, донео *Наређење о устројству добровољачке војске*, којим су у партизанске редове укључени сви борци из бивших разбијених четничких одреда, који су се борили за ослобођење земље од окупатора и домаћих квислинга, али који нису били комунисти. На овај начин, оствариван је концепт о *другој фази револуције*, јер су партизанске јединице на тај начин укључили неодлучне сељаке доминантно српске сељаке из Босне, других крајева Југославије, али и сељаке других националности широм Југославије, са циљем да у овом науму предухитре четнике и да их онемогуће да јединице Драже Михаиловића добију ширу подршку на подручју окупиране југословенске државе. Ове јединице партизанске војске су чиниле *Народноослободилачку добровољачку војску* (НОДВ), а сви заједно *Народноослободилачку партизанску и добровољачку војску Југославије* (НОП и ДВЈ). Новим именом оружаних снага НОП –а, које је трајало од јануара до новембра 1942. године, имало је за циљ да покаже да партизани теже да створе јачу, крупнију војску општенародног карактера и да тако у своје редове позивају све грађане Југославије, што је формално потврђено коначном променом имена војске у новембру 1942. године, када је партизанска војска добила име *Народноослободилачка војска Југославије* (НОВЈ). Поменути наређењима ВШ НОПОЈ –а је постао *Врховни штаб Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије* односно ВШ *Народноослободилачке војске*

¹² Овај документ, које су пратиле изјаве председника САД и британског премијера од 25. октобра 1941, које су пратиле ову тему, Краљевина Југославија је потписала заједно са осталим краљевским владама: Белгије, Грчке, Луксембурга, Норвешке, Холандије, владом Чехословачке и Пољске и већ поменути де Головом владом – *Француским Националним Комитетом*. У име југословенске краљевске владе, овај документ су потписали председник Министарског Савета, Слободан Јовановић и министар спољних послова, Момчило Нинчић. Branko Petranović, Momčilo Zečević: *Jugoslavija 1918 – 1988, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, 505 – 506.

Југославије, од новембра 1942. године. Убрзо након ових дешавања, почела је *Друга непријатељска офанзива*, која је трајала од 15. јануара до 4. фебруара 1942. године. Након коначног повлачења ВШ и НОП и ДВЈ из Србије, предвођеног 1. пролетерском бригадом, дошло је до повезивања са партизанским одредима на територији Босне и Херцеговине: Романијским НОП одредом, Бирчанским НОП одредом и партизанским одредом *Звијезда*, што је утицало на јачање и полет устанка, током кога су партизани ширили своју територију и ометали том приликом немачке комуникације. Након процене локалног штаба Вермахта да је источна Босна ново жариште НОБ и да ће партизани покушати да се врате назад у Србију, Немци су организовали противудар у виду офанзиве, која је почела 15. јануара 1942. године. Тада су снаге немачког Вермахта, усташа и домобрана, потпомогнути италијанским јединицама, са око 30. 000 војника су кренули да нападају јединице НОП –а на подручју између Сарајева и Власенице. Тешке борбе између непријатељских и изненађених војника 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске бригаде, под командом Милана Илића и политичког комесара Драгана Павловића – Шиље, инструктора ЦК КПЈ у Македонији, вођени су на 21. и 22. јануара 1942. године на Пјеновцу, уз помоћ Романијског НОП одреда и одреда *Звијезде*, у ком су партизани доживели пораз. У овој бици погинули су командант и политички комесар 5. шумадијског батаљона, Илић и Павловић – Шиља, као и командант Романијског одреда Славиша Вајнер *Чича Романијски*. Након тога, дошло је до повлачења партизана, пре свега повлачења Романијског одреда и одреда *Звијезда*, а затим и Врховног штаба и Прве Пролетерске бригаде, те немачки окупатор није успео да опколи и уништи партизанску војску. ВШ и Прва пролетерска су кренули у повлачење преко Гласинца и планина Јахорине и Игмана ка Фочи, чиме су избегли главни удар непријатељске коалиције. Прва пролетерска бригада је пратећи ситуацију на терену, по наређењима ВШ, ушла дубље у Босну и кренула је са мањим снагама ка јуху, док је главнина бригаде кренула поменутих путем преко игманске планине за Фочу. Ово стратешко повлачење усиљеним маршем партизанског покрета, у југословенској и српској историографији назива се *Игманским маршем*. Ова епизода и прва епопеја партизана, која је била веома слављена после Другог светског рата, извршена је 27. и 28. јануара 1942. године, по дубоком снегу и великој хладноћи. У овом маршу, обављеном по највећем мразу (- 32 °С), велики број партизанских бораца је био избачен из строја, а њих 200 је одмах по завршеном маршу, одмах смештено у фочанску болницу. Од броја хоспитализованих, од последица смрзавања током и након марша страдало је укупно 172 људи. Након *Друге непријатељске офанзиве*, створена је нова слободна територија са центром у Фочи, која је трајала од 20. јануара до 10. маја 1942. године. *Фочанска република*, како је названа, обухватала је југоисточну Босну, источну Херцеговину, највећи део Црне Горе и Санцака. Током постојања ове територије, донети су *Фочански прописи*, којима се уређује организација *народне власти*, чиме се у ратним условима, почело релативно рано размишљати о извршној власти у послератној Југославији. Током марта 1942. године, долази до преласка последњих партизанских јединица из Србије и слома устаничке територије у Србији, а 1. марта 1942. године у Чајничу, од тих јединица, пре свега Чачанског и Шумадијског батаљона је формирана 2. пролетерска бригада. Ова бригада успешно се борила на Гату, Купреси, Мањачи и Ливну. Војна снага НОП –

а у источној Херцеговини је била значајна, а априлу 1942. године имали су 10.000 бораца, организована у 14 територијалних и 8 ударних батаљона. Почетком 1942. године, четници су и формално постали део краљевске избегличке владе, чиме су постали једина југословенска краљевска институција на подручју окупиране Југославије, јер је у Лондону формирана југословенска краљевска влада Слободана Јовановића, који је 11. јануара 1942. године, поставио бригадног генерала Драгољуба Дражу Михаиловића на место министра војске, ваздухопловства и морнарице. У склопу давања легитимитета Дражи Михаиловићу, указом краља Петра II Карађорђевића, 19. јануара 1942. године, вођа Равногорског покрета је унапређен у чин дивизијског генерала. У том моменту, у зиму 1941 /1942. године, Дража Михаиловић се налазио у селима јужно од Маљена и Повлена и прикривен око планине Таре, у дефанзиви, а већина његових одреда је био легализован у редовима СДС –а и због тога су били главни нападачи на преостале припаднике и симпатизере НОП –а. За разлику од ових Алексићевих навода, Петрановић и Дикин се слажу да су четници у Србији били пасивна творевина под Недићевом заштитом, а за Михаиловића наводе да је почетком 1942. године, био активан у источној Босни, Црној Гори и Рашкој области. Захваљујући деловању четника на подручју Санцака, Црне Горе и Херцеговине, у првим месецима 1942. године, ова подручја су постала четничка *слободна територија*, где су формиране паралелне институције са Италијанима, који су их посебно у Херцеговини потчинили и од херцеговачких јединица ЈВуО, Италијани су створили *Добровољачку антикомунистичку милицију*, што је приморало партизана да се повуку у тајна склоништа у форми *лутајућих дружина* или да се концентришу у Босни. За четнике и НОП, поред ових подручја, источна Босна је имала велики стратешки значај због близине централне Србије, Црне Горе, веза са Војводином и западном Босном. Стратегија источnobосанских четника је била од почетка усмерена на борбу против партизана, што је посебно наглашено од почетка 1942. године, избегавање сукоба са Немцима и легализација у Недићевој војсци по наређењу жандармеријског мајора Јездимира Дангића и четничког команданта Аћима Бабића, праћена антиокупаторским ставом и борбама против усташа и домобрана. Против овакве одлуке, били су једино партизани, који су и овде видели да се *уједињене снаге великосрпске реакције*, што је било заједничко име за ЈВуО и СДС у партизанским извештајима, на основу сопствене класне пројекције југословенског сукоба, бориле против Хрвата и Муслимана (*Турака*, како су четници називали босанске муслимане), спроводећи освету због усташких злочина над Србима у НДХ, где су целати били Хрвати и кроатофилни босански Муслимани. Од другог дела *Друге непријатељске офанзиве*, од 29. јануара до 7. фебруара 1942. године четници потенцирају антикомунистички карактер своје борбе, па су под паролом заштите српског народа у НДХ, стали на страну окупатора. У овом периоду, вође источnobосанских четника, вероватно уз Михаиловићев пристанак, жандармеријски мајор Јездимир Дангић и Аћим Бабић су прешли Дрину и отишли у Београд на преговоре са немачким окупатором. Јездимир Дангић је тада почео да преговара са немачким генералом Бадером и тражио од Вермахта оружје, да би се успешније борили против партизанских јединица, да ограниче усташку власт у већински српским срезovima НДХ и равноправно савезништво у рату против НОП –а. Немци су то вероватно одбили, јер су четнике сматрали непријатељима, које су

ипак могли да потчине својој команди и да их искористе да се те јединице обрачунају са партизанима, штедећи немачку војску, нити су хтели да *крше сувереност Независне Државе Хрватске*, чиме су истовремено подстицали не само међусобни општесрпски сукоб, већ су на тај начин појачавали српско – хрватски сукоб. Преостале четничке јединице у Херцеговини, Црној Гори и Санџаку су били у савезу са Италијанима су почели да кроз пропаганду испољавају свој антикомунистички карактер, посебно у тренутку када су непријатељске јединице Немаца, усташа и домобрана нападале партизане. Преко пропаганде, ове јединице ЈВуО су изазивали незадовољство против партизана, говорећи народу да су четници на линији *одбране од крвавог црвеног терора, који је претио да затре све честите људе и родољубе*, што је било праћено подстрекивањем сељака - партизанских бораца да изврше *ударе* против командног кадра и комуниста, да их убију и пребегну њима, на италијанску страну, које су четници видели као мање зло. На тај начин, четници су извршили пуч у Романијском, Озренском, Калиновичком одреду и партизанском одреду *Звијезда* до те мере да су се одреди потпуно расули, а борци се вратили кући. Убрзо ови борци су схватили да је то била диверзија са циљем да се спречи јачање НОП –а, те су и сељаци у БиХ схватили да је најбитније да се превазиђе дефетизам и брзо су се враћали у партизанску Добровољачку војску, замишљену као део партизанске војске у којој ће бити сви заинтересовани за борбу против окупатора, који нису комунисти и чланови КПЈ. У марту 1942. године, долазе остаци Ваљевског и Подринског НОП одреда након слома слободне територије у Србији, а ИККИ контактира Тита са циљем да се поново обједине са четницима, односно да барем сарађују са њима да не би било проблема између Совјетског Савеза и западних савезника, рачунајући и југословенску избегличку владу, јер је *Антифашистичка коалиција* морала да сломи Хитлера и да у тој борби користи све војне ресурсе да се сломи нацизам.¹³

¹³ НОДВ се налазила под непосредном командом Главних Штабова покрајина, али су могле бити везане и за Врховни штаб. Старешине, које на командна места постављају Главни штабови и борци ових јединица су на капама требали да носе знакове својих националних застава. У ово време долази до изласка 12. и 13. броја Билтена Врховног штаба, где је наведена одлука о формирању трочланих војних судова. Током самог марша од укупног броја страдало је 150 људи, а још шесторица су умрла од тетануса и сепсе, што је последица тога што они нису имали довољно санитарског материјала, пре свега антитетанус серума. Ово је време када се у Врховном штабу доноси одлука о увођењу старешинских ознака у НОП одреде, који неће бити официрски чиновни, већ ознака положаја појединих руководилаца, почевши од десетара до команданта Главних штабова, што је наведено у Билтенима од 14. и 15. марта 1942. године, као и време када се уводи војна обука од најнижих до највиших и организација јединица партизанске и добровољачке војске. Закони који су тада донети били су: *Задачи и устројство НОО и Упутства за рад средњих, општинских и сеоских народноослободилачких одбора*. Они су у 10 тачака предвиђали облике деловања револуционарно – демократске ратне самоуправе, изборна начела, начине снабдевања војске и поступак кажњавања народних непријатеља, укључујући и конфискацију. Одлука Политбироа и ВШ на Зеленгори о предузимању офанзиве у правцу Босанске Крајине у борачкој девизи да *пут на исток води преко запада*, најбоље осликава војно – политичку ситуацију на терену и планове НОП и ДВЈ о распламсавању НОБ –а ширим Југославије. Време *Фочанске републике* је био период када је ВШ донео одлуку да се стварају мобилни батаљони и чете. ВШ у исто време наређује Главним штабовима Србије, Хрватске, Словеније и БиХ да формирају сопствене оперативне, *зонске штабове*, где ће покрајине поделити на зоне и да се преко тих штабова регулише партизански покрет и спроводе концепција НОБ – а и одлуке којима се уређују поједини аспекти у окиру НОП и ДВЈ. S. Vujnović 59 – 63; Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, knj. 2*

Генерал Михаиловић је од 1941. године добијао безрезервну пропагандну подршку од југословенске краљевске владе односно српске већине у избегличкој влади, *независно од резерви хрватских министара у њој*, која је постала и *редовни састојак савезничке пропаганде*. Информативни центри југословенске владе у Лондону, Вашингтону, Њујорку и Цариграду, радио – емисије савезничких и неопредељених радио – емитера у окупираној југословенској држави, шириле су мит о Михаиловићу као *неустрашивом фашисти и једном од највећих војсковођа у борби против фашизма и јапанског милитаризма*, тако да је међу Југословенима посматран као наследник српских војвода Путника и Мишића, односно у рангу кинеског генералисимуса Чанг Кај – Шека и совјетског маршала Тимошенка, док су јединице НОП –а посматране као слуге *друге велике силе*. За своје подређене, Михаиловић је био *човек из народа*, са надимком *Чича Дража*, слављен да је *освежио легендарну српску традицију отпора ускока и хајдука*. Под овим околностима, четници су добијали симболичну, за њих недовољну материјалну помоћ од британске владе, због чега је био изузетно незадовољан, па је тежио да се снабде и код непријатеља, правдајући се да спроводи антантистичку и предратну четничку стратегију ради очувања *биолошке супстанце српског народа*, дозвољавајући својим *војводама* делимичну колаборацију са Италијанима, коју су *војводе* продубљивале из сопствених интереса, на антикомунистичкој основи, што су касније искористили партизани за лобирање код Совјета да НОП добије признање као савезнички покрет отпора. Околности су истовремено показале да је антантизам, иако доминантна стратегија у покретима отпора западне Европе, којој је Михаиловић *робовао* до краја рата, била напуштена у корист активније борбе против окупатора, а његов покрет, захваљујући партизанским извештајима које су руководиоци НОП –а слали Совјетима, представљен је код Савезника као колаборационистички, чиме је Совјетски Савез водио тихи, класни рат, али не на класној, већ на антиокупаторској основи. Совјетско дезавуисање ЈВуО међу Савезницима и светском јавношћу, вођено од јуна 1942. године, требало је да понизе четнике и да се партизани, под дотада тајном подршком совјетске државе представе као једини искрени *борци против окупатора и домаћих издајника*, а Совјетски Савез би тако могао да их несметано подржава у њиховим напорима ослобођења земље и успостављања социјалистичке власти у Југославији. Поменути извештаји довели су до нарушавања угледа југословенског краља и избегличке владе у Уједињеном Краљевству, док су САД са великом резервом прихватале све партизанске извештаје, које су Совјети представљали на савезничким састанцима и наставили да подржавају генерала Михаиловића, настављајући сопствену пропаганду у корист Равногорског покрета. Совјетска борба за интересе НОП –а, правдана борбом против окупатора, а не класном борбом, настављена је 16. јуна 1942. године, када је са Тјентишта, преко југословенског партизанског радија *Слободна Југославија*, објављена *Резолуција са конференције родољуба Црне Горе, Боке и Санџака*, коју је уз прећутну сагласност совјетске владе, објавила *Телеграфска агенција Совјетског Савеза* (ТАСС). Ова резолуција, у којој су наведени докази да одреди ЈВуО сарађују са непријатељем, довела је истовремено

Narodnooslobodilački rat u revolucija 1941 – 1945, Beograd 1988, 174 - 177, 206 - 210; F.V.D. Dikin, 176; Kraljevski ukazi, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* br. 4, London 16. 1. 1942 (ratno izdanje), str. 2; Ukaz Dj. Br 71, *Službene Novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 5, London 31.1. 1942. (ratno izdanje), str 6.

до нарушавања угледа генерала Михаиловића и ЈВуО, чиме је почео да се руши мит о њему, као *балканском Шарл де Голу*, али истовремено и да појача совјетску активност на међународној афирмацији југословенских партизана код Савезника, што је било праћено нарушавањем дипломатских односа између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза. Док је председник југословенске владе, др. Слободан Јовановић бранио понашање генерала Михаиловића и понављао своје захтеве из јесени 1941. године, да се партизани потчине Михаиловићу, совјетски представници су Михаиловића нападали са антифашистичким аргументима, назвавши га *издајником, националном снагом која се притајила*, која је користила непријатеља да се обрачуна са партизанима, што је потвђено промеморијом од 3. 8. 1942. године. Ипак, Совјетски Савез, у тежњи да спроведе своју антифашистичку политику, односно да се покаже поштовање према југословенској краљевини као равноправном савезнику у *Антихитлеровској коалицији*, уз схватање да су југословенски краљ и влада били *британски иштићеници* или тачније *британски заробљеници*, те да нису можда имали праве информације из Југославије, Совјетски Савез је подигао ниво југословенског посланства у ранг амбасаде, што је код југословенске владе схваћено да је ово уздицање дипломатског представништа *јавно признање за ратни напор и велике жртве нашег народа и наше земље у садашњој борби која се води за слободу човека и народа*, а да је то што је предлог дошао из Москве, сведочи *као доказ срдачних односа и сарадње у садашњој ратној борби и која сарадња постоје између Совјетске Русије и Краљевине Југославије*. Ова одлука совјетске владе да Краљевина Југославија, уместо дотадашњег посланства, има амбасаду у Москви, је изазвала велико негодовање код Тита и вођства КПЈ. За југословенске комунисте и партизанске борце, овај потез је изазвао горак утисак, јер су руководиоци НОП –а раније слали извештаје у којима су показали да практично, југословенска влада посредно, преко Михаиловићевих одреда *отворено сарађује са окупатором* што доводи до закључка да су Совјети наградили југословенску владу која је номинално била савезник, а практично сарадник окупатора, односно да испада да Совјети тако награђују владу чија је антисовјетска политика резултат британске обавештајне службе, како стоји у Титовом писму Коминтерни, односно *оне целате који су огрезли у народној крви*, против који се партизани боре *на живот и смрт исто онако као и против окупатора*, што је рађало став да ће противници партизана ово тумачити да Совјети не признају НОП и њихове напоре да се ослободи југословенска држава, чиме би се наводно нарушио концепт народноослободилачке борбе. Говорећи о руском осећају у оквирима два покрета отпора, југословенски комунисти су преузели у потпуности совјетски модел преузимања идеологију царске Русије као велике силе, па и кроз толерисање цркве, тежећи да тај модел и љубав Срба у Србији и Црној Гори према Русији са братским осећање Срба за Русе, приближе овдашњим приликама, посебно што је и значајан број свештеника СПЦ био у првим борбеним редовима партизанске војске. У значајној мери, у обликовању овог става, имале су спонтана одушевљења српског народа широм Југославије, посебно у Србији и Црној Гори на улазак и војне успехе Совјетског Савеза против Немаца у Другом светском рату, величајући тако снагу *руског оружја, матушку Русију* и словенство, што је олакшало посао југословенским комунистима да то исто спроведу по инструкцијама Коминтерне, што су и Совјети радили на савезничком

нивоу. У пролеће 1942. године, генерал Михаиловић се обратио француском маршалу Филипу Петену, шефу режима *Вишијевске Француске*, где је са својих антантистичких позиција, *ишчекујући повољан тренутак* за наставак борбе, тражио од старог српског савезника и *победника са Вердена* да прибере снагу и да се изјасни за слободу и да то више није један од француско – немачких ратова *који су се водили наизменичном срећом*, где је Немцима била срећа окренута, уз наду да ће се срећа поново да се осмехне Французима, већ да је борба много већа од тога, готово митска борба добра против зла.¹⁴

¹⁴ О јачини мита о Михаиловићу као о *идолу антифашистичке борбе* сведочи да је на јавним местима у САД, поред портрета Рузвелту, стајао и Михаиловићев портрет, као и говор југословенског краља Петра II Карађорђевића, и америчког председника Фреклина Рузвелта од 24. 7. 1942. године, где се слави *вандредно дело* Михаиловићева и четника, *смелих људи*, наводећи да су четници били *пример непосредне и несебичне воље ка победи*. За своје људе, по речима Баћовића, Михаиловић је био *готово митска личност и идеал који постоји за босанске четнике*. Тито је преко радио – везе слао Коминтерни, односно совјетској влади слао документе који су потврђивали четничку колаборацију са Италијанима, што је Совјетума давало основа да јаче подржавају НОП, а да западним земљама, њиховим владама и јавном мњењу *разоткривају Михаиловића и четнике*, преко радија, новина, познатих левичара у западним земљама, који су га од тада нападали и клеветали. Хрвати у југословенској влади су Михаиловића оптуживаку као главног кривца за југословенска дешавања, називајући га *новим (српским) квислингом* у рангу Недића и Љотића, односно у рангу Павелића, српски део југословенске владе је у нападима на Михаиловића видео *хрватску заверу*, а званични југословенски информативни центар под Савом Косановићем и Иваном Шубашићем је *потапао Михаиловића у име југословенства, словенства и борбе демократије против фашизма*. За разлику од Драже кога су четници и југословенска влада знали од раније, Тито је дуго био непознат не само Стаљину, већ и југословенским партизанима. О совјетској подршци НОП-у, сведочи и Титов лични контакт са КИ, са бугарским комунистом Геогријем Димитровим, тадашњег начелника Информационог одељења ЦК СКП (б). Тито, за разлику од генерала Михаиловића који је јавно протествовао због недовољне британске помоћи и на крају доживео напуштање од свог британског заштитника, није јавно негодовао против Стаљина и званичне совјетске политике када му иста није ишла у прилог, већ би се краткотрајно сложио са благим опоменама и упутствима да се прилагоди антиокупаторској политици Совјетског Савеза, док би у ствари и даље радио по свом и спроводио сопствену политику, у складу са ситуацијом на бојишту. Михаиловић није схватао да за Југославију нису важили западноевропски стандарди, те су посебно Британци, а у мањој мери Совјети су инсистирали на офанзивној тактици. Колонијални интереси Велике Британије су били кључни до безобзирног цинизма, да су за југословенску герилу пропагирани да је потребно да се боре свом силом, те су сматрали *да кошена трава брзо расте*. За разлику од њих, совјетско становиште је било да је офанзивна тактика изазива мање жртава. Ови ставови, без непознавања југословенског ратишта јесу били оправдани, али немачке претње најоштријим мерама и слом устанка је онемогућавало поменути офанзивну тактику, што даје закључак да Михаиловић није довољно обраћао пажњу да велике силе воде сопствену политику и да оне не дозвољавају ни историјски значајном, али демографски малом српском народу да води своју самосталну политику ни у избеглиштву, јер су Британци држали југословенску владу у некој врсти заробљеништва, контролисали је и суфлирали јој потезе у складу са својим интересима и тренутном сопственом позицијом међу великим силама у *Антихитлеровској коалицији*. Тито овде није још увек није довољно разумевао комплексност ситуације на међународном нивоу и да је Совјетски Савез настављао своју антиокупаторску политику, која је била усмерена на добре односе са УК, која је подржавала југословенску краљевску владу и генерала Михаиловића, о чему говоре и југословенски историчари, у случају када је Коминтерна са резервом примила депешу КП Италије да ЈВуО сарађује са Италијанима, а што се посебно види да став југословенске избегличке владе да је ово уздицање дипломатског представништа *јавно признање за ратни напор и велике жртве нашег народа и наше земље у садашњој борби која се води за слободу човека и народа*, а да је то што је предлог дошао из Москве, сведочи *као доказ срдачних односа и сарадње у садашњој ратној борби и која сарадња постоје између Совјетске Русије и Краљевине Југославије*. Код српских националних

На подручју НДХ односно Босанске крајине, након преласка последњих партизанских јединица из Србије, током 1942. године, десила су се два догађаја значајна за стварање партизанске ратне епопеје, послератне митологије и партизанске војске: погибија др Младена Стојановића – *Доктора Младена* и успостављање партизанске авијације. У периоду када долази до ових догађаја, почевши од јесени 1941. године, распламсавала се не само борба против окупатора, већ и *борба за српске масе*, која се по проф. Петрановићу, посматра као процес у ком се српски народ одлучивао у оквиру које војске ће да дочека ослобођење земље. На посматраном подручју, ову битку је добио НОП, а јединице ЈВуО на њему свео на подручје града Бањалуке, Мркоњић – града и области Мањаче. Током овог периода, из устаничких јединица су иступили каснији *четнички војвода* Урош Дреновић, а са њим Вукашин Марчетић и Лаза Тешановић и други четници. Ови четници су се у априлу 1942. године борили против дојучерашњих бораца из Грмечког ударног и Грмечког античетничког одреда, где је четницима отпор пружио 800 бораца ова два одреда. Током ових борби, погинуо је српски комуниста и лекар из Приједора, др Младен Стојановић – *Доктор Младен*, начелник Оперативног штаба КПЈ за Босанску Крајину, кога је српски народ са Козаре с правом звао својим херојем и *Командантом Козаре*. На основу доступних извора, др Стојановића је у току ноћи у селу Горња Јошавка код Челинца, наводно ухватила група четника и однела га до потока Млинска Ријека, где су га убили.¹⁵ Средином пролећа 1942. године, прелетом два пилота на партизанску територију, долази до формирања *партизанске ескадриле*, која је била зачетак партизанске, односно послератне југословенске авијације. У периоду између 21. и 23. маја 1942.

снага, ЈВуО и СДС, изједначавања Совјетског Савеза и *Русије* било је отежано услед антикомунистичког карактера ЈВ из које су потекли Михаиловић и Недић. Код четника, утицај је био свођен на класни обрачун са партизанима, уз епизоду из 1944. године, јер су четници под јаким антикомунизмом били уверени да су им западни савезници једини прави савезници, без жеље да сарађују са Совјетима током највећег дела рата, те у тренутку доношења кључних одлука, четници у Совјетима нису имали снаге да на време препознају *руску браћу*, да би се заједно борили против антисловенске нацистичке Немачке. Српски квислиншки апарат је био део немачке пропагандне машинерије, те су квислинзи међу становништвом ширили антисовјетску хистерију и неповерењем према Русима, говорећи да то *није велика словенска матушка Русија, већ зли бољшевизам са својим настраностима*. Писмо генерала Михаиловића маршалу Петену је према професору Петрановићу било пуно противречности, али се сматра да овај Михаиловићев став није био другачији од остатка Антифашистичке коалиције. N.d. 179, 184 – 190; н.д. 179 – 183, 187; Tito Kominterni 18. septembar 1942, Branko Petranović, Momčilo Zečević, 576.

¹⁵ Др. Младен Стојановић, кога су усташе уцениле са 200.000 куна наводећи да се ради о *најопаснијем вођи побуњеника, који предводи најјачу и највећу групу устаника од 5000 пушака*. Убрзо након што су га четници убили, др. Младен Стојановић, познат као *Командант Козаре*, неколико месеци касније, 7. августа 1942. године, проглашен је за народног хероја на предлог оперативног штаба на чијем је био челу до своје смрти. Врховни штаб је у свом билтену о проглашењу Младена Стојановића за народног хероја пише да је на предлог његових сабораца у Оперативном штабу додељује назив народног хероја у својству начелника Оперативног штаба за Босанску Крајину, који је наводно *од издајничке четничке руке заклан у селу Јошавци, где је рањен лежао*. Друг Младен је, како стоји у *Билтену Врховног штаба*, био тај који је *од првог дана устанка вриједно радио на организовању партизанских одреда, а посебно Козаре*. Његово име је познато широм Крајине као *име вриједног и неустрашивог борца за народно ослобођење*. Истог дана формирана је једна од *крајинских* дивизија, састављена од људи са тог подручја. Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije*, Друга knjiga, 177; Зборник НОР –а, 1949, 173; Milan Andrić i drugi: *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije: 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964; 243 – 258.

године, пилоти Ваздухопловства НДХ Фрањо Клуз на авиону *потез 25* са механичаром Милутином Јазбецом – Мишом и Руди Чајавец на авиону *Бреге – 19*, прешли су на партизанску страну, када су извршили прелет авионима са бањалучког аеродрома Залужани и слетели на припремљено летиште Урије код Приједора, чиме су циљеве НОП –а почели да спроводе и кроз борбу у ваздуху и одатле гађали циљеве на копну, борили се за превласт у ваздушном простору, били ватрена подршка копненим јединицама НОП и ДВЈ и њихова извидница у борби против окупатора и домаћих квислинга са циљем ослобођења Југославије и успостављање социјализма у југословенској држави.¹⁶

Због бољег разумевања ситуације, значајно је поменути Фочанску седницу Политбироа ЦК КПЈ од почетка априла 1942. године. На овој седници, југословенски комунисти су престали да нападају југословенску краљевску владу на класној, али напад је настављен на антиокупаторској основи, посебно због личности министра војног у тој влади и његовог Равногорског покрета, иступајући против парадокса, где је Михаиловићев Равногорски покрет улазио у нужну, а негде и отворену сарадњу против НОП, по цену сарадње са непријатељем, што је

¹⁶ Фрањо Клуз је као партизански пилот са својим стрелцем – механичаром Ивицом Митрачићем, 4. јуна 1942. године, напало злогласну усташку *црну легију* код Међеђе и други три дана касније, кад су бомбардовали Босански Нови и Двор и бацали летке над Дубицом и Костајницом, а 14. јуна 1943. године, прешли су на нови аеродром код Лушци Паланке, успут нападајући непријатељске колоне. Након што му је немачки ловац 6. јула 1942. године, открио и запалио авион, Клуз је постао члан Оперативног штаба НОП одреда Босанске крајине, све до новембра 1943, кад се придружио Првој ваздухопловној бази у Ливну, а затим се у складу са позивом и упутствима Врховног штаба НОВ и ПОЈ, упутио у Италију и затим у северну Африку, где је ушао у састав Прве ескадриле НОВЈ, у којој је после интензивне савезничке обуке је са чином капетана и политичког комесара ескадриле, био у авиону – ловцу марке *Спитфајер*. У склопу ескадриле добио је да 18. августа 1944. године, као пратилац командира ескадриле мајора Милете Протића да изврши први борбени задатак ескадриле, а до своје смрти 14. септембра исте године, приликом напада на омишку луку од метака противавионске артиљерије, он је са италијанског аеродрома Кана, нападао непријатеља у Далмацији и деловима БиХ, обезбеђујући ловачку заштиту партизанским и западносавезничким авионима. Руди Чајавец је остао упамћен и ван авиона као неко ко је на народним зборовима, како се наводи, ширио братство хрватског и српског народа и био један од писаца летка партизанских ваздухопловаца упућен хрватским домобранској војсци. Његов први ратни лет као партизанског пилота, му је према доступној литератури, био и последњи. Након што су успешно тог 4. јуна 1942. године, побацали све летке над Бања Луком, а затим са сличним успехом нападали аеродром Залужани, последњи налет за посаду Чајавец – Јазбец је био кобан, јер је пилот Чајавец био рањен у колено, због чега је слетео на четничко подручје, код села Кадињана /Клашнице, где су после борбе са четницима, они били опкољени. Након тога, Рудолф Чајавец је извршио самоубиство, што говоре у литератури, да не би пао у четничке руке, што се десило са Јазбецом, кога су четници мучили и убили. После Другог светског рата, 21. мај се славио као дан ЈРВ, *да би успомена на дане Ослободилачког рата, када су у борбама узели учешћа наши први авиони, вјечно живјела и била будућим покољењима примјер херојизма, самопријегора и љубави према свом народу и домовини. Наређујем да се 21 мај слави у свим јединицама Југословенске армије као Дан Југословенског ратног ваздухопловства.* Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, том X, knjiga 1, Beograd, 1966, 9 - 10; НАРЕДБА ВРХОВНОГ КОМАНДАНТА ОРУЖАНИХ СНАГА И МИНИСТРА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 20. X. 1947, Зборник података и докумената о Народноослободилачком рату југословенских народа, том II - ДОКУМЕНТИ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ и ПОЈ, 310; *Народни хероји Југославије, том I, 1982, 148, 384.*

рушило углед краљевске владе у Лондону, јер је на тај начин погазила сво дотадашње сопствено деловање у борби против Сила Осовине. На овој седници, југословенски комунисти су дошли до закључка да је питање *левичарења*, које је дотада било доминантно у главном политичком курсу КПЈ и које је довело до *л(и)је*евих скретања, осуђено је као погрешна и контрапродуктивна политика за деловање народноослободилачке борбе, јер је могла да уруши дотадашње успехе партизанске борбе међу становништвом окупиране Југославије, која је била резултат погрешне процене руководства КПЈ да ће после почетка совјетске контраофанзиве доћи до класног сукоба између водећих сила Антифашистичке коалиције: СССР –а, УК и САД.

2.1.1. Војна и политичка институционализација НОП – а

У тренутку када су четници покушавали да своје понашање оправдају легитимитет сопствене стратегије, у партизанском покрету је дошло до развоја војних јединица и политичких институција НОП –а, чиме су успостављене основе за легалну и легитимну смену власти у повољном тренутку, када међународне околности до дозволе. Оружане снаге партизанског покрета су дотада имале пешадију, подељену у пролетерске бригаде и партизанске одреде Југославије, насталих као јединице отпора фашистичком окупатору, као помоћне јединице копнене војске, *партизанску ескадрилу* као зачетак партизанске авијације од маја 1942. године и прве бродове у септембру 1942. године, чиме су започели процес стварања партизанске морнарице. Ове околности створиле су потребу да се заврши процес претварања партизанске војске из герилских јединица у војску регуларног типа, по угледу на совјетску Црвену Армију и друге савезничке војске. За овај процес значајне су две наредбе: *Наредбе Врховног штаба НОП и ДВЈ бр. 88* од 1. новембра 1942. године и *Наредбе Врховног команданта НОП и ДВЈ* од 20. новембра 1942. године. По првој наредби, дошло је до формирања 1. пролетерске НОУ бригаде, коју су предводили дотадашњи командант 1. пролетерске НОУ дивизије, Константин – Коча Поповић и политички комесар Филип Кљајић, док је по другој наредби дошло до промене назива партизанске војске у *Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ)*, док су партизански одреди Југославије задржани као *помоћна снага револуције*, те стога се партизанска војска понекад назива и *Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије (НОВ и ПОЈ)*.¹⁷

¹⁷ У састав 1. пролетерске НОУ дивизије ушле су: а) *1 пролетерска народноослободилачка ударна бригада*, б) *III пролетерска народноослободилачка ударна бригада* и *III крајишка народноослободилачка ударна бригада*. Истом наредбом, ова дивизија је хитно морала да се попуни у најкраћем могућем периоду. Карактер друге наредбе је био у складу са концепцијом КПЈ у периоду Другог светског рата да се од постојећих партизанских одреда створи регуларна војска југословенских комуниста, са циљем да се преузме власт у југословенској држави. У складу са том концепцијом, назив партизанских оружаних снага настаје у форми дводелног назива, где се први део посматра, како стоји у Титовом другом наређењу, у *вези са стварањем Народноослободилачке војске југославије*, управо посматра као регуларна југословенска народна ослободилачка војска, те отуд је горњи назив и доминантна скраћеница НОВЈ има за циљ да се покаже да је дошло до

Након војног институционализовања НОП –а, Врховни штаб, главно војно и политичко тело југословенске социјалистичке револуције, почео је истог месеца да на подручју тадашње слободне територије, створене у лето и јесен 1942. године, са центром у Бихаћу, *Бихаћке републике*, спроводи политичко институционализовање НОП –а. Партизанско вођство је у овој крајње економски развијеној и културно заосталој области централног дела Југославије, истовремено значајне за непријатеља због могуће британске или америчке поморске инвазије и искрцавање на југословенском делу јадранске обале, уз несметано функционисање НОО као најнижих органа извршне и управне власти, чије су *границе* ове 48000 km² су чували припадници Народноослободилачке војске, почела да спроводи Лењинове ставове о револуционарној армији и влади из времена Руске револуције из 1905. године. По тим ставовима види се да су *револуционарна армија и револуционарна влада*, како Лењин каже да (су) *то су две стране исте медаље*, као и да поменута армија мора да штити територију и успостављену власт *ради политичког руковођења на оном делу територије, коју је револуционарна армија освојила*, а свакако задатак да се образује таква влада је исто тежак као што треба да се организују *снаге револуције*. Након што је НОВЈ обликован као гарант успеха и одбране плодова устанка и *револуционарни васпитач народних маса, као моћно средство у развијању братства и јединства*, која је тако *крчила пут народној власти*, требало је обликовати и органе власти, којима ће НОВЈ бити подређен, њен неодвојив део и са којима ће чувати револуционарне тековине партизанског устанка и да постану државни апарат нове југословенске државе, засноване на републиканском федерализму и равноправности народа под социјалистичком идеологијом, посебно што су на тој територији у миру живели Срби, Хрвати и Муслимани, што је значајно за пропагирање њихових идеја, где су сви равноправно учествовали у власти. Политичко обликовање партизанског покрета почело је још у устанку 1941. године, када је настала *Ужичка република*, прва социјалистичка територија у окупираној Европи, коју су водили главни војно – партијски руководиоци НОП –а, уз доминантно деловање Срба из ужичког краја у управној власти, ван војске на самом терену, али и осталих српских комуниста из свих крајева Југославије, јер је ова територија формирана у Србији. Након преноса партизанске власти из Ужица, преко Нове Вароши, Фоче до Бихаћа у условима НОБ –а, Бихаћ се показао као место где је могло да се створе најважније политичке институције Народноослободилачког покрета. Представници НОП -а су о свом виђењу послератне југословенске државе базиране на НОО као најнижим органима послератне југословенске извршне и управне власти, што је уређено *Фочанским прописима*, односно на Антифашистичком већу народног ослобођења Југославије као највишем законодавном и његовом Извршном одбору, каснијем Националном комитету ослобођења Југославије, као највишем извршном телу послератне

еволуције партизанских одреда у озбиљну војну формацију једне аутентичне револуције, а одреди су вероватно остали у називу да се покаже континуитет народноослободилачке борбе од лета 1941. године. На основу допуне професора Зечевића и Петрановића, постоје подаци да је 10. септембра 1942. године да је формиран 1. морнарички одред НОВЈ, а наредбом ВШ НОВ и ПОЈ је 18. децембра 1942. године, према *указаној службеној потреби*, долази до формирања секције за Ратну морнарицу, 10. септембар 1942. године, ји се од тада слави као дан ЈРМ, при Штабу IV оперативне зоне Хрватске, као *орган Штаба зоне*, на чијем челу се нашао Велимир Шкорпик, који је постао *први адмирал Морнарице НОВЈ*. S. Vujnović, 80 – 83; n.d. 590 – 592.

Југославије, говорили на основу Кардељевог чланка из *Борбе*, дајући му југословенски карактер. Партизани су на сопствено решење југословенске државе посматрали слично ројалистичким плановима насталим под утицајем споразума Цветковић – Мачек и равногорских планова, гледали као на консензус и решење југословенског питања, прихватљивог из за домаће и светске политичаре и југословенске народе. Народноослободилачки одбори су на основу одлуке Политбироа ЦК КПЈ на Гламочу, престали да буду привремени, већ су ови најнижи управни органи партизанске власти, постали стални органи *народне власти*, што је Тито објаснио да је *свршено за старим облицима власти*, јер се није радило о неким лабавим привременим стварима *који би пливали на површини*, већ како Тито каже о *дубоком захвату, о стварању народне власти*, што је процес формализације НОБ –а. Ови органи управне власти, јединствени за југословенско ратиште и деловање НОП –а на слободној и окупираној југословенској територији са својом организацијом, надлежностима, ауторитетом и ефикасношћу којом су спроводили одлуке у дело, током јесени 1942 године, су водиле разуђивању послова, односно ка институционалној потреби да се раздвоје војне и политичке функције, те је било неопходно да се створи централни НОО, прво на југословенском, а затим да се формирају исте институције на покрајинском нивоу. Након заузимања Бихаћа Политбиро ЦК КПЈ је током јесени на челу са Титом и руководиоцима КПЈ, Мошеом Пијадом и Веселином Маслешом, спроводио првобитну Титову идеју да се изађе из изолације преко стварања паралелне владе НОП –а, која би постојала поред југословенске избегличке владе као институција која би заступала интересе НОП –а и бораца у њему, у својству *фактичке владе на тлу Југославије*. Стога је била њихова процена да је неопходно да се оснују институције вишег ранга, чиме ће доћи до надоградње народноослободилачких одбора, успостављених почетком године. Руководиоци КПЈ су донели одлуке о сазивању и успостављању АВНОЈ, у својству највишег законодавног органа НОП – а односно *партизанске скупштине и Вијећа Повереника*, које је било увод у стварање НКОЈ –а, највишег извршног органа партизанског покрета односно *партизанске владе*. Током септембра 1942. године, Врховни штаб је издао две наредбе: *Наредбу о начину избора НОО и наредбу о организацији војне позадине*, који се по времену и месту доношења, Дринићу називају *Септембарски, Крајински* или *Дринићки прописи*. Дана 22. октобра 1942. године, ВШ је својом директивом, формирао привремени одсек, институцију која је руководила војним и цивилним властима до Првог заседања АВНОЈ –а. Тито, схвативши међународни карактер југословенског питања у околностима Другог светског рата и тежње да иступају као савезнички покрет отпора у Југославији и да на основу тога освоје власт у земљи, почео је да увиђа да је неопходно да се успостави некакав континуитет са југословенском државом пре 6. априла 1941. године, без обзира што је НОП рат почео као покрет који је званично заступао политику најјачег одклона од југословенске монархије. Стога је схватао да је један од начина био и да се повеже са грађанским странкама и појединцима, да би концепт НОБ –а био потпун. О овоме, као и сопственом ставу да партизани оснивају *нешто као владу, а зваће се Национални комитет ослобођења Југославије*, односно да ће то тело бити по совјетском моделу, Тито је телеграмом обавестио Коминтерну. По овом телеграму од 12. новембра 1942. године, Тито је нагласио да се та институција НОП –а, истовремено оснива

вероватно по совјетском моделу, и у складу са политиком *Народног фронта*, коју је Коминтерна спроводила од 1935. године, где ће бити заступљене сви народи и националне мањине Југославије али у југословенским условима и да ће у ово тело ући и разне *бивше партије*, формално укинуге после Шестојануарске диктатуре, које нису деловале у ратним условима. Овако је Тито истовремено хтео да спроведе сопствене циљеве, што је успео преко народнофронтоске политике Коминтерне и да тако стекне легитимитет за партизански покрет уз совјетску подршку у међународним односима, односно уз подршку народних првака и народа у Југославији. Врховни штаб је у складу са својим тежњама за председавајућег АВНОЈ – а односно Извршног комитета, који ће бити руководећи орган будуће југословенске партизанске скупштине, предложило др. Ивана Рибара, председника Уставотворне скупштине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца и првака Демократске странке, *руководиоца демократске левице*, чиме је и формално успостављен континуитет са југословенском краљевином. Након избора председавајућег АВНОЈ –а, ВШ је на себе преузео иницијативу да сазове Прво заседање АВНОЈ –а, *скупштину истакнутих бораца и родољуба који су од почетка несебично и пожртвовано учествовали у народноослободилачкој борби*, како би се успоставило *Вијеће народног ослобођења Југославије*, односно АВНОЈ и *Вијеће народних повереника*, односно будући НКОЈ, који је требало да буде највиша народна власт у југословенској држави. На основу плана уредбе о устројству партизанских власти, *Вијеће Народног Ослобођења Југославије*, односно АВНОЈ – а, требало је да буде највиша законодавна, извршна и судска власт до преноса извршне власти на *Вијеће (Народних) повереника*, каснији НКОЈ, у ком ће бити заступљени сви југословенски народи, грађани југословенске државе. Оснивачка скупштина АВНОЈ –а одржана је 26. и 27. новембра 1942. године у Бихаћу. Скупштинском заседању су присуствовале готово све националне односно по речнику КПЈ *покрајинске делегације*, укупно 54 делегата, што је био израз тежње КПЈ да кроз готово равноправно присуство готово свих националних делегација, представи своје решење националног питања у обновљеној југословенској држави. Због велике удаљености и ратних дејстава на терену, нису дошли македонски и словеначки комунисти, који су у складу са својом аутономистичком политиком преко ОФ дали свој пристанак за оснивање АВНОЈ -а док су делегацију Србије представљали борци из српских партизанских јединица. Тито је у свом поздравном говору изнео ставове ЦК КПЈ о карактеру, разлозима оснивања и задацима АВНОЈ –а, који су тада усвојени у форми *Резолуције о оснивању АВНОЈ –а*. На основу овог документа, који је усклађен са препорукама Коминтерне, АВНОЈ је био *опитенационално и опитепартијско представништво народноослободилачке борбе у Југославији*, уз нагласак да међународне прилике не дозвољају да се на овом заседању прогласи стварање *народне*, партизанске владе. АВНОЈ је по истом документу, требао да заједно са НОО и свим *осталим масовним народне антифашистичке организације*, партијског и ванпартијског карактера, буде организација која ће ујединити све антифашистички оријентисане родољубе свих друштвених слојева да би се у заједничкој борби свих њих југословенска држава ослободила *фашистичког ропства*, за *уништење свих народних непријатеља* и за *стварање услова за бољу и срећнију будућност наших народа у слободној братској заједници*, што је наглашено у члану 1. да АВНОЈ настаје вољом представника свих

народа и политичких партија у оквиру НОП –а, који су дотада водили борбу против окупатора и домаћих квислинга. На основу ове резолуције, види се да је АВНОЈ обликован као *партизанска скупштина*, а његов Извршни одбор као претходник НКОЈ –а, *партизанске владе*, чиме су се формално припремали услови за *паралелизам влада*, до ког ће фактички доћи на Другом заседању у Јајцу. У овом правцу, сведоче *два прелазна наређења*, које је АВНОЈ дао да се спроведу, а који се тичу проширења његовог састава *већим бројем народних представника из свих земаља Југославије, који ће бити делегирани од чланова свог краја*, односно да ИО припреми изборни процес по ком ће народ *чим за то буду остварени потребни услови*, да бира чланове ове скупштине како стоји у организационом делу *Резолуције*. Ова два наређења су посебно нагласила самосвојност и аутохтоност југословенске револуције, јер су недвосмислено показала значај читаве *Резолуције* и став да је ово заседање било законска припрема за легалну легитимну смену власти у Југославији, чиме би тековине народноослободилачке борбе биле државни наротив и једина послератна прихваћена пракса, настала као резултат самосталне борбе југословенских комуниста у условима који су Совјетима били непознати и неразумљиви. На истом заседању, донета је одлука да се оснивају антифашистичке скупштине. Партизани су овим решењима показали сопствену способност да се истовремено боре против фашистичког освајача за ослобођење државе и да успоставе контуре нове послератне југословенске власти, тако да АВНОЈ постане највиши носилац законодавне власти, да ИО АВНОЈ, касније знан као НКОЈ постане носилац највише извршне и управне власти, коју ће да најнижем нивоу препусти народноослободилачким одборима, најнижим нивоима управне власти и равноправности народа Југославије, под паролом *братства и јединства*, у коју је сажета њихова идеја јединственог народноослободилачког фронта са идејама социјалистичке револуције, чиме су најдоследније спровели идеје Коминтерне у дело. На овај начин је требала да се спречи обнова *старог реакционарног поретка* односно институција Краљевине Југославије, за шта се бори југословенска избегличка влада. У Извршни одбор АВНОЈ –а, поред чланова КПЈ, изабрани су културни и јавни радници при НОП – у и неки присутни прваци грађанских партија: председник ИО АВНОЈ –а је по ранијем предлогу Совјетима, постао др. Иван Рибар, предратни првак (Југословенске) Демократске странке и председник Уставотворне скупштине Краљевине СХС, а за потпредседнике: краљевски сенатор Нурија Поздерац, др Павле Савић и накнадно кооптирани словеначки представник Едвард Коцбек, док су чланови постали: Миле Перуничкић, Иван Милутиновић, др. Сима Милошевић, поп Влада Зечевић, др Младен Ивековић и Веселин Маслеша. Овим кадровским решењима дошло је до истовремено до уједињења свих антифашистичких снага на подручју Југославије и остварен је легалитет и легитимитет партизанских институција од стране предратних политичара, који су и у ранијој власти заступали левичарске идеје, чиме би имали покриће да и родољуби међу представницима раније власти заједно са представницима НОП -а ратују против *ненародних елемената*, што је била парола борбе за послератну југословенску државу. Ова бихаћка скупштина је била основ за оснивање других структура НОП-а. АВНОЈ је осудио југословенску круну и избегличку владу због окупљања својих присталица у табор против партизанског покрета, позвавши југословенске грађане да се још више збију око НОП –а и да продуже борбу против

окупатора и домаће реакције до коначне победе, чиме су показали да је Други светски рат била борба за различите концепте југословенске државе, где су републиканско – комунистичким партизанима, борцима за социјалистику југословенску федерацију, главни противници били југословенски краљ, влада и легалистичке четничке јединице Драгољуба Михаиловића.¹⁸

Поред КПЈ и СКОЈ –а, током НОБ –а, након бихаћког заседања, основане су две институције НОП –а, којима су окупљене жене и остала некомунистичка родољубива омладина у партизанском покрету. У периоду од 6. до 8. децембра

¹⁸ Партизански покрет, с обзиром на самониклост покрета и предратну илегалну прошлост КПЈ по *Обзнани*, трудио се да на све начине обезбеди легалитет и легитимитет за своју борбу и остварење својих циљева, па је стога у своје редове укључио угледне предратне политичаре, те је требало да се за председника Комитета изабере човек близак идејама левице и припадник краљевских органа власти, коме су деца (Иво Лола и Јурица), већ били у партизанима. Због остварења концепт Народног фронта, на Прво заседање АВНОЈ –а позвани су: Нурија Поздерац, вођа НСС Драгољуб Јовановић; књижевници Мирослав Крлежа, Владимир Назор и Иван *Горан* Ковачић и академски вајар Антун Августинчић. Од њих нису дошли Мирослав Крлежа, који је до краја рата био у Загребу, као ни Драгољуб Јовановић, који није хтео да напушта своје београдско склониште до расплета југословенског питања и југословенске послератне позиције. Коминтерна је сматрала да је *Комитет* требао да буде *политички орган НОБ – а*, јер, Совјетима није био потребан сукоб са УК и САД и сукоб у савезничком табору, у тренутку када су водили тешке борбе против Вермахта код Стаљинграда, што је поновљен став другог телеграма КИ поводом Првог заседања АВНОЈ- а. Коминтерна је одушевљено прихватила подухват партизанских руководилаца да се оснује НКОЈ, нагласивши да је то *потребно и изванредно важно*, да НКОЈ треба да добије *опитенационални југословенски и општепартијски карактер*, како по програму, тако и по кадровима у њему и да се НКОЈ не супроставља југословенској краљевској влади, јер би се покретање питања смене монархије и оснивања републике, могло да се тумачи као нарушавање суверенитета савезничке земље. Према плану *Уредбе* на челу АВНОЈ –а, требали су да буду представници НОП –а, на месту председника и 3 потпредседника, који бирају *Веће повереника* (ИО АВНОЈ) са *7 повереништава*, кад се ово тело издвоји из *Вијећа народног ослобођења Југославије*, представљају *Вијеће* у јавности и у непосредном раду, руководи и доноси одлуке на нивоу *Вијећа*, у складу са деловањем *повереника* и одлука које они доносе на сопственим редовним и ванредним седницама, које су доставили своје подређеном, председнику председништва *Вијећа* и потпредседницима овог тела. Нису још увек била планирана два *чворна* ресурса: спољних послова и народне одбране (војске). Званична партизанска застава је постала застава Краљевине Југославије с петокраком звездом на средњем пољу, уз дозволу да партизани користе сопствене националне заставе, али не и фашистичке, четничке и усташке, које су планом *Уредбе*, биле забрањене. Већници АВНОЈ –а су на себе преузели да у оквиру радних одбора, реше привредна, социјална, здравствена, финансијска, пропагандна, просветна и верска питања. Аутономност и националистички став словеначког руководства КПЈ се види у другом делу *Сагласности ОФ за оснивање АВНОЈ –а*, где се подржавају потребу за оснивање АВНОЈ –а и шаљу честитке због тога, међу руководиоцима КП Словеније присутан је веома велики националистички став и претеривање о њиховом превеликом доприносу у заједничком ослобођењу да *толико као ретко који род у Европи*, што може да се делимично разуме са учешћем словеначких војника у проблемима са Аустријом током стварања југословенске краљевине, односно са са тежњом за обједињавањем словеначких националних територија односно подручја средњовековне Карантаније: *од Трста до Спиља, од Крке до Целовца*, што је израз словеначких иредентистичких тежњи. Аутономаштво је и овде присутно, јер Словенци желе да на тим просторима влада једино словеначки народ, уз номинално признање врховне власти југословенске федерације, што показује да су словеначки комунисти у потпуности настављали путем католичког свештеника Антона Коросеца, који је хабзбуршким методама *трговине повластицама*, покушавао и успевао да добије од централистичке југословенске владе и круне Карађорђевића пре овог рата. n.d. 579 – 585; Grupa autora: *Istorija Saveza Komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985, 243 - 244. S. Vujnović, 88 - 91; B. Petranović, 217 – 220; B. Petranović, M. Zečević, 555; n.d. 139.

1942. године је у Босанском Петровцу је основан Антифашистички фронт жена (АФЖ), када је изабран Централни одбор ове институције, а крајем децембра, односно од 27. до 29. 12.1942. године, одржан је Оснивачки или Први конгрес Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (УСаОЈ). Са оснивањем АФЖ –а и УСаОЈ-а, након обликовања војно – политичких партизанских структура Југославије, покривени су сви сегменти друштва *партизанске Југославије*, усмереног у правцу револуционарне смени власти и етаблирању послератног југословенског друштва, што је у времену напредовања НОП –а и кризе у окупаторско – квислиншким редовима до те мере да су окупатори гомилали трупе у Југославији да би се одбранили од НОВЈ неvezано за ситуацију на осталим на европским и светским бојиштима, односно да НДХ са усташко – домобранским јединицама није више могла да успешно брани интересе својих татора на својој територији, завршена *кључна етапа НОБ – а*. У овом периоду, партизанске снаге су тежиле да на сваки начин интернационализују југословенско питање и да га наметну као битну тему у међусобним савезничким односима. У овом правцу сведочи све јача и интензивнија борба партизана да докажу да су четници улазили у колаборацију са непријатељем, која ће их дискредитовати као ратујућу страну и покрет отпора у Југославији, с обзиром да су тада четници били у повољнијем положају, јер су Савезници раније признали четнике за једину званичну југословенску војску, те је дискредитација четничког покрета и партизанска оптужба за четничку *издају и сарадњу са окупатором*, водила и ка дискредитацији југословенског краља и избегличке владе, уколико се они не одрекну четника. Све до краја 1943. године, Врховни штаб и ИО АВНОЈ нису имали значајнијег успеха против јаке савезничке пропаганде за генерала Михаиловића и Равногорски покрет, која је била последица савезничке солидарности и обавеза *Антифашистичке коалиције* у односима са Краљевином Југославијом по овом принципу. О партизанским напорима да се сруши мит о Михаиловићу и четницима, сведочи деловање партизанске радио – станице *Слободна Југославија*, са седиштем у Москви. Овај партизански радио под вођством чланова КПЈ у Совјетском Савезу, Вељка Влаховића и Ђуре Салаја је тежио да свакодневно износи своја сазнања о четничкој сарадњи са непријатељем, што је последица упорног деловања генералног секретара КПЈ да Совјети осуде југословенску владу што даје подршку Михаиловићу, што је значило сарадњу његовог покрета са непријатељем, посебно на основу извештаја НОП –а, које су Совјети добијали од југословенских партизана, где се истиче негативна страна четничке стратегије, која је могла да буде легитимна у ранијим временима и штавише корисна да није дошло до сарадње између југословенске и совјетске владе на принципима *Антихитлеровске коалиције*. Због тога је став совјетске владе, и поред тачности података из извештаја, свесни да би сукоб са Југославијом довео до бацања сенке на њихову антиокупаторску политику и раздора у коалицији по класној основи, био да не дозволи радију *Слободна Југославија* да одступи од савезничке политике и да води класни рат, уз чуђење да *тешко је сагласити се са тим да Лондон и југословенска влада иду с окупаторима*. Ту мора да постоји неки велики неспоразум. Стога је радио *Слободна Југославија* морао да спроводи совјетску политику према југословенској краљевској влади, те су у својим емисијама, акције четничког покрета Драже Михаиловића представљали као самоиницијативне нападе против

партизана, без икакве везе са југословенским државним врхом у избеглиштву. Ове околности су Совјетски Савез довеле до стања да примени своје понашање велике силе према вођству НОП –а и да се на антиокупаторској платформи обнови сарадња са четницима односно да се створи истински јединствени национални фронт свих непријатеља Хитлера и Мусолинија у Југославији, чиме се види да је основни задатак био да се уједине сви антихитлеровске елементи, да се разбију окупатори и извојује национално ослобођење. У писму ИККИ Титу од 5. марта 1942. године, Совјети су још критиковали партизанско вођство због тежње да прерано спроведу другу фазу револуције, односно због формирања 1. пролетерске као некакве специјалне пролетерске бригаде и да се стиче (се) утисак да у неким подацима од стране Енглеза и југословенске владе може наслутити да партизански покрет добија комунистички карактер и да се усмерава ка совјетизацији Југославије. По овом телеграму, изражава се чуђење у то да присталицама Енглеске успјева да формирају оружане јединице против партизанских одреда односно да осим комуниста и њихових симпатизера нема других југословенских патриота, са којима су југословенски партизани могли да се заједничким снагама боре против окупатора. На крају их је Извршни комитет КИ најлепше замолио да обрете пажњу и провере да ли су са своје стране учинили све што је могуће да се обједине све антиокупаторске снаге у земљи, односно да ако нису да хитно спроведу потребне мере и да их о томе обавесте. Овакав став КИ је био и у складу да спречи велике апетите НОП –а на југословенском ратишту, који су могли да направе Совјетима проблем у њиховим односима са САД и УК. Партизански покрет је још у лето 1942. године, готово самостално на подручју НДХ израстао до нивоа равноправне савезничке армије, спремне да по Титовом обавештавању Коминтерне, био у стању да подржи савезничку инвазију на Балкан. Због поменутог односа у Антихитлеровској коалицији, совјетска влада је преко Коминтерне поновила критике из марта 1942, године, где су интереси међународног комунистичког покрета морали да се подреде напорима за победу над Хитлером. Тада је партизански покрет истовремено успео да сломи мит о Михаиловићу као антифашистичком борцу и да апелом истакнутих личности НОП –а, угледним светским личностима укажу на издајничко деловање четника у Југославији. Овим је до добронамерних (необавештених) кругова у свету је стигло обавештење да се партизани једино боре против непријатеља и да желе да створе равноправну социјалистичку федерацију свих југословенских народа. Крајем 1942. и почетком 1943. године, ситуација на светским бојиштима је била наизглед промењена. Немачки Вермахт, донедавно називан тевтонска самоуверена војска, био је пред Москвом, али је доживљавао је пораз за поразом. Италијанска војска и италијански фашистички режим под Бенитом Мусолинијем су доживљавали крах на свим фронтима. Јапанска армија, позната по незапамћеном фанатизму војске и народа, након што је задала тежак ударац САД на Перл Харбуру, је ипак почела да полако слаби на далекоисточном фронту, што је давало повољан сигнал за коначну победу Антифашистичке коалиције. За разлику од Сила Осовине, чија је моћ била у заласку, Велики Савезници, где је доминантна била тројка: СССР, УК и САД су били одлучнији да униште Силе Осовине и фашистичку идеологију, која је постала апокалиптична претња демократским тековинама светске цивилизације, па се размишљало о томе да се отвори други фронт негде у Европи, на Јадрану, на

Сицилији, у северној Италији или на неком другом месту, где би се организовано уз дотада активне покрете отпора, уништила нацистичка Немачка, посебно након слома Италије и њене капитулације што је свима било јасан показатељ да је слом Хитлеровог режима био питање времена.¹⁹

2. 1. 2. Српско – хрватски сукоб у емиграцији и обнова југословенске државе

Други светски рат у Југославији односно његов идеолошки утицај на поједине делове окупираних југословенских краљевина, није могућ без разумевања српско – хрватског сукоба, који је почео још 1941. године, који је значио погром, покатоличавање Срба и њихов прогон из НДХ, уз уништење црквене и културне баштине српског народа, насељеног преко Дрине, Саве и Дунава. На основу записа др Веселина Ђуретића и Косте Николића, југословенска влада је почела да се цепа *по националним шавовима*, за шта су главни подстицај дали њени хрватски чланови из централе ХСС, знане под називом *хрватска делегација* у саставу: *шеф делегације* Јурај Крњевић, Рудолф Бићанић, Јосип Шутеј и др Иван Шубашић, предратни хрватски бан и последњи југословенски премијер у избеглиштву, која је својим деловањем дезавуисала сопствену владу, подстицали на њену сецесију и вршили опструкцију југословенске идеје у корист независне хрватске државе. Ова групација је по доласку у Палестину, без знања председника југословенске краљевске владе и српских чланова владе, одржала састанак 29. маја 1941. године. На том састанку донета је одлука да се задржи статус Бановине Хрватске, Иван Шубашић је требао да оде у САД и да привуче хрватску емиграцију за *њихову ствар*. Остатак ове групе је требао да сарађује са легалном југословенском владом и да се бране хрватски интереси. Оваква идеја, приступ *двоструког колосека*, била је опструкција југословенске државне идеје и покретања хрватског националног питања у нади да ће доћи до победе Савезника и да са њима треба преговарати да

¹⁹ Ове околности није могуће схватити без националног питања у НОП –у. У време Првог заседања АВНОЈ –а, према речима хрватског комунисте Владимира Бакарића, НОП је у то време био *српски покрет*, а да је на ратном подручју КП Хрватске, НОП није био заступљен међу Хрватима, ако *изузмемо српске крајеве*, где су дакле деловали партизански одреди, за разлику оних делова *Далмације, Горског котара, Хрватског приморја и делове Славоније*, како наводи Бакарић, где су Хрвати били већинско становништво, да је НОП био проширен због *размаха народноослободилачке борбе и ширење слободне територије у крајевима где је живело мешовито становништво*, што је утицало на јаче поделе међу Хрватима и Муслимана у БиХ у корист партизана што је оно *ће се нарочито изразити у току 1943. и 1944. године*. Ову српску доминацију у оваквим околностима, као што је раније речено, морао је да потврди и Тито, са значајним чуђењем што то су Срби пружали највеће жртве током првих година Другог светског рата у Југославији, вероватно због политике КПЈ о *великосрпском хегемонизму*. За хрватску опредељеност током рата према структурама ХСС, вероватно уз свесност да постоје усташки злочини у НДХ, доказ је *Окружница ХСС*, датована на септембар 1942. године, коју је ХСС упутио *присташама странке*, где се истиче њен легитимитет и снага кроз личност Владка Мачека, уз јасне наводе да је ХСС остала уз *идеју и начела Хрватског сељачког покрета*, те да је стога са Мачековом странком *већина хрватског народа – а с њом и лијеп дио радништва и грађанства*. На основу тога извлачи се закључак је она она *главни и најважнији фактор међу хрватским становницима током рата и поред званичног распуштања у време Шестојануарске диктатуре*, да јој тај статус признају све велике силе: европске силе Немачка, Италија и УК, као и трансевропски Совјетски Савез и атлантска велика сила, САД. Исто.

би се оствариле хрватске сецесионистичке тежње. Док су хрватски министри у југословенској влади спроводили своје идеје, независно од њих, али у истом интересу, усташке власти почели су да врше погром над српским становништвом у НДХ, под оптужбом *да су страни елемент у хрватској држави*, да за њих *нема места*, јер су *егзистенцијална претња по Хрвате*. Усташке власти и кључни људи НДХ: Анте Павелић, Миле Будак, Младен Лорковић, Антун Артуковић, Еуген Дидо Кватерник, Виктор Гутић и Виктор Томић су опонашајући немачко понашање према Јеврејима, поред Јевреја, посебно Србе ставили ван закона и затим су почели да спроводе погром над њима. Погроми над српским народом вршени су у мешовитим, али доминантно српским крајевима: Лици, Кордуну, Банији, Горском Котару, северној Далмацији до угрожавања елементарног опстанка Срба на тим подручјима, тако што су их клали, а неке су слали у *сабиралишта*, логоре, које су усташе основале за Србе односно *четнике*. Први логор је био основан у мају 1941. године у Керестинецу и био је подељен и 3 дела: за Србе, Јевреје и комунисте, а поред овог, главни логори током рата у НДХ, били су основани у лето 1941. године: Јасеновац и Стара Градишка. Усташе, односно њихови *елитни борци* знани као *летеће усташе* су Србе убијали безумно као стоку, палили у црквама, бацали у јаме, без икакве разлике да ли је реч о мушкарцу или жени, одојчету или старцу. Ове усташке крволоке и монструме и њихове бестијалне злочине је тежио да оправда државни врх НДХ. *Поглавник хрватске државе* Анте Павелић је учинио тешко дело оправдавања ових убица невиних Срба, написавши некакву *Сиву књигу*, где је сву кривицу пребацио на српски народ (*четнике*) и његове вође. Овај став је од окупатора једини подржао Зигфрид Каше, немачки посланик у НДХ, убеђени кроатофил, док су сви остали Немци листом, према извештају немачког посланства у Загребу од 10. августа 1941. године, знали да је антифашистички устанак у Србу плануо због усташких зверстава. У циљу тражења решења за заустављање усташких злочина, отимања српске имовине и потраге за каквом – таквом заштитом, дошло је до иницијативе коју су организовале вође Срба у НДХ, коју су подржали поп Момчило Ђујић. Нико Новаковић Лонго, Бошко Десница, Саво Рађеновић и други српски вођи Далмације и српских крајева у НДХ да се мирним путем реши проблем прогнаних, до јуна 1941. године 200. 000 српских избеглица из НДХ. Ови српски прваци су основали *Средњи одбор за помоћ српским избеглицама* са седиштем у Сплиту, са испоставама Одбора у Шибенику, Бенковцу, Клистању и Обровцу и након тога, преговарали са италијанским окупатором о нужности да Краљевина Италија успостави контролу над српским крајевима НДХ, него да народ буде препуштен усташком клању и сталном терору.²⁰

У циљу разумевања овог проблема, неопходно је посматрати и утицај верских заједница у овом сукобу. За разлику од Српске Православне Цркве, највеће верске организације у Југославији која је доминантно била жртва усташког, у мањој мери немачког терора, због свог српског предзнака, чиме је била једина верска

²⁰ За свештенике је основан логор Ципраг, а за остале логори: *Даница*, Бјеловар, Славонска Пожега, Јадовно, Јастребарско, Сисак, Лобиграду, на острву Паг, Таково, Тењ код Сиска. Овакво понашање усташа је њихова тежња да постану бледа копија Немачке и Италије, те уведе расне законе по угледу на немачке *Нирнбершке законе*, звање *поглавника*, по угледу на *дучеа* и *фирера* односно државно уређење НДХ по угледу на Италију. Хрвати су себе видели као потомке Гота, по угледу на немачко аријевско порекло, све у тежњи да као Немачка, Италија и квислиншка Словачка Јожефа Тисе, постане *чиста етничка Хрватска*. К. Николић, 36; n.d. 127 – 129; 403 – 406.

организација која је била страдална колико и народ чији је *духовни пастир* била вековима, делећи са њим све добре и лоше стране током свог вишевековног постојања, остале верске организације, Римокатоличка црква у хрватском делу НДХ и Исламска заједница у босанско – херцеговачком делу НДХ, су подржавале окупаторски и квислиншки усташки режим, уз тежњу дела Исламске заједнице да се створи аутономна муслиманска БиХ, која је требала да буде део нацистичке Немачке. Српска православна црква је током Другог светског рата била без свог вођства, с обзиром да су патријарх српски Гаврило V (Дожић) и епископ жички и охридски, Николај (Велимировић) били у заробљеништву у логору Дахауу, а неколико високих архијереја СПЦ, митрополит дабро – босански Петар Зимоњић, захумско – херцеговачки Никола Јокановић и загребачки Нектарије Круљ су убијени. На челу *безглаве* СПЦ је био прогнани епископ скопски, Јосиф Цвијовић. С обзиром на српски национални карактер институције и по канонској обавези и трпљењима у страдању за Христа, СПЦ је номинално пружала лојалност Недићу и немачкој војној управи, али је суштински била доминатно за Михаиловићев Равногорски покрет, настављајући идеју 27. марта и борбе за очување српског народа и српских православних храмова и светиња на подручју окупиране Југославије, за обнову југословенске монархије и обједињавање Српства у њој, за краља Петра II Карађорђевића и антикомунизам. За разлику од Михаиловића, Недић није добио подршку СПЦ, јер није поштовао краљеву југословенску оријентацију, иако је фактички био на идентичним позицијама са ЈВуО, па су љотићевци покушавали да и силом утичу на свештенство да више подржавају Недића. Значајно мањи број свештеника СПЦ је био за НОП, о чему сведоче примери православних свештеника у партизанским редовима, где је свештеник Влада Зечевић био најпознатији пример. Упоредо са тим, у оквиру НОП –а су постојале верске школе СПЦ, које су ширили православље, али нису требали да се замерали комунистима. Говорећи о положају СПЦ у окупираној Југославији, значајан је дводелни извештај, апел, односно *Меморандум СПЦ о зверствима Хрвата над Србима у Хрватској*, који је СПЦ послала мрском непријатељу, у квислиншку Србију, где је немачки непријатељ успоставио сопствени окупациони апарат, у склопу кога је и инсталирао *београдског квислинга*, на идеји да је Југославија престала да постоји, после срамне и изнуђене капитулације ЈВ, кој су сматрали да Србија треба да плати злочине Југославије, посебно *вероломну издају београдских власти*. Овај документ који је потписао митрополит скопски Јосиф, а не неко други, пошто се писало да су то били бачки епископ Иринеј, који је био на челу Светог Синода *наше цркве* или пак епископ будимски Валеријан, био је молба СПЦ да се укаже немачком непријатељу да је *неопходна дужност*, да се каже Немцима, да *љубазно обратe пажњу* и укаже на злочине над *Србима*, прво из логичног разлога што је из логичног разлога што се Срби нису никад нашли у *већој невољи*, друго јер је то подручје јуридикције Српске Православне Цркве, *остављајући политику и износимо неколико примера терора*, како стоји у овом *апелу*, у корист решавања проблема и усташког терора над Србима и СПЦ, у периоду од 20. 7. 1941. до 8.8.1941. године. Овај апел СПЦ је отворио да левичарски настројени Словенцима и Хрватима да нападају ову верску организацију, оптуживши је да су *меморандум писали Немци*, да је то *масло Гестапоа*, у чему се посебно истицао Луј Адамич. Овај Словенац је написао да су

*све или већина слика које је понео Секулић, по њему су смислили гестаповски агенти и доставили да их на прикладан начин. Овако сраман и лицемеран став је имао за циљ да се исказе незадовољство монархијом и да се покаже да је према његовим речима да се *нађе начин да се онима који су то желели да се пошаље у Лондон, да су краљ без краљевине и његова влада, која је бранила југословенску државу и југословенску идеју, желели да чују да они које они представљају да страдају невини од стране усташких целата. На тај начин, ови људи су на тај начин вређали српски народ и југословенску државу, вређајући СПЦ што брани своје подручје јурисдикције и да чува и сабира своју духовну децу под један православни кров, што је православна улога једне помесне цркве, да чува свој народ од патње и да буде чувар српске националне свести, без права и жеље да би спречила друге Србе да бране своју заједничку државу, Југославију у којој је Црква доживела да јој држава да би била велика и широкогруда и да не увреди друге њене грађане, за које се крв лила да их сачува од евидентне политичке асимилације суседних германско – романских народа, Немаца и Италијана, по цену да се допусти да Срби могу да се изјашњавају и Хрватима и Муслиманима, а да се руше њени храмови и убија њен народ, без икаквог одговора, што и не треба да чуди због чега ће доћи до српско – хрватског сукоба у емиграцији.*²¹*

²¹ Поред СПЦ, на просторима окупиране Југославије, деловали су прелати Римокатоличке цркве, од првог дана стали у службу хрватске државе, у складу са усташком тезом Мила Будака, да се трећина Срба побије, трећина протера, а трећина покатоличи. Загребачки надбискуп, Алојзије Степинац и сарајевски надбискуп у НДХ, Иван Шарић, су видели васкрснуће хрватске државе. Степинац је био режимски кардинал и током свог понтификата, давао је подршку режиму Анта Павелића, без обзира на монструозности државе над свим некатолицима и хрватским комунистима и антифашистима и свима који нису били за усташе, а у томе му је поменути Шарић пружао подршку, певајући о величини НДХ. За разлику од њих, мостарски бискуп, Алојзије Мишић је осуђивао усташе и грозио се усташких злочина. Усташки злочиначки режим је тежио да на својој територији прилагоди немачке расне законе и да их поред Јевреја прошири и на Србе,, с обзиром да су Хрвати третирали српски народ исто као и Немци Јевреје. За ово деловање, НДХ је имала прећутну подршку Ватикана, тако да је Бискупска конференција, без канонске оправданости, подржала посебно овај део о покатоличавању Срба као регуларан, у складу са црквеним доктринама Ватикана, без обзира што су знали да је у питању спасавање голог живота, да су Срби, посебно српска деца присилно прелазили у католичанство, да не би били побијени. Против овога устао је једино кардинал Еугеније Тисеран, оптуживши директно папу Пија XII да давањем прећутне подршке усташама и ћутањем на злочине у Јасеновцу и насилним покрштавањем Срба, значило је да папа подржава геноцид на Србима на подручју ове квислиншке квази - државе. Говорећи о Исламској заједници Југославије, она се у Другом светском рату сврстала на страну нацистичке Немачке односно квислиншке НДХ, уз наде да ће добити дотадашње повластице и евентуално самосталност у оквирима НДХ. Реис – ул – улема Фехим Спахо је наставио тим путем приклањања јачем, уз подршку прохрватског вођства ЈМО, на челу са Џафер – бегом Куленовићем, који је са Павелићем веома блиско сарађивао, обезбедивши за Муслимане у БиХ оне старе повластице, а за узврат је пристао да се Муслимани посматрају као исламски Хрвати односно хрватско цвијеће, што је много више био израз коришћен за изругивање босанских Муслимана, за које се сматрало да немају свој сопствени идентитет, посебно од кад су њихови преци напустили православље или у мањој мери католичанство. Поред ових прохрватских муслиманских врхушки, средњи ниво муслимана у некадашњој југословенској исламској заједници, више је био на страни директне сарадње са Немцима као гарантима да ће преко њих моћи да остваре своје тежње о аутономној Босни и Херцеговини ван НДХ, која ће са својим особеностима муслиманске покрајине, бити укључена у састав Трећег Рајха или бити самостална држава, слична НДХ. У овој намери, муслимански аутономисти су добили подршку од јерусалимског муфтије Ел – Хусеинија, који је тежио да ојача везе између исламских земаља и Трећег Рајха. У време његовог боравка у БиХ, основана је 13. планинска СС (муслиманска)

Питање усташких злочина у НДХ и страдање Срба у тој лажној држави, довели су до сукоба српских и хрватских чланова југословенске избегличке владе, већ током 1941. године, који је трајао до краја рата. Најјачи сукоби Срба и Хрвата десили су се на седницама југословенске избегличке владе од током друге половине 1941. године, када су се српско – хрватски односи поново *стављали на тапет*, да би се ови односи преконтролисали, што је само по себи имало утисак да је *нешто мучно долазило из ваздуха*. На овим седницама, према сећањима Душана Симовића и Бранка Чубриловића, предмет расправе је била депеша М. Турењанина из Цариграда где је извесни лекар Милош Секулић са собом носио *Меморандум СПЦ о зверствима Хрвата над Србима у Хрватској*, што је био први пут да су се чланови југословенске владе суочили са страхотама у окупираној Југославији. Уз извесну резерву да је у питању ауторска машта, Чубриловић је навео да је био шокиран, мишљења да је све то дошло *изненада* и да би *човек би морао да буде безуман да не може повјеровати у те грозоте*. Ипак, убрзо након истраживања злочина по Меморандуму, који је стигао 21. октобра 1941. године, по именима страдалих људи, месту, начину и времену извршавања тих злочина односно *хронологији догађаја, по којој су дјела могла бити извршена*, са бројем од 180.000 српских жртава, сигурно је на њега утицала да осуди ове злочине и да позове да се казне злочинци, који су овим делом били против идеологије југословенства као националне и државне идеологије југословенске краљевине, што је било *од судбоносне важности*, не само за српско – хрватске односе, Југославије, *не само југословенство, него и саму југословенску државну мисао*. На овој другој седници, на којој је био присутан и југословенски краљ Петар II Карађорђевић, српски чланови избегличке владе изразили су незадовољство због страдања српског народа у НДХ. Ово незадовољство је изразио је југословенски министар иностраних послова, Момчило Нинчић је према Чубриловићевим забелешкама и Симовићевим речима, уз подршку Милана Грола, без претходних консултација са тадашњим премијером, армијским генералом Симовићем, одједном је *наједном и изнебуха, почео да напада Хрвате и да говори о извештају Турењанина и Меморандуму др Секулића*. Нинчић је побеснео од муке и врло жустро је почео да појашњава српске муке у тој квазидржави, ако се узме у обзир под којим условима је настала, због тога што је тамошњи српски народ због лојалности својој југословенској држави били *жигосани* као стока, уносећи у свој говор вапај и емоције бола због српског страдања у усташким логорима смрти, као Јевреји у Немачкој и свим квислиншким државама. На ове нападе, Јурај Крњевић је иступао *врло жучно*, износећи свој став да хрватски народ не може да одговара за злочине *извесног броја усташа*, које је нативао *изродима и непријатељима*. Овим наступом, Крњевић је наставио своју политику изједначавања српских и хрватских позиција и на основу плана хрватске емиграције, без жеље да објективно посматра српску позицију и интересе српског народа, Крњевић је осудио *српску хегемонију* и истицао Хитлерову похвалу за Србе да су *витешки народ*, не узевши у обзир српску победу у Првом светском рату и Хитлеров страх да ће Југословенска војска пружити такав отпор 1941. године. Крњевић је у свом наступу изражавао лојалност Југославији, под лицемерним условом да се испуне хрватски

дивизија, касније позната као Ханцар (СС) дивизија. В. Petranović, 179 – 183; 242 - 243; 403 – 406. Коста Николић: *Историја равнорског покрета* 2, 37, 39 -41; н.д. 27 – 33.

иредентистички захтеви, што није било реално да се очекује, када се узму у обзир и зверства хрватских усташа, као и чињенице да је југословенска краљевина настала истовремено као резултат тежње српског регента, Александра Карађорђевића, омогућивши да се у њој окупе све *хрватске крунске земље*, да се сачува од италијанског империјализма и ревизионизма, без тежње да асимилује Хрвате, већ и да их integriшу у југословенско друштво, на основама *равноправног* или *компромисног југословенства*, Хрвати и Словенци избегну плаћање ратних репарација, чиме су вољом српског регента, прешли на страну *победничког савеза Антанте*. Ово је посебно иритирало српски народ у периоду пред Други светски рат, што је само појачано усташким зверствима, те је овакав Крњевићев став вероватно иритирао поједине српске представнике, када се зна да је југословенска краљевина била *земља помирења* у којој су Хрвати и Словенци имали све услове за сопствену политичку и културно – друштвену еманципацију, а албанска национална мањина је добила боље услове живота где је смешно говорити о југословенској држави као о *тамници народа* и конгломерат нација, кад је југословенска држава са доминантно српским народом дозвољавала да Хрвати шире своје иредентистичке идеје о становништву Словеније о *алпским Хрватима*, становништву Црне Горе као *црвеним Хрватима*, уз то што су сви Срби – католици, морали да се аутоматски конвертују у Хрвате, а такви Срби не постоје, што је негирање српског постојања на подручју бивше Хабзбуршке монархије. Из овакве ситуације, Словенци су народ југословенске краљевине, коме је дата сигурна база за национално и културно уједињење и формулисање словеначке државности, јер су их Немци и Италијани већ асимиловали у оним крајевима који нису били део Југославије, док су на економском плану од аустријске периферије постали југословенска *Швајцарска*. У овој полемици, учествовали су Јово Бањанин и Срђан Будисављевић, што су имали изузетно помирљив став, знајући да су ти Срби били њихови *земљаци, пријатељи и бирачи*, што је изазвало чуђење Симовића и Бранка Чубриловића, који је ово забележио. Ова полемика је показала истовремено и нејединство српских представника у српском већинском делу југословенске владе. Поједини Срби су били антијугословенски сепаратисти, због поменутих околности, јер је у Југославији било дозвољено да се напусти српско у корист југословенског имена и бановина, чиме су по њиховим речима, Срби у Југославији били *позорница*, а не *живи учесници на сцени*. За њих је стварање југословенске краљевине, довело до тога да је то српску државу коштало своје *индивидуалности и некорисног утрошка националних енергија*, што је сигурно било у мислима и ставовима српског народа, до тога да је југословенска држава је била *обмана и кобна грешка* која је коштала српски народ уједињења у јединствену српску државу по Лондонском уговору, што је данас једно од заступљених мишљења у српском народу. О српско – хрватском сукобу у југословенској влади, сведочи да поједини хрватски министри нису хтели ни да разговарају са српским колегама, док су истовремено прикривено подржавали *тисућљетни сан*, који су усташе, које су и сами звали *изродима и крвницима*, тежили да остваре на терену. То је био посебан случај са католичком емиграцијом, која је оптуживала да су *Срби централисти*, да се под великосрпском маском и под наводним *српским позивом*, разбија Југославију и да у *неку нову државу* окупе подручја Србије, Херцеговине, Далмација, Бањалуку, Лиду и Горски Котар, супротан *хрватско – словеначком*

позиву - *формирајмо савезну државу, која би била чланица неке средњеевропске коалиције*. Овакав став је иритирао српски део југословенске владе, те су они тежили да свим снагама одбране углед југословенске краљевине, сматрајући је за своју отаџбину.²²

Битно питање, везано за српско – хрватски сукоб у емиграцији и партизанско – четнички сукоб у окупираној земљи, посебно у условима страдања српског народа у НДХ и општег сукоба свих страна и злоупотреба свих сукоба да се једној групацији прилепи епитет *контрареволуције*, било је и питање послератног уређења југословенске државе. Заједничка ствар антифашистичке коалиције, југословенске избегличке владе и оба антифашистичка покрета отпора у самој окупираној Југославији, партизанског и четничког, била је обнова југословенске државе, али су се разликовали планови за остварење тог циља. Супротно од њих, на антијугословенској идеји и стварању некаквих вазално – сателитских држава у склопу *уклапања држава у нову Европу*, стајали су нацистички Трећи Рајх, фашистичка Краљевина Италија њихови послушни режими у Београду, Загребу, Подгорици, где су НДХ и НД Црне Горе, заједно са дојучерашњим националним мањинама и бившим југословенским суседима, овај став тумачили као *ослобођење и остварење националних идеала*, где је једино српска држава морала да носи обележје пораза и да прихвати казну за 27. март. 1941, уз тежње српских квислинга да уз немачку подршку створе тзв. *великосрпску државу*. Основна четничка идеја је била, као што је раније речено, стварање јасне српске федералне јединице у југословенској држави, чиме је требало да се *омеђивањем Србије* у оквиру

²² Б. Чубриловић је овим описом дао јасну, пластичну слику мучног осећаја унутар саме вкаде Душана Симовића, на једној од седница Владе. Жучни став Крњевића је био у складу са деловањем ХСС, да су они слично Дражи Михаиловићу играли на принцип *преживљавања у условима рата и остварења победничке позиције* за цео хрватски народ, те отуда и овај став другог човека ХСС – а. Јурај Крњевић је типичан представник аустријске школе која је користила великохрватске тежње да српски народ нападала за ту хегемонистичку црту, те стога не чуди став да је Крњевић, по Слободану Јовановићу, мислио лоше, *рђаво о Србима*, да је Београд био наводни извор свег зла у Краљевини, а да су Срби *по једном дубоком смишљеном плану*, имали империјалистичке тежње ка Хрватима, не обраћајући пажњу на њихову асимилацију Срба – католика, који су у ранијем времену морали да постоје. Ова антисрпска политика, која је Крњевићевих руку дело, настављена је све јаче у емиграцији, а сам Јурај Крњевић је свесрдно *куповао* британску дипломатију, посебно за које је знао да су раније радили за хрватске интересе, да је сам био обавештајац прохрватских елемената у британском *Форин Офису*, за које је знао да су били *расположени да приме за готов новац све што се против Срба казује*. За поменуте Србе у Симовићевој влади овакав став је разумљив, с обзиром на то да су они који су их клали, били њихове комшије са којима је требало опет живети, али је свакако приметно Симовићево и Чубриловићево чуђење што су им блиски сродници страдали на паклен начуин, а они су ћутали. С обзиром да је НДХ била квислиншка творевина, коју је негирала званична југословенска држава, која је настала на нивоу сепаратистичких тежњи Хрвата, на томе да су Немци и Италијани остваривали свој утицај преко сопствених империјалистичких резивизионистички – незадовољних тежњи, тешко да је могуће говорити о тој *државној творевини* као о легитимном учеснику у међународној арени, већ искључиво као иредентистичком, антисрпском и антијугословенској творевини и лажној држави. Према овим наводима, радикалски део владе је био за одбрану српских интереса, а др. Секулић је навео да су меморандуми, односно извештај *тачан у целини*. Према истим наводима, у покољу Срба, *учествовале су различите групе усташа*, у чему им је помогао и део свештенства *Католичке цркве*. *Прогони Срба и Јевреја*, су према наводима др Секулића тако перфидно организовани, *да ту човеку стане памет*. Највећа страдања СПЦ је имала на подручју својих епархија на подручју НДХ, где је на почетку рата на подручју БиХ страдало прво 100 свештеника, а касније још 219 свештеника, монаха и вероучитеља. Исто.

Југославије, уради оно што није могло да се уради после Првог светског рата, на основама тријалистичке федерације, што је коначно формулисано на Светосавском конгресу, као и југословенски карактер Михаиловићеве војске (ЈВуО) и омладинских структура (*Југословенска равнаторска омладина*, ЈУРАО), што је временом постао заједнички став четника ДМ и југословенске избегличке владе. Југословенски партизани су заступали став о обнови Југославије као федерације равнотеже (*равноправних народа*), заснивајући своју политику на комунистичком интернационалистичком југословенству у форми *братства и јединства наших народа и народности*, што се јавља у првој половини 1942. године, када су се партизани затекли на подручју НДХ, где су живели Срби, Хрвати и босански Муслимани. По тој идеологији, Срби, Хрвати, Словенци, босански Муслимани и остали народи и националне мањине Југославије би били равноправни. Поменути питање *српског мартуријума* у оквирима НОП –а односно питање побијених Срба на подручју НДХ, у усташким логорима, посебно у Јасеновцу и Јадовну, значило би истовремено сукоб не само са хрватским и муслиманским усташама, већ са целокупном хрватском и муслиманском заједницом, што би значило крај НОП –а и партизанског виђења југословенске државе. Због тога се партизански покрет морао одржати на потискивању о српском страдању као *стратегијом ћутања о српским жртвама*, привлачећи све Муслимане и Хрвате у своје редове на револуционарној и антиравнаторској платформи *зле четничке одмазде*, док је истовремено на југословенској наднационалној комунистичкој позивао све народе да се боре заједно против непријатеља и националистичких снага као *смртних непријатеља братства и јединства*. Британска спољна политика је била и остала на својој предратној линији да се у питању унутрашњег уређења југословенске државе настави њена федерализација и да се у овим плановима фаворизују Хрвати, због чега је српски део југословенске владе био незадовољан. Британска фаворизација Хрвата се у српским редовима посматрала кроз британско постепено одбацивање генерала Михаиловића, са ставом да је реч о *Великосрбину*, који посебно од 1943 – 1944. године, *није кохезивни чинилац Југославије*, за разлику од Хрвата Тита, који је био спреман на сарадњу са Уједињеним Краљевством. Британци су једно време тежили да отму и доведу у Лондон Владка Мачека, како би помоћу њега одстранили вође оба југословенска покрета отпора. Совјети су, као што је раније речено, тајно, на идеолошким основама, подржавали НОП, сматрајући партизански покрет кохезивним фактором у Југославији, што је истовремено могло да доведе до ширење совјетског утицаја у југоисток Европе и да се оствари стари империјални руски циљ – *излазак на топла мора* овде Јадранског мора, преко југословенске државе. Позиција САД у Другом светском рату је била двострука. На ову улогу, због сопственог места у *Антихитлеровској коалицији*, америчке власти су се и због тежње да се оствари јединство америчких грађана српског, хрватског и словеначког порекла у борби против нацизма и фашизма, нарушено борбом њихових сродника у матици, веома много залагале да се обнови југословенска краљевина. На основу доступних извора, узевши у обзир и страдање српског народа од усташког ножа, постојале су две – три опције, које су одступале од обнове југословенске државе. Према једној таквом опцији, било је потребно да се створи јединствена и хомогена српска држава, а да се Хрватска стави под старатељство Уједињених нација. Поред ове опције, предлагана је таква обнова Југославије, где ће постојати асиметрија у

њеном државном уређењу са Србијом као краљевином у оквирима обновљене Југославије. Ове планове је југословенском амбасадору у САД, Константину Фотићу представио амерички председник, Теодор Рузвелт, нагласивши да њега по питању *реконструкције и обнове Југославије мора одлучивати првенствено српски народ*, додавши да се са дозволом српског народа могу прихватити било какви српско – хрватски односи у послератној Југославији. На тај начин је одбачен став британског премијера Черчила да се донесе англо – америчка резолуција о Југославији, јер према наводима Френклина Рузвелта, то није било питање за *некакву савезничку декларацију*.²³

Деловање антијугословенских снага, пре свега код Срба, везује се за утицај Хермана Нојбахера, специјалног Хитлеровог опуномоћеника за Југоисток од августа 1943. године, који је покушао да убеди Хитлера да Србе привуче на немачку страну и да тако склони Михаиловића из те приче. Одмах након именованја, Нојбахер је почео да разрађује идеју о стварању *Српско – црногорске федерације*, знана и као *Цетиње – Београд осовина*, на челу са Миланом Недићем као председник *нове обновљене државе српског народа*, по речима председавајућег квислиншке Црне Горе, Љубе Вуксановића, чиме је подржана национална интеграција српског народа. Ову федерацију је требало да чине преко Рашке области, уједињене квислиншке државе Србија и Црна Гора. Ова *великосрпска територија*, требала је да буде по Недићевим тежњама, проширена са подручјем између реке Босне и Далмације, подручјем од Уне до Саве, реком Савом до Винковаца и Ђакова, на Драву до Осијека, Барањом према мађарско – југословенској граници, преко Дунава, до Сомбора до раније југословенско – румунске и југословенско – бугарске границе. У време посете Хитлеру (18. 9. 1943. године), Недић је додао да би оваквој *Србији*, из антикомунистичких и антизападних југословенских тежњи, требало да се припоје српски крајеви у Југославији, без оних које је требало да се препусте квислиншком протекторату *Велика Албанија*: Македонија и крајеви око Пећи, Призрена и Приштине на КиМ, вероватно са тежњама да српски манастири остану у таквој српској држави. За разлику од Србије, Немци су Црну Гору, након италијанске окупације, сматрали *комунистичком*, те је Нојбахер решио да на пансрпском нивоу, уједини *бјелаше*,

²³ Прва иницијатива о подели интересних сфера у послератној Европи, везана је за август 1941. године и потписивање споразума између УК и СССР – а. Наиме, извесни британски пуковник Гинис из Управе за специјалне операције (СОЕ) и совјетски генерал В. Николајев су постигли споразум, потписан у Москви 30. септембра 1941. године, који се тицао заједничке ратне, саботажно – субверзивне политике и пропаганде у читавом свету у трећим земљама, које нису ни Совјетски Савез, Британско Царство и њиховим окупационим подручјима. По овом споразуму, који се тумачи као *прва империјална подела Европе*, британску интересну зону су чиниле све земље Западне Европе и Грчка, а совјетску су чиниле: Финска, Бугарска и Румунија. О судбини осталих словенских земаља: Краљевине Југославије, Чехословачке Републике и Пољске, одлучено је да совјетска влада разговара са њиховим владама о њиховој позицији у послератној Европи, што се претпоставља да је реч о подељеном утицају УК и СССР у тим земљама, што је довело до заједничка британско – совјетска мисија не оде у Михаиловићев штаб. Идн је ово решење сматрао песимистичним, са тежњом да се односи Срба и Хрвата реше по угледу на УК и Слободне Ирске и да се размотри предлог да се обнови Краљевина Југославија, са слободном Хрватском и Словенијом, на конфедералном моделу са заједничком династијом и дводомом скупштином, где је главни дом састављен на основу броја становника Коста Николић: *Историја равногорског покрета*, Београд, 1999, 19, 79; Peter Kalvokarezi i Gaj Vint: *Totalni rat*, Beograd, 1987, 241 - 242.

представнике безусловног уједињења две *старе* краљевине и *зеленаше*, представнике условног, федеративног уједињења Срба из Србије и Црне Горе. Друга опција је била да се Народној управи (*Управном одбору*), институцији, коју је по Нојбахеровим идејама, основао немачки генерал – мајор Вилхелм Кајтел, фелдкомандант за Црну Гору и Котор (Боку), дају већа овлашћења у антибољшевичкој борби и да се исто потчини војним интересима, упућујући црногорске квислинге да учествују у раду тог тела, због не толико немачког, већ много више интереса Црне Горе и да је учешће колаборациониста у овом телу посматрано под видом *националне части*. Хитлер је под утицајем србофобије, настале као последица искуства са српском војском из Првог светског рата, одбио сваку понуду београдског квислиншког режима, који му је оличен у Недићу, био покоран до крајњих граница. Поред Хитлера, против остварења ове концепције, нису биле ни Бугарска, ни Хортијева Мађарска тзв. НДХ, нити италијански протекторати: *Велика Албанија* и НД Црна Гора. Истовремено, Секула Дрљевић, Павелићев поузданик и *морачки франковачки барјактар*, радио је на *обнови засебне црногорске државности*, тежећи да тражи од Немачке подршку за стварање, по првој идеји некакве *балканске конфедерације*, састављене од *Велике Албаније*, Грчке, Бугарске и придружене чланице НД Црне Горе односно по другој идеји *Јадранске федерације*, коју су требале да чине италијански протекторати *Велика Албанија*, Црна Гора и НДХ. Италијански однос србофилски однос је био усмерен једино због тежње да се четници искористе против партизана и да се због тога заштите Срби од усташког ножа, подржавајући свој великоалбански протекторат, на штету српског народа из Србије и Црне Горе. Антијугословенски став, Немци настављају после капитулације Италије, када су се у подручју Сплита диже прокомунистички устанак и када су требали да се обрачунају са санџачким јединицама и 2. корпусом НОВЈ, на подручју Рашке, КиМ и Црној Гори, где су кренули тек након ширења лажних вести да су се партизанско – усташке јединице повезали да би склопиле споразум о заједничкој владавини на Балкану после немачког повлачења, где су нацисти нудили тим областима самосталност, а Санџаку и *национални и културни развитак*. У циљу сламања покрета отпора односно да се сломи *Титова владавина*, нацисти су планирали да се као *лек за комунисте* оснује јединствена хрватска држава и јединствене хрватске снаге, услед домобранског масовног напуштања Павелићевих снага. Вођени овом намером, Зигфрид Каше је заразио вођство НДХ идејом да се НОВЈ подели у два национална табора и као немачки представник, водио је преговоре са Хрватима. Усташки изасланик је тада био извесни Маријан Стилиновић (под псеудонимом Срећко Шуњаревић), а Кашеов изасланик је био Ханс Ото, агент немачке обавештајне службе, док је Каше истовремено хтео да ухвати Тита Хорстенау је независно од Кашеа, у исто време, неформално преговарао са представницима ВШ о размени и питању статуса заробљеника током новембра и децембра 1943. године, да не би Немци морали да НОП –у признају леглитимни статус ратујуће стране, што је вршено у односу 1:1, односно према изворима, укупно је размењено око 2000 људи.

На основу доступне литературе, приметно је да су и Албанци били против обнове југословенске државе, посебно због лоших српско – албанских односа, који су током Другог светског рата, долазили као резултат великоалбанских напора јужних српских суседа, што је потврђено оснивањем Друге призренске лиге од 16.

до 19. септембра 1943. године, која је била обновљена раније под албанским квислиншким властима, прво под италијанском, а тада под немачким протекторатом, са плановима да се Албанији припоје *етнички чисто* КиМ и албанска подручја у Србији, Црној Гори и Македонији, где су сматрали да имају већину. Чињеница да је ова идеологија била присутна у свим албанским војскама и да је била само прилагођена начином деловања Албанацау њима, је податак да је вођство Друге Призренске лиге, под Рецепом Митровицом, Бедријем Пејанијем и Џафетом Девом је било много више антикомунистички настројено, па су своје интересе подредили и обрачуна са НОВЈ и да се преко њих спроведе обнављање југословенске државе и да су се слично југословенским покретима отпора, они међусобно они сукобљавали око начина спровођења идеологије.²⁴

²⁴ О Нојбахеровом деловању говоре Коста Николић и Петрановић. Поменути је имао и идеју да врати краља Петра II у земљу, али је страховао од тога да ће краљ повући са собом доста српског народа у четнике. Ова Нојбахерова идеја је плашила Зигфрида Кашеа, дипломатског представника Трећег Рајха, *Нацистичке Немачке* у Загребу и *поглавника* Павелића, јер је исти имао погрешне идеје да је *Београд колевка, како партизана, тако четника и недићеваца*, што наводе страни историчари. Они још наводе да су они некаве *крваве канџе једне те исте звери, која зарива своје прљаве шапе у чисто хрватско тело*, а још већа грешка је закључак да су *и једни и други мачеви куће Карађорђевића*, јер су једни (четници) бранили интересе југословенске круне а за друге (партизана) знамо да нису имали намеру да држе краља ни онако како су Британци и Совјети хтели, а не да бране интересе Краљевине Југославије. Постојала је и друга идеја о формирању власти под Николом Мандићем, Младеном Лорковићем и другима, којом ни немачке власти нису биле задовољне, да се НДХ формира као самостална држава под окриљем Савезника, а да Павелићу понуде бољу функцију, што су Мандић и Лорковић преговарали са ХСС –ом. Павелић, под јаким утицајем Зигфрида Кашеа и није хтео да попусти. Каше је притискао Хитлера да издвоје Хрвате из састава НОВЈ –а, што помиње извесни Васо Казимировић, а друге околности су показале да је Павелић био најоданији немачки сарадник на Балкану, посебно кад се зна да је Хитлер забранио да се преговара са *бунтовницима*, јер би онда партизани добили статус ратујуће стране, што Хитлеру није одговарало. У преговорима са Савезницима, НДХ је донекле пристајала на *чиновничку* или неутралну владу. Од септембра 1943. године, за *слабости и пропусте*, Вермахт је оптуживао сопствене власти што су створили и подржавали НДХ и њене злочине, наводећи да на подручју НДХ практично постоји организована *совјетска држава* са сопственим органима власти. О тежњама да хрватски део НОП –а доминира партизанском војском и поред фактичке мањине у партизанском руководству, види се да размена заробљеника са централног прелази на хрватски ниво, у склопу КП Хрватске. Поменути Стилиновић се раније помиње као изасланик НОП –а у оквиру *Мартовских преговора*, те може да се претпостави да је реч о неком шпијуну, неком обавештајцу, јер постојећи извори не остављају неки већи простор да се види његову улогу у југословенској ратној причи. Прва тежња квислиншких власти у Београду је био *Меморандум* Милана Аћимовића, по ком је претпостављена Србија требала да буде у границама северно од Пчиње и Велеса са подручјем Вардара испод Велеса са Новим Садом на северу, на истоку је требало да се иде ранијом српско – бугарском границом до 1918. године, а на западу до Кордуна и Лике, закључно са долином Неретве и дела јадранске обале, где би било 2.300.000. Срба, 850.000 босанских Муслимана и 300.000 Немаца. И поред сукоба изазваног идеологијом и претходним искуством, постојао је покушај сарадње између српског и албанског народа на терену, у оба антифашистичка покрета, оличен пре свега у односима КПЈ и КП Албаније, За сличну, али антикомунистичку сарадњу били су и четници, који су преко краљевског посланика Ј. Ђоновича и пуковника албанских националистичких јединица Бали Комнетар, Мехмеда Бајрактарија, водили преговоре, који су били вођени уз британско тугорство, са циљем да се успостави сарадња на националистичким и антикомунистичким основама, до које због постојања великоалбанских елемента, није уопште дошло. За сарадњу су већ били орни комунисти, тако да су југословенски комунисти тежили да буду тутори и неко ко ће да води главну реч, и у питању некакве будуће Балканске федерације, коју су подржавали СССР и Коминтерна, по цену и да изађу у сусрет

2.2. Ситуација у Србији и Азбуковици током 1942. године

Почетак 1942. године, на подручју Србије и Азбуковице био је оличен у јакој квислиншко – окупаторској пропаганди недићеваца, *легализованих четника* и Немаца, истовремено са заједничким деловањем квислинга и немачких јединица на преосталу устаничку *слободну територију* у Србији до њеног слома у фебруару 1942. године и нападом на преостале припаднике и сараднике НОП –а на окупираном подручју, допуњен новим таласом српских избеглица из НДХ у јануару 1942. године и понашањем квислинга на ово кретање становништва. Овим дешавањима, на подручју Азбуковице, дошло је до обједињавања југословенског, српског и локалног азбуковачког контекста догађаја ван великих борби и битака, те је тако једино могуће посматрати овај период. На подручју западне Србије, преостала устаничка *слободна територија* била је на подручју између Соколских планина, Медведника и пута Лозница – Ваљево, значајно на позицијама западно од Мораве. Почетак 1942. године обележила је велика и оштра зима, те су села испод ваљевских планина била под јаким снегом који је падао, вероватно без престанка пуних 20 дана. У таквим околностима, непријатељ је онемогућавао везе, контролисао је кретање сељана, до те мере да су могли да се крећу по атарима сопствених села. Партизани су тада били у тешкој ситуацији, блокирани и окружени са свих страна од окупатора, квислинга и *легализованих четника*, окупљених у јединствени антикомунистички фронт под контролом Српске државне страже. Осим тога, није било непријатељског плена, а рано су почели да оскудевају у храни, те су стога почели да радикализују своје понашање. Преостале партизанске јединице у Србији су поред житне резерве, добијене од сељака у виду поклона на митинзима и у у житородним крајевима Мачве и Поцерине, Тамнаве и Посаво – Тамнаве током јесени 1941. године, били приморани да реквизицијом и конфискацијом од богатијих домаћина, отимају храну и остале потрештине. У тешкој ситуацији, сиромашнији сељаци су због зиме и ранијих давања окупатору, такође били у великом оскудевању хране и потрештина. Говорећи о Недићевом квислиншком апарату, његова тежња да створи антикомунистички фронт у виду Српске државне страже, укидањем бановина и формирањем округа 1. јануара 1942. године, види се тежња да се истовремено изврши отклон од југословенске и да се створи проширена српска држава под окриљем нацистичке Немачке, за шта није имао подршку ни од немачких структура које су га поставиле за председника српске квислиншке владе. Недићеве јединице су у јануару 1942. године имале 686 официра и 18.984 подофицира и војника под оружјем. Због могућег савезничког искрцавања Савезника у Грчкој, а због импликација на устанак у Србији, Недић је тражио дозволу од Немаца да има 30.000 војника под оружјем. И поред чињенице да је квислиншки апарат у Србији био војно надмоћнији од србијанских јединица НОП –а, значајан сегмент деловања квислиншке власти био је развој антикомунистичке пропаганде, преко радија, штампе, летака и микрофилма. Изузетно јака и шаролика пропаганда у Србији се ширила кроз за то основане одборе, састављене од најупорнијих и најдоследнијих предратних антикомуниста,

великоалбанским елементима КП Албаније. О разлици у ставу о будућности Албаније, сведочи напад Бајрактарија на КП Албаније, називајући их *извршиоцима панславистичке воље Београда*. n.d. 268 – 277; Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, 74.

који су посебно током 1942. и 1943. године, организовали *манифестационе зборове грађана*, растурали и популарисали квислиншко – окупаторску пропаганду посебно против комуниста, а у мањој мери против снага Драже Михаиловића. У ширењу антикомунистичке пропаганде, квислинзи су укључили део цркве и свештенства, а за омладину од основне школе до факултета, та пропаганда је била део наставних програма. За пренемачку недићевску пропаганду, устаници су били *издајници*, експоненти Москве и Лондона, наводили да отпор немачкој сили *идиотски*, да се *Немачка бори за све народе који хоће да у будуће несметано живе својим животом*, да је *осигурана победа Немачке над јеврејском интернационалом, плутократијом и болшевизмом*. Посебан жар недићевске пропаганде је био усмерен да се докаже да су комунисти криви за страдање српског становништва, јер су да би послушали своје наредбодавце, нападали Немце. Оваква поједностављена и тенденциозно лажна квислиншка пропаганда, називала је партизане разним погрдним епитетима: *одбеглим робијашима, кесарошима, убицама, паликућама, међународним олошем, најгорим међу најгорима*; овај рат је посматрала кроз одлуку Енглеза да су они ти који су *препустили Србију болшевицима*, што су биле стандардне мантре, којима су покушавали и успевали да застраше становништво. Ову пропаганду су у Љубовији и околним селима, спроводили легализовани четници Јована Васића, затим чланови из окружног пропагандног комитета из Шапца и Недићеви и Љотићеви изасланици из Београда, због постојања више караула и постаја Недићеве СДС. О начину деловања сведочи и одржавање више пропагандних зборована, на којима су горепоменути понављали све оно што је пропаганда квислиншког режима ширила на подручју Србије, а током овог периода, значајно је постојање летака и брошура. Ови антикомунистички леци и брошуре су слате по општинским управама да би се и на тај начин шириле неистине о устаницима, посебно припадницима НОП –а. Острашћеност према НОП –у и комунистима, била је видљива међу највећим бројем азбуковачких свештеника, где су они народу износили наводе да су *болшевици у Русији порушили и спалили цркве и прогонили вернике*. Поред ове већине, постоји податак да је у Азбуковици било мањи број свештеника СПЦ, који су подржавали НОП и партизане и речима Цркве, иступали против антикомунистичких навода. На основу свега, закључак је да је једноставна квислиншка пропаганда, без обзира на њене лажне наводе, обојене мржњом према комунистима односно према свим антинемачким и антиосовински оријентисаним патриотима и родољубима, довела да је српски народ у Србији и азбуковачком крају, био запао у страх и апатију, уз тежњу да се окрене искључиво сопственим егзистенцијалним проблемима и голи опстанак, чиме је у Азбуковици, готово до краја смањена борбена готовост за пружање икаквог отпора непријатељу и квислиншком режиму. На страх и апатију у Србији и азбуковачком крају, уз пропаганду, свакако је утицао умор села у устаничкој борби од септембра до новембра 1941. године, деформисаној у у братоубилачки партизанско – четнички сукоб, масакри у Краљеву, Крагујевцу и Шапцу током јесени 1941. године, сталне сурове немачке репресалије и одмазде и страх од њиховог обнављања, материјалних разарања и проласка закрвљених војски, довели су до овог става, заједно са повлачењем партизанског војно – политичког руководства из Србије и приказивање и хапшење партизанских сарадника. Ове околности су користили

сељаци – борци, чије су куће биле близу да се повуку из борбе и скривају се пред непријатељем.²⁵

У јануару 1942. године, у Азбуковицу, са подручја источне Босне тј из околине Братунца, Сребренице и Власенице прешло је неколико десетина људи, углавном без породица. Приче ових људи о усташком терору над српским становништву су ужаснуле Азбуковчане, пре свега становнике села уз Дрину: Црнче, Узовнице, Велике Реке и других села, те су се они наоружали и били спремни, као и раније услед првог таласа избеглица и истих прича од ранијих српских избеглица из НДХ, да се поново бране од усташа, што је био константан страх ових крајева до краја рата. Прву групу избеглица су углавном били они, чији су рођаци и пријатељи живели у овом делу Србије или су хтели да се населе на овом подручју и како би могли несметано, без страха од усташа, да се баве својим послом. На основу додатне доступне литературе, види се да је по свом обиму овај други избеглички талас, био и највећи избеглички талас, с обзиром да је то време *Друге непријатељске офанзиве*, односно немачко – усташког напада на слободну територију, када је више хиљада људи, жене и деце, напустило источну Босну и прешло у Љубовију и околину, да би они спасили своје *голе животе* од усташког ножа. Тада су се читава села, ношена овим страхом од усташа, нашла у збегу и по цичи зими јануара и фебруара 1942. године, бежала преко хладне и опасне Дрине у какав – такав мир, ако се то тако могло и назвати. Овај напаћени и застрашени народ су преко хладне и опасне Дрине, превозили су тада и чамцима, многи сељаци из села уз десну обалу Дрине, као на пример: Урош Митровић из Велике Реке, Величко Илић из Дрлача, Цветко Настановић и Максим Милутиновић из Горње Трешњице, Драгомир Петровић и Милић Бркић из Црнче и други. Број избеглица је који је сачуван је делимичан и наводи нам да је у љубовијском крају Азбуковице од овог таласа избеглица, овде живело око 1200 људи, а за остало не постоје сачувани подаци. Један део тих избеглица се задржао у азбуковачким селима, уз наду да ће се брзо вратити кући, а већина се због оскудице у храни, упутила у Јадар, Рађевину и Мачву. Овај велики избеглички талас су покушали прво да спрече, а затим да контролишу: Недићева гранична стража, белогардејци, четници Јована Васића и посаде немачке жандармерије. О овим напорима, сведоче подаци из прекуцаног документа, који је *Команда љубовијске самоодбране* бр. 61/42 од 16. јануара 1942. године, упутила Пећанчевом војводи, *војводи лозничком*, Дамњану – Даки Тешмановићу, како је навођен у претходном раду. На основу документа, види се да партизана није било у Азбуковици и да је ситуација у срезу редовна, што је сведочанство да их нема на подручју под непријатељском контролом. Из истог документа сазнајемо о немачкој офанзиви из Великог Зворника у правцу Дрињаче, коју су окупатори касније заузели. *Команда љубовијске самоодбране* даје информацију да су код Амајића и Цулина, у азбуковачком срезу (данас део општине Мали Зворник), поставили страже, како би на тим местима, контролисали избеглице, где видимо да је постојао велики број избеглица, а да су враћани назад само они са оружјем. У документу се траже даље инструкције за поступање са

²⁵ На слободној територији, функционисала је партизанска штампа, оличена у листу *Партизан*, као и радио – вести о стању на фронтима, којима су обавештавани борци и сељаци. Партизанска економска база у Западној Србији на преосталој слободној територији се прво налазила у другом по величини насељу Азбуковице, Пецкој, а затим је пребачена у Поћуту.н.д. 122 -123; н.д., 323-324.

избеглицама и како да се обрачуна са могућношћу да припадници НОП и ДВЈ из Босне пређу у Србију, како би могао да са 300 људи пређе у Босну и да се споји са босанским четницима и похвата ове партизанске снаге које су се повлачиле ка Сребреници, те моли за хитну инструкцију да ли да прелази у Босну и шта даље да ради по питању тих комуниста. На основу многобројних сачуваних сведочења о пожртвовању и хуманости Азбуковчана, народ овог краја је положио испит хуманости, јер су тим избеглим Србима из НДХ, пружили све што су имали од хране и осталих потрештина и поред тога што су у томе и сами оскудевали у томе, колико је ко у датом тренутку могао, у условима када су често примали и целе вишечлане избегличке породице и са њима делили добро и зло у тим ратним околностима. За избеглице, које су се свега неколико дана задржале у Љубовији, људи овог краја је сакупио за њих храну за пут, пре свега једино доступан кромир и кукурузно брашно, док је за преостале избеглице, насељене у азбуковачком крају, припремана је храна у казанима. Добијену помоћ од своје из Азбуковице, избеглице из БиХ никада нису заборавили, о чему сведоче многобројна пријатељства између њих и Азбуковчана, која трају и до данас и преносе се из генерације у генерацију.²⁶

Током јануара и фебруара 1942. године, на подручју љубовијског дела Азбуковице, сем овог спасавања српских избеглица из НДХ, уз стално деловање окупационих и квислиншких власти на проналажењу и хватању преосталих сарадника и припадника НОП –а, окупација је текла релативно мирно. Главни посао око обрачуна са готово непостојећим структурама НОП –а, окупационе и квислиншке власти су препустиле *легализованим четницима* Самосталног Азбуковачког четничког одреда, да би се они тако додворили окупатору и у потпуности спрали од учешћа у устанку са партизанским јединицама против окупатора и квислинга. Азбуковачки четници су током почетка 1942. године из овог разлога били најагилнији, те су током 1942. године, открили и убили или предали Немцима велики број партизанских бораца и сарадника НОП –а. Током јануара 1942. године, четницима се у акцији систематског прогона преосталих и прикривених бораца и свих сарадника НОП. – а су се придружиле јединице Недићеве СДС и Руског заштитног корпуса. У околностима *Друге непријатељске офанзиве* на подручју братуначког, сребреничког подручја и подручја око Хан Пијеска и да се Дрином, Азбуковица наслањала на ово подручје, међу народом овог краја била је јака тежња да се информише о ситуацији на том бојишту. Ово је било могуће, због тога што су постојале какве – такве везе између људи са обе стране Дрине и да су појединци (мештани Азбуковице или избеглице) тајно прелазили реку с једне на другу страну упркос контроли окупатора и домаћих издајника преко својих караула и патрола, корисрећи јак проток људи у виду избеглица и из Босне у љубовијски део Азбуковице, доносили тачне и поуздане информације о деловању партизанских јединица на теренима Босне. Иако су Недићеве новине тежиле да народу Азбуковице представе слику о партизанској пропасти у Србији и Босни, људи су се лично уверавали у супротно, због тога што су се често у Љубовији и азбуковачким селима уз Дрину чуле борбе, тутњава артиљерије, чак и пушчана ватра, током којих су снаге НОП и ДВЈ повремено ослобађале неке варошице у источној Босни, што је истовремено храбрило становништво Азбуковице у борбу

²⁶ Ј. Јовановић, 124 – 128; н.д. 316.

против непријатеља, а неке избеглице да је могуће да се врате назад, што су неке избеглице и урадиле. Ове околности у источној Босни и могући утицај партизанског деловања на дешавања у Азбуковици, забрињавале су српски квислиншки апарат, посебно јединице око Јована Васића, о чему је сведочила раније наведена Васићева понуда да Тешмановић са његових 300 војника крене у Босну и да сузбије могући партизански продор у Србију, што овај није учинио. За то време, Васићеве јединице су у оквиру *љубовијске самоодбране*, још жешће гонио и Немцима предавао ухваћене партизане и сараднике НОП –а. За разлику од локалних четника, припадници Церско – Мајевичке групе артиљеријског капетана прве класе, Драгославом Рачићем су према доступним наводима, водили заједно са Немцима, борбе против партизана на подручју од Мајевике до Вишеграда, у којој су су доживели пораз, након чега се Рачић са неколицином људи вратио у Азбуковицу, одакле је раније регрутовао младиће за своје јединице. Овај Рачићев пораз и долазак на ово подручје, значио је да је ЈВуО на подручју Србије, према капетановим намерама, био да се његове јединице консолидују и да се поново организује отпор против окупатора односно нови напад на комунисте и НОП.²⁷

Док се све ово дешавало на подручју љубовијског дела Азбуковице, преостали партизански одреди и институције НОП, водили су тешку борбу са очување преостале устаничке територије до марта 1942. године, на подручју западне Србије и Подриња са делом Азбуковице око Пецке, закључно са подручјем ваљевског краја у условима сурове зиме, потпуне опкољености од непријатељских јединица *легализованих четника*, *недићеве СДС* и мањим делом окупаторских јединица, при том доживљавајући своју највећу кризуи осеку НОП –а у Србији, што је био јасан показатељ да је пропала идеја о обнови устанка у Србији. У таквим околностима све мањи и слабији партизански одреди су током јануара и фебруара 1942. године, стално водили мање, али упорне и жестоке борбе против непријатеља, у складу са сопственим могућностима и поменути околностима, што је изискивало да ове јединице НОП –а буду у сталном покрету и маршу по врлетима Повлена, Маљена, Сувобора, затим преко Дивчибара и назад преко Подгорине, Посаво – Тамнаве до Цера и Вашића, што је водило ка потреби да се ови одреди попуне новим борцима, јер је то било неопходно да се одржи овај фронт и да се пружи одсудни отпор непријатељу, о чему сведочи позив ОК КПЈ за Ваљево од 1. фебруара 1942. године, којим је КПЈ позвала све слојеве српског друштва: раднике, сељаке, омладину грађане, *све поштене и искрене родољубе и партизане* да поново ступе у *народноослободилачке редове*. Међу позваним људима да се прикључе у партизанске редове, били су људи из *нежитородних крајева*, укључујући ту и људе из Азбуковице, из егзистенцијалних разлога, да би би заједно допринели *да се униште недићевске и четничке банде, које вам не дају да набавите хлеб*. Имајући у виду сопствену позицију, конфигурацију терена и чињенице да су им главни непријатељ биле јединице Равногорског покрета и то да нису биле могуће успешне на два фронта: према Михаиловићевим четницима, односно немачко – квислиншким јединицама, руководство је, у складу са директивама ВШ и Тита, које је донео Мирко Томић Сељак да би се ови одреди задржали на овом терену до повратка дела партизанских снага у овај део Србије, донело одлуку да се одреди реорганизују у стратегијско – тактичком смислу, тако што ће се у потпуности

²⁷ Ј. Јовановић, 130 – 132.

напустити фронтално ратовање и прећи на искључиво герилски начин борбе. Ова одлука се доноси у условима када је коначно извршена *легализација* Михаиловићевих одреда у циљу ефикаснијег остварења своје антикомунистичке циљеве у склопу антантистичке стратегије у условима идеолошког грађанског рата, затеклих и на подручју Подгорине током овог периода. Ово се посебно односи на директиву ВШ и Тита да се на подручју Медвдника и Соколских планина и у ваљевском крају створи јако упориште, а да Подрински НОП одред буде веза између Главног штаба за Србију и Врховног штаба, чије су снаге неуспешно покушале да се врате из Рашке у западну Србију, али су били заустављени код Љубиша и Палисада. Разлози за овај неуспех, по извештају делегата ВШ од 28. јануара 1942. године, пронађени су у виду последице слабог моралног и физичког стања људи услед болести, јаким зима и великих сметова. Исти делегат је Тита погрешно обавестио 31. јануара 1942. године да је ситуација у Азбуковици и ваљевском крају изузетно повољна, да су сељаци незадовољни Недићем и да се стога могу стећи услови за некакав устанак у Србији на пролеће. Тито је стога вођен овом заблудом, слао извештаје о повољној ситуацију у Србији штабу Романијског НОП одреда и његовом команданту, Светозару Вукмановићу – Темпу. Тита је убрзо демантовао ГШ НОПОЈ –а (од 1. фебруара 1942. г. Главни штаб Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске) за Србију са извештајем од истог дана, где стоји да и поред постојања добровољаца у партизанским редовима, ситуација у Србији је била тешка и безизлазна. Након тога, ГШ за Србију је донео одлуку да се формирају 4 оперативне групе са циљем да се организује отпор и обнови устанак у Србији, уз могућност да се од овдашњих сељака, формира нова пролетерска НОУ бригада на овом подручју.²⁸

²⁸ У позиву ОК КПЈ за Ваљево од 1. 2. 1942. године односно *документу*, у складу са ранијим сличним позивима и својим тежњама, партизани су обавестили народ о успесима Црвене Армије над снагама Вермахта и вера у слом Немачке и због деловања покрета сличних НОП- у у тој тежњи, али и поновили оно што су људи ових крајева већ осећали на својој кожи: повратак окупационе и квислиншке власти, којој су се сада придружили *легализовани четници*, чиме је и на овом подручју, барем на основу овог позива, из партизанске перспективе и покрет Драже Михаиловића постао део квислиншког и антикомунистичког фронта у служби окупатора, што је било делимично тачно и потенцирали су на зверствима које су легализовани четници чинили посебно затеклим партизанским борцима и сарадницима НОП –а. Стога и не чуди да су се у овом позиву обратили и сељацима Подгорине, Рађевине, Азбуковице и других, како их они називају *нежитородних крајева*, с обзиром да су ови крајеви пре рата били познати по другим ратарским и пре свега вођним културама, пре свега шљивом, о чему је на примеру Азбуковице речено у првом поглављу завршног рада. Према директивама ВШ које је Мирко Томић Сељак донео у западну Србију, о којима говоре и мр. Јовановић и професор Петрановић, у овом плану Прва оперативна група је требала да делује према Шапцу и Мачви, Друга састављена од бораца Ваљевског и Посавског НОП одреда, била је распоређена на путу Љубовија – Ваљево, у правцу Мионице, Љига и реона Суворора, према Лазаревцу и Горњем Милановцу. На њих би се наставило деловање новоформираног Суворорског одреда и Ужичког одреда, који би на Тари и Златибору као упориштима, односно Ужицу и Пожези, као упориштима, је имао овлашћења Треће оперативне групе, на коју би се настављало деловање Шумадијског одреда, који би са Рудника, координисао своје деловање као 4. оперативна група и то у два правца: први: линија Г. Милановац – Аранђеловац - Крагујевац и други: Копаноник – слив двеју Мораве до Косова поља. У том периоду србијански ГШ издаје директиву о окупљању радника и сељака, ради могућег стварања нове НОУ пролетерске бригаде. Зборник НОР –а, I/3, док. 16, 49 – 53; н.д. 128, n.d. 324 –326.

По директивама ВШ због борбе на својим теренима, са подручја Азбуковице односно Прослопа, Подрински и Тамнавски одред су још раније кренули ка Мачви и Тамнави, међутим непостојање услова за опстанак ових партизанских јединица у својим крајевима, довела је до потпуне пропасти Тамнавског одреда, док је једина преостала чета Подринског НОП одреда вратила назад и почетком јануара 1942. године се прикључила Ваљевском НОП одреду. На овај начин је од Подринског одреда, након свих борби закључно са неуспешним пробојем према Поћути и Лесковицама, завршеног немачким потискивањем и неуспешним повратком у своје крајеве, ова јединица је била последња, која је касније са Ваљевским НОП одредом прешла у Босну. Напад квислинга и легализованих четника на остатак устаничке територије у Азбуковици и ваљевском крају је почео 20. јануара 1942. године. Тога дана, уласком недићевско – четничких снага у Пецку и околна села, Азбуковица је престала да буде слободна територија. У том тренутку, партизански руководиоци овог краја су закључили да је није могуће да се брани ова територија и донели су одлуку да је целисходније да се ове снаге поделе у два дела. По другој одлуци, постојећа болница је бола расформирана, а рањенике су сместили код сељака. Касније, након расправе о даљем правцу деловања на Маљенском заседању на планини Маљен, потврђена је одлука о повратку на своје терене и да се одрже до касног пролећа, али је услед *агоније одреда*, највећи део тих одреда је пострадао од непријатеља и квислинга. Због деморалисаности бораца, великих губитака и физичке исцрпљености, као и мањка муниције, распуштен је Суворборски НОП одред. Преостали део Ваљевског НОП одреда, са овом раније поменутом четом Подринског НОП одреда, која је интегрисана у ВПО, њих шездесет до седамдесетак, укључујући и партијске руководиоце су чамцима преко набујале Дрине, у ноћи 5/6 марта 1943. године их пребацили у источну Босну. Борце из западне Србије су прихватили делови пролетерских бригада између Рађевича и Мислова. Њима је додељен задатак да прикупљају и мобилишу становнике код Ергеле ради стварања добровољачке војске. Ови борци Ваљевског и Подринског НОП одреда су постали језгро пратеће чете, касније пратећег батаљона Врховног штаба. О значају Ваљевског и Подринског НОП одреда, сведочи похвала Врховног штаба НОП и ДВЈ у свом *Билтену*. По преласку ове, последње партизанске групе из северозападне Србије у источну Босну, долази до истовременог престанка оружаног отпора партизанских јединица, као и престанка организованог рада КПЈ и НОП – а на овом подручју.²⁹

²⁹ Ови борци долазе у време успешног дејства привремене Пролетерске оперативне групе, састављене од главнине 1. пролетерске бригаде и целе 2. пролетерске бригаде под командом Коче Поповића настала у марту 1942, која је у борбама са четницима који су из Црне Горе нападали партизане, након чега су четници потучени и Темповог извештаја о војној организацији НОП и ДВЈ у источној Босни, коју су чинили: нови Власенички НО добровољачки одред, Бирчански одред, Сребренички (бивши четнички сада народноослободилачки одред), Оловски, Кнежички и 1. и 2. Соколовички одред, услед немогућности за опстанак и борбу у Западној Србији. Врховни штаб НОП и ДВЈ је у свом *Билтену* у част ових јединица које су дошле у источну Босну издао похвалу у којој стоји: *Изражавамо наше признање и захвалност херојским борцима Ваљевског и Подринског народноослободилачког одреда, који су у току читаве зиме водили непрекидне и крваве борбе са удруженим непријатељима српског народа: Немцима, четницима Пећанца и Драже Михаиловића и руским белогардејцима. Натчовечанске жртве и напори ових херојских бораца за слободу српског народа ући ће у историју као једна од најсветлијих тачака ослободилачке борбе српског народа.* Када је реч о могућем разлогу суноврата, оличеног у погибији или заробљавања чалнова НОП - а,

По уласку недићеваца и легализованих четника на подручје Азбуковице, почео је све јачи терор, посебно усмерен према њима познатим партизанским сарадницима, који су тада били углавном на подручју Пецке и околине. Од ових сарадника НОП –а, легализовани четници су почели да отимају жито из партизанских резерви, раније допремљено из Мачве и Посавине за потребе партизанских одреда од устанка 1941. године до пада устаничке територије, трошено током њиховог боравака на овим просторима, заостало након партизанског напуштања ових крајева, као и храну и вредне ствари из тих домаћинстава. Том приликом, легализовани четници су претукли више сарадника НОП –а, међу њима и извесне: Драгу Урошевића, Живана Максимовића и Стојана Секулића и у том својству их спровели у Осечину и предали их Немцима. Крајем фебруара и почетком марта 1942. године, четници су појединачно и групно успели да заробе две групе партизана, приликом њиховог пробијања у своје крајеве да би се негде склонили после расипања ВПО, међу којима је било доста Азбуковчана, међу којима су били: извесни Милан Андрић, партизански командир Срећко Илић, Миломир Манојловић и неколико бораца из Ваљевског одреда, а нешто касније, четници су ухватили и другу, повећу групу партизана предвођену партизанским руководиоцима: Костом Андрићем, Александром Јевтић и Живаном Николићем. Обе групе, четници су сместили у затвор у Пецку, где су ови припадници ВПО провели 15 – 20 дана. О тим данима, на основу сопствених сећања, говорили су: извесни, тада шездесетогодишњи Живорад Бојић из Драгодола и извесна, тада осамдесетогодишња, Томанија Радосављевић. Поменути Бојић, рођен 1925. године је говорио да су га 7. марта 1942. године, заробили љубовијски четници Јована Васића, након чега су га истог дана одвели у четничку команду у насељу Ребељ и осудили га на 10 батина наредна три дана. У својој исповести љубовијском одбору СУБНОР –а, Бојић наводи имена својих батинаша: Борисав Јевтић и Гвозден Јовановић. Затим је спроведен у Пецку, где је смештен у затвор, који се налазио згради тадашње основне школе, где је боравио 13 дана под сталним малтлетирањем и батинама, заједно са такође истог дана спроведеним партизанима: Костом Андрићем, Живаном Николићем, Миодрагом Павловићем, Чедомиром Тешићем и Миодрагом Тадићем. Одатле су га, према сопственим речима, *спровели у Љубовију са још 6 малолетних другова*, са којима је робијао неко време, да би након тога сви били пуштени на слободу. За остале је изјавио да су они интернирани у шабачки логор, а након тога у Норвешку, где су били побијени. Други сведок, Томанија Радосављевић је на истом месту изјавила да се не сећа *ни дана ни датума*, али да су четници ухватили њеног брата, Срећка Илића, Косту Андрића и 5 – 6 партизана, које су спровели у Пецку, где су они тамо *тучени и мрцварени*, док се остатак

СКОЈ и КПЈ је њихов излазак из илегале и отворено деловање током устанка, што је онемогућило да се поново врате на дотадашње илегално деловање. О напорима да се та грешка из октобра 1941. године превазиђе барем на овом крају, сведоче упутства које је ЦККПЈ слало ОК КПЈ за Ваљево, али се то на терену показало да је било касно да се нешто више учини по том питању. Милош Минић *Црни*, инструктор ЦК КПЈ при ОК КПЈ за Ваљево је због отежане ситуације у борби против непријатеља обавестио Благоја Нешковића да је дошло до препуцавања између Мирка Томића Сељака и Радивоја Јанковића Брадоње, где Брадоња криви Сељака за гашење Сувоборског (Колубарског) одреда, па му у писму шаље слику и тражи да му се изда легитимација да оде да реши ситуацију на самом терену. н.д. 117 – 118, 129; н.д. 326– 328; Vujnović, 63 – 64, Зборник НОР, I/3, док. 56, 169 - 171 .

исповести у потпуности поклапа са изјавом поменутог Бојића. У ово време, током расипања ВПО, четницима је у руке трећа група партизанских бораца, од којих је могуће именовати њих 17, сви након тога послати из Пецке у шабачки логор, односно после краћег битисања тамо, у концентрационе логоре у Немачкој и Норвешкој. Од тих бораца већина није изашла жива, а од оних који ипак нису отишли у поменуте логоре, део њих је слан на принудни рад у руднике по Србији. Још током заузимања азбуковачког краја око Пецке и тих дана, четници су у борби код Дренајића, ранили једног, а ухватили тројицу партизана, познатих по имену од раније на овом подручју и послали их у шабачки логор. Нешто касније после њих, ухваћена је група партизана са подручја Колубаре и Подриња, предвођена обућарским радником из Пецке, Николом Вићентићем – Шуцом. Ову групу четници су отерали у бањички логор, а одатле на принудни рад у Трепчу. У овом периоду, квислиншке власти су ухапсиле и саслушавале чланове породица заробљених и погинулих бораца, међу њима и супруге овдашњих *првобораца*: Драгог Андрића, Петра Враголића, Стевана Милатовића итд. Легализовани четници су се сурово светили свим сарадницима НОП –а, тако што су их батинали, отимали им стоку и храну и највише су њих одређивали за одлазак на рад у руднике по Србији, са циљем да тако униште *партизанску војску*. Након завршетка овог недићевско – четничког таласа против припадника и сарадника НОП –а у Азбуковици и суседним средовима, у тим подручјима је било веома мало комуниста, који су успели да се прикрију и да (полу) легално живе на својим огњиштима. Један мали број је напустио ове крајеве и отишао у друге крајеве Србије, одакле су дошли други комунисти, који су преко ових крајева покушавали да се повежу са припадницима и сарадницима НОП – а у Азбуковици.³⁰

У јесен 1942. године, немачки окупатор је сматрао да је завршен главни посао око уништења НОП – а у Азбуковици и Западној Србији. Убрзо је затим извршена реорганизација легализованих четничких одреда и смањење Недићеве СДС, због окупаторског страха да се квислинзи не окрену против њих. Под плаштом *реорганизације*, неки четнички одреди на подручју западне Србије, били су распуштани, а остали реорганизовани на челу са људима из СДС, да би се осигурала лојалност тих четничких одреда немачкој окупаторској сили. С обзиром на гранични положај Азбуковице и близину источне Босне, где се распламсавала борба партизана против квислинга и окупатора, овако реорганизован азбуковачки одред је остављен да заједно са осталим квислинзима, чува границу према НДХ. Од осталих околности, народ је био обавезан да се понаша по упуствима и намерама тзв. *Владе народног спаса* и по наредбама Среске и општинских власти, да одлазе, као и сарадници НОП и сиротиња, на принудне радове и да буду под утицајем јаке антипартизанске и антикомунистичке пропаганде Недићеве квислиншке оперативе. Говорећи о четницима Драже Михаиловића у Азбуковици, према извештају команданта Самосталног Азбуковачког четничког одреда, легализованог код Пећанчевих четника након пада *Ужичке републике*, из септембра 1941. године, наводи се да су они заробили *на стотине партизана*, што сведочи о намери четника да се покажу пред окупатором као лојални службеници, да би се својом

³⁰ Мр. Јовановић овде користи термин *распад ВПО*. За Крауса се на сивом папиру вероватно грешке настале услед куцања књиге, каже се да је Краус *умро у Београду можда пре десет година* Ј. Јовановић: *Азбуковица у НОР-у*, Љубовија, 1985, 119 – 121; н.д. 213.

активношћу, *спрали* због свог учешћа у устанку, те су стога били су најупорнији у хватању и хапшењу или убијању заосталих партизана, који су се дотада прикрили или полулегализовали. Након што су ови четници Драже Михаиловића обавили најпрљавији посао за окупаторе, нападајући своје познанике сроднике, комшије и пријатеље, припаднике и сараднике НОП –а, до јесени 1942. године, Немци им и поред тога ништа нису веровали. У том периоду, Недић је тежио да спроведе своје план да обједини четничке одреде и да их у том правцу реформише и да на тај начин дисциплинује *легаллизоване четнике*. У складу са својим плановима, на чело овог одреда је поставио капетана Јована Ђорђевића. Када се упореде документ којим се потврђује легализација одреда и овај из септембра 1942. године, у овом *de facto* квислиншком, , а *de jure* легализованом одреду генерала Михаиловића, није било Вељка Поповића, Јована Васића, Боривоја Ненадовића, координатора антиокупаторског устанка и Луке Тешића. Ове планове генерала Недића у септембру 1942. године, спречили су Немци, када су због потребе јачања фронта према источној Босни, оставили одред у стању из септембра 1942. године и распустили све Пећанчеве одреде. До разлаза између јединица под српском квислиншком управом је била различита. Прво, недићевски официри нису могли да опросте Самосталном Азбуковачком покрету учешће у антиокупаторском устанку 1941. године; друго, официри СДС су открили и оптужили *легаллизоване четнике* да су у својим редовима имали партизана, што је у извесној мери, било тачно, јер је неколико бораца из чете Николе Божовића, напустила зворничке положаје и да би спасили своје животе, они су пришли свештенику Боривоју Ненадовићу и Јовану Васићу. Трећи разлог за разлаз недићевско – четничке коалиције у служби квислиншко – окупаторског државног апарата, који се наводи, био је распусно и невојничко понашање четника, што је опште место у читавом Равногорском (четничком) покрету Драгољуба Михаиловића као што су силеџијско понашање, недисциплина, пијанчење и отимачина.³¹

³¹ Остали разлози за разлаз ових четника и квислиншких јединица, везује се за однос народа према четничким старешинама. Ранији углед виђенијих старешина међу својим суграђанима, који је био појачан чињеницом да су ступили у антиокупаторску борбу, почео је да сплашњава и да се у потпуности гаси оног тренутка када су себе и своје војнике ставили у службу Немаца. Све оне пароле о томе да они спасавају српски народ од немачке одмазде и комунистичке напасти, где се наглашава антикомунистички став ове групе, су биле узалудне и нису имале никаквог одјека међу становницима Љубовије и околних села. Бескрупулозност у прогону честитих људи и братоубилачки рат, код сваког честитог човека, без обзира на своја идеолошка уверења, а посебно на своја морална и људска начела, изазивало је презир, одбојност и неодобравање за такву подмуклу делатност. Посебно се то види у чињеници да су многи људи, који су ступили у овај четнички одред (Самостални азбуковачки четнички одред – Н. П.) да би се борили против окупатора и квислинга, а не против својих познаника, пријатеља, суседа, кумова и то још да служе Немцима, што је показало да они постају најгори издајници народа. Ту превртљивост овако мала средина, као што је љубовијска, не прашта. Све ово је допринело до тога да су током 1942. године, четници изгубили готово сваки утицај у народу у нише нису представљали никакву озбиљну политичку снагу. Вероватно су се због тога, што су почели да служе Немцима и да тако само себи руше ауторитет код народа, Јован Васић, Боривоје Ненадовић, Лука Тешић, повукли из редова ових четника, али је вероватно и да је разлаз дошао услед деловања Драгослава Рачића, који је на овом подручју боравио након слома операције по источној Босни. н.д, 137 - 138.

2. 3. Привреда Азбуковице под окупацијом

О привреди Азбуковице под окупацијом, на основу малобројних доступних извора и литературе, наводи се да су традиционалне привредне делатности: пољопривреда и занатство значајно стагнирале, док индустрије није било. Околности у рударској производњи су биле такве, да су Азбуковчани, поред рудника олова и цинка *Велики Мајдан*, који није радио током рата, јер није био активиран, ишли у Бор, Костолац, Трепчу, много више у остале подринске руднике, где се посебно истичу рудници антимоно *Зајачу* и *Крупња*, где је до Другог светског рата, заједно са рудником Лисја, радило 650 људи. Приликом ослобођења Крупња, септембра 1941. године, јединице Ваљевског НОП одреда и одреда Зечевић – Мартиновић су заузеле и руднике антимоно *Зајаче* и *Крупња* и њихове топионице и том приликом су онеспособили њихове објекте да не би служили окупатору. Ове објекте, Немци су успели да оспособе и да покрену у пуном капацитету тек почетком јула 1942. године односно топионицу *Зајаче* тек крајем августа исте године, оставивши мали број припадника РЗК да чувају ове руднике и рудник у Столицама. Нацистичка Немачка је од 1942. године до ослобођења, да би исцрпела све ресурсе и залихе на територији окупиране Србије, упрегла у сопствени *привредни јарам* целокупну привреду окупиране Србије, која је својим управним квислиншким апаратом свесрдно подржала Трећи Рајх да на њеној територији спроведе сопствени прљави посао. У овом циљу, ради ефикаснијег спровођења експлоатације привредних и људских ресурса окупиране Србије и да се истовремено створи привид легалности државне власти Недићевог режима, Немци су сав посао организације и спровођења ових планова препустили квислинзима, док су за себе оставили ексклузивно право посебне интервенције овог процеса, уколико се он буде одвијао мимо њихове воље. Након што је на згаришту југословенске државе, уз свесрдну помоћ немачког татора, којима су пружали безрезервну подршку, *Влада народног спаса* је журила да постави фашистичке темеље својој власти кроз оснивање сопствених полицијских власти и обликовање сопствене привреде, по мерилима немачке дириговане привреде, тако да српска квислиншка привреда буде у служби немачких окупаторских ратних тежњи и циљева. Пољопривредна производња је била значајна да би се за снабдевање храном *фолксдојчера* и немачке војске, ради остварења ратних циљева, тако да је већ у јануару 1942. године, Недићева влада је објавила *Уредбу о дужности испоруке пшенице и кукуруза од стране произвођача у Србији*, а житарска централа је према немачком захтеву, одређивала количине житарица које су различити нивои локалне самоуправе од среза до пољопривредних домаћинстава. Од сељака су одузимали и раж, јечам, кромпир, пасуљ, маст, сланину, јаја, сламу, сено и друго, до те мере да су сељаци да би преживели глад која је била на помолу морали да крију своју храну. У јануару 1942. године истовремено је донета *Уредба о сакупљању, одузимању и предаји стрижене и табачке вуне, по којој се морало да се преда по 1kg. од овце предати одређеној фирми у срезу*. Приликом одређивања људи, које су општине слале на принудни рад у руднике широм Србије, први на удару су били: сиротиња, сродници и сарадници припадника НОП –а, што је био принцип и код откупа хране и осталог. И поред овога, било је више случајева појединачног и групног бега са

принудног рада, где су ти људи успевали да се склоне и прикрију неко време од окупаторско – квислиншких потера. Сељаци у Азбуковици су такође морали да сами или са коњском и воловском запрегом, често иду у кулук да би одржавали путеве и секли дрва, за снабдевање немачког и квислиншког, недићевског управног апарата потребним огревом, а често су секли поједине шуме како би обезбедили сигурност одређених важнијих путева за Немце. У циљу обезбеђења несметаног спровођења свих немачких налога, у срезове шабачког округа и Азбуковицу, пошто рудник *Велики Мајдан није радио до краја ратних дејстава*, Азбуковчани су присилно слани да раде у борском, костолачком руднику, као и у руднику Трепча. За друге потребе, у Азбуковицу,стационаране су још додатне јединице СДС, која се делила на пољску и граничну. Поред ових јединица, у Љубовији је било и седиште љубовијских четника, подређених Пећанчевим четничким снага односно четника *Војводе Дринског*. Поред ових јединица, овде су се налазили и *белогардејци* односно припадници Руског заштитног корпуса, за које се претпоставља да су били део веће скупине, задужене да чувају поменуте руднике у околини. По истим наводима, на подручју шабачког округа је било 1.000 припадника СДК Димитрија Љотића, распоређених у 3 одреда широм округа, који нису били у стационарани у Азбуковици, али су у првим месецима 1942. године крстарили, да би током каснијих периода рата, они често залазили и сарађивали са четницима. Када се све сабере, почевши од *обезбеђења границе* на Дрини, насилно понашање према народу и држање народа у покорности, уз спровођење безобзирне експлоатације људи и сировина на овом подручју, спровођено од више стотина припадника различитих квислиншких формација, што је показатељ великог притиска на становништво Азбуковице.³²

³² Доношењем многих уредби и наредби, Недићева влада је успоставила *законску основу дириговане привреде*, тако да су сва предузећа појединих привредних грана укључена у централне институције, основане за сваку од ових грана: за хемијске производе, гвожђе и метале, за угаљ, за дрво, за кожу и текстил, у житарску и сточарску централу и друге централе, док су сви радници и намештеници, по сили закона укључени у *Српску заједницу рада* (СРБОЗАР), замишљену као *корпорацију јавног права*, која је основана да се како је то генерал Недић образложио да се *очува социјални мир у поједином предузећу, као и да се појача сношљивост и сложан рад између послодавца и радника.. и да се одбаца марксистичко схватање рада*. Рудници *Крупањ* и *Зајача* су места где су непријатељи такође црпели руду и веома мали део економске политике Трећег рајха да се из окупираних земаља исцрпе све могуће сировине, залихе житарица и хране и да се овај процес обавља редовно и несметано, у складу са тежњама њихове ратне привреде. Говорећи о Азбуковици и подручја где је радио добар део Азбуковчана, деловање устаника током устанка 1941. године, допринело је да ове *економске акције устаника* онемогуће окупаторе да исцрпе зацртану квоту ресурса из Србије. По немачком наређењу, за шабачки округ, чији је део била и Азбуковица, наређено је да цео округ треба да преда 3.800 вагона жита, а сам азбуковачки крај, иако пасиван је требао да преда близу 200 вагона, што је било немогуће, услед неродне године и тога да није било довољно хране за локално становништво. Стога су овај откуп Недићеве власти и жандармерија спроводили уз насилне мере и малтретирање локалног становништва, да је у срезу скупљени свега неколико десетина вагона, што је значило неуспех за Немачку, јер у целом срезу нису скупили ни издалека потребну количину кукуруза. Иста ситуација у читавом шабачком округу се десила и наредне 1943. године, када немачке власти нису успели да скупе ни планираних 950 вагона, што је било четири пута мање кукуруза од раније планираних количина Срески одред пољске СДС се налазио у Љубовији, са својим 1 одељењем у Узовници, док је гранична стража СДС –а, била бројнија и боље наоружана и сем среског одељења је имала своја одељења у Великој Реци, Црнци, Узовници и Горњој Буковици. н.д. 135 – 137; Драган Алексић: *Привреда Србије у Другом светском рату*, 46, 181.

2. 4. Просвета у НОП- у и окупираној Србији на примеру Азбуковице

Просвета је била значајан елемент НОП –а, посебно од времена Бихаћке републике, са циљем да се опишени велики број људи, због чињенице да је највећи број партизана потицао из многочланих породица, где није било прилика да се они школују. Од одлуке Просветног одсека АВНОЈ –а из новембра 1942. године, јача просветна секција НОП –а, са основним циљем да се укине неписменост, те је дошло до јаче организације потребних течајева за описмењавање, прецизно спровођене у сваком засеку слободне територије *Бихаћке републике*. У партизанској школи, у употреби су остали предратни програми, а ученици партизанских школа су ишли у основну школу, вероватно укључујући и децу – борце од 6. до 14. година. Због описмењавања људи, активирани су сви могући просветни кадрови, који су држали наставу ученицима, где год су могли: у импровизованим учионицама, под ведрим небом, напуштеним зградама и сл. Наставни програм је у ратним условима, био прилагођен околностима и био ограничен на учење историје и географије, док су остали предмети праћени највећим делом преко књижевне, драмске и других секција НОП, где се тежило да се афирмише и слави НОБ и тековине револуције. Настава историје је била организовала са циљем да се ученици упознају са током историјског развоја југословенских народа од досељавања Словена до тадашњег времена, са нагласком да се историја разуме у светлу НОБ –а и васпитавање деце у духу *братства и јединства свих народа и народности Југославије*. Поред овога, у оквирима просветне секције са истим циљем донет је Статут Народног универзитета, чиме се обраћала пажња и на науку и да се кроз слављење достигнућа НОП –а, спроведе популаризација науке, о чему сведочи и присуство биолога др Синише Станковића, физичара др Павла Савића и др.³³

³³ Одлуку о организацији курсева за описмењавање људи донета је у Просветном одсеку АВНОЈ –а, где је требало да покаже да се поред борбе против непријатеља за ослобођење земље, истовремено води борба против неписмености, заосталости и незнања, те је донета одлука да се обнови просветни рад. Посебна пажња је посвећена борбама за ослобођење од турске власти, јер се из истих црпела и обликовала идеологија, прилагођавана борби против нацистичке Немачке, фашистичке Италије. Због четничке, усташке и квислиншке употребе ранијег периода Краљевине Југославије и употребе тог дела историје, избацује било какав хегемонистички и могући глациолистички став и тежњу било ког народанад осталима у стилу слављења равноправности свих народа Југославије. Историјско искуство народа Југославије је, прилагођавано на тај начин, партизанској идеологији братства и јединства, слављењу идеала слободе и пожртвовања, насупрот некаквом великосрпском хегемонизму у старој Југославији, немачком нацизму као виду капиталистичког империјализма, четницима као сарадницима окупаторима и народним издајницима и сл. Комунистички приступ историји деведнаестог и двадесетог века, закључно са изучавањем тадашње стварности као историје која се одвија, види се у равноправном учењу о борбама словеначког и хрватског народа против Хабзбурга (побуна Матије Губеца и др) са Првим и Другим српским устанком, побунама Срба у БиХ до Првог светског рата, а о Првом и Другом балканском рату је говорено веома кратко, са ослободилачког аспекта. Ученици су учили о Првом светском рату у оквиру лекција о стварању Југославије, са лекцијама закључно до Другог светског рата, где се посебно наглашавао став КПЈ према официрском пучу, Априлском рату, војном слому, *петој колони* и *бекству краља и владе из земље* као виду њихове издаје југословенске државе и народа Југославије, закључно са достигнућима НОП –а до тога времена. У првом, а вероватно и другом и трећем разреду партизанске школе, училе су се *обе азбуке*: ћирилица и латиница, раду Ћирила и Методија, Саве

Страховита материјална страдања услед II светског рата, нису мимиошла ни азбуковачко школство, које је у ратном вихору претрпело паљење и рушење зграда, уништавање и одношење школског инвентара: намештаја и учила, као и архива азбуковачких школа широм среза. У многим школским зградама у Азбуковици је становала немачка окупаторска војска, што је за последицу имало поменуто уништење целокупног школског инвентара и самих зграда, укључујући и љубовијску, у којој није било наставе све до школске 1944 / 45. године. Велика материјална штета азбуковачких школа изискивала је велика материјална средства за њихову обнову, па је услед немогућности да се оне обнове из општинских буџета, влада Милана Недића је ову ставку пребацила на буџет шабачког округа на основу *Уредбе о издржавању народних школа од 1. фебруара 1942. године*. По извештају Окружног начелства Шабац за 1941 / 42. школску годину, ситуација је била толико катастрофална да је помоћ за обнову школа морала да буде конкретна и да се поново општине старају о школама. Окружно начелство је тражило да, због малих финансијских средстава дају помоћ од 10.000.000 *српских окупационих динара* и одобрење за сечу државних шума да би се поправиле порушене и оштећене школске зграде у округу. Од свих азбуковачких основних школа, чије је стање било скоро најтеже у шабачком округу, да су на ово подручје нови учитељи нерадо долазили, а део старог био мобилисан, заробљен и у збегу, једино су црнчанска и берловска основна школа радиле токо целе 1941 / 42. школске године, док је осталих 11, радило дуже или краће време током ове школске године. Љубовијска основна школа је ван своје зграде ипак обновила свој рад тек наредне 1942 / 43. школске године, са закашњењем од два месеца, о чему сведочи извештај школског надзорника из јануара 1943. године и ситуације у марту исте године. Почетком 1942/43. године, у љубовијску ОШ, уписано је 93 ђака, од тога 67 дечака и 26 девојчица, да би се наредне године тај број повећао на 116, од тога 96 дечака и 20 девојчица. Према доступној литератури, разлог за мањи упис девојчица у школу је последица ненавикнутости Азбуковчана да школује *женски подмладак*, док су ванредне прилике биле повољна ситуација да становништво у Азбуковици уопште не шаљу и уписану децу у школу, правдајући то ратним стањем, тешким имовинским стањем и оскудицом да деци обезбеде одећу, обућу књиге и школски прибор, а посебно што се одлазак детета у школу поклапа са обављањем неких пољопривредних радова у периодима када окупатор није нападао или неко од четника и партизана, није у међувремену мобилисао радно спосбне чланове породице, те је дететов одлазак у школу за сеоско домаћинство, значио губитак и мањак потребне радне снаге. Исте школске године, праћено тежњама Недићеве

Немањића, на описмењавању српског и осталих словенских народа, али и деловању Николе Шубића Зрињског и Јураја Штросмајеру, као *раду народних просветитеља*, у циљу спровођења идеја *братства и јединства* у оквирима НОБ –а. Кроз овај, југословенски НОБ - овски концепт посматрао се рад Вука Карацића, Петра II Петровића Његова, Османа Ђикића и њихов значај за обликовање *народне просвете*. У четвртм разреду, више пажње је посвећивано историји, па су изучавани сви догађаји из историја свих народа Југославије од досељавања Словена, преко средњег века у југословенским земљама са значајем Дубровника за *народни прогрес*, до пада ових крајева под Турке и Велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем за предмодерни део историје све до њихове садашњости, као *историје која траје*. У партизанима, значајни су били књижевници Бранко Ћопић, Мира Алечковић, Иван Горан Ковачић, Владимир Назор и др. n.d. 357 – 371.

влдае да се врате на предјугословенски период у свом плану прилагођавања Србије *Новој Европи*, на снази је био наставни план и програм Краљевине Србије, донет на основу *Закона о народним школама* од 19. априла 1904. године, убрзо замењен планом и програмом, по Недићевом истоименом закону, донетим 30. јануара. 1943. године и и мишљењу просветног одбора са седнице од 29. децембра 1942. године. Наставни план из 1943. године, за основне школе у Србији, наставак српске и југословенске просветне политике у новим околностима, је имао: веронауку (*Наука о вери и моралним поукама*), Српски језик, историју (*Отаџбина и њена прошлост*), Природа и човеков рад, математику (*Рачун и геометрија*), Музичку културу (*Певање*) и физичку културу (*Телесне вежбе и дечје игре*) и са пратећим програмом, требао је да буде *најзначајнији корак у спровођењу културно – просветне реформе, чији је циљ био да убрза рађање српске просвете и културе у новом националном духу, са антикомунизмом као основним обележјем и са задатком извршења духовне обнове Србије по светосавским начелима*. Поред редовне школске дужности, приликом које се настава изводила по два суштински различита програма, посао љубовијских учитеља и њихових колега широм Србије је био да смирују становништво и да их упуте на рад као решење за превазилажење ратних тешкоћа. О томе сведочи и њихов ангажман на просвећивању становништва преко *отсека за народно просвећивање*, који су конципирани тако да се оно врши ван школе у свим селима, *преко књижница и читаоница, позоришних секција и просветних течајева*, преко којих је истовременом *позамашом акцијом*, што стоји у извештају *Окружног намесништва шабачког округа о раду народних школа и о просветним приликама округа шабачког за 1942/43 школску годину*, да *после вршидбе, Окружни одбор за народно просвећивање преко својих отсека*, на како овде стоји *националном васпитању, здравственом и економском подизању народа*, што је подстакнуто високим процентом ђака који су веома ретко или готово никако похађали школу. У циљу указивања на неопходност образовања и потребе да деца зато редовно похађају школу, Министарство просвете је марта 1943. године, наредило својим потчињеним органима да учитељи морају да сазову родитељске састанке и да тим састанцима, овим аргументима, у циљу унапређења села и боље будућности за село и сеоску омладину, убеде родитеље да своју децу уредније шаљу у школу. Управитељ љубовијске школе је према наређењу среског начелства бр. 2161/1943, одржао је родитељски састанак са родитељима 8. маја. 1943, где је родитељима указао на потребу образовања деце зарад светлије будућности села и сеоске омладине и да то зависи од дечијег похађања школе и образовања у њој, под упозорењем да ће другачије власти бити приморане да натерају родитеље да своју децу пошаљу у школу. Већина родитеља је у своју одбрану стављала раније наведене аргументе, као и да школе често нису имале своје просторије, због постојања недовољног или непостојања учитеља у школама, уз болести, пристне тих година, сагласни да ће заједничким снагама покушати да превазиђу ове проблеме и да се обезбеде бољи услови за рад . Са поновним уласком немачке војске у Краљевину Југославију крајем октобра 1944. године и успостављања дринског фронта, знатан део Азбуковице је до 16. децембра 1944. године, до коначног ослобођења овог краја Југославије до окупатора, настава у основним школама у првом полугодишту школске 1944/45 је био нередован. Настава се у тим условима према *Гласу Подриња*, у бр. 22, постоје подаци да је

услед урушености зграде љубовијске школе, настава организована у просторијама среског воћног расадника, са молбом да ученици понесу *столицу или клупицу и тако да се послуже, док не буде било у могућности да се намештај направи*, уз наду да ће родитељи изаћи овом позиву у сусрет, јер и они према наводима истог листа, *једва чекају да им деца почну радити.*³⁴

³⁴ О висини ратне штете у школству на подручју читаве Азбуковице сазнаје се на основу табеле настале по подацима из факсимила документа одељка Министарства просвете и вера Недићеве владе, одељења за народне школе наведени у доступној литератури, укупна штета је била 2.765.370 динара, од тога највише за школске зграде (1.993.950 дин), највише за црнчанску (388.850 дин, од укупно 773.859 дин. – ¼ укупне штете школских зграда у срезу), а за тим за гуњачку (368.000 дин), па драгодолска (350.000 дин.) а љубовијску школу је задесила нешто мања штета у односу на претходну (301.600 дин.), а најмању штету су имале школе у Горњим Кошљама и Д. Љубовији (8000 дин.), а било је и школа у Берловинама, Врхпољу, Дрлачама, Постоњу, Соколцу и Узвоници, које нису имале штете. Општа најмања штета је била у Берловинама са 1350 дин. За школски намештај од укупног износа штете (282.400 динара) највише је страдала црнчанска ОШ са 100.000 дин, затим драгодолска (37500 дин.) и грачаничка (35000), док љубовијска школа је сачувала свој школски намештај и архив. За учила и књиге (штета од 236.220 / 202.700, опет је црнчанска ОШ имала највеће губитке (75000 -180.000 дин.), Г. Кошље (15.000 дин), Селанац (10.000 дин.), а Љубовија 2, 5 мање за учила (4.000 дин). Љубовија је била на трећем месту по штети од губитка књига, које је делила са својим старим седиштем у Доњој Љубовији, садашњим истуреним одељењем (15.000), после црнчанске (75000) и врхпољске (30.000 дин.), а што се тиче архиве, када говоримо о љубовијској ОШ, постоје подаци да она није имала ових оштећења Оваква молба шабачких окружних власти да се ингеренција над одржавањем школа врати општинама је била последица лошег снабдевања због недовољно предвиђених кредита по буџету општина, мањком и високим ценама потребног материја, те за одржавања једног одељења школе у овим вандредним условима у шабачком округу (сем огрева), долазио је кредит од 222 динара. Окружне су овде влади предложили да се у њихов буџет уноси законом одређени проценат према оствареним приходима, за додељивање помоћи за школске потребе сиромашним школским општинама. Просвета је наглашено да би се видело истовремено непријатељско зверство на школство односно да се покаже утицај школства на живот народа азбуковачког краја. Велики број ђака, на основу извештаја школског надзорника и промена у марту 1943. године, није долазио у школу јер није имао обућу, школе нису имале дрва, а наставници нису имали хране. О школама и наставницима не брине нико, а многи од њих су хтели да напусте дужност, јер је у љубовијској школи у јануару 1943 фалио један учитељ, а два месеца касније, овде су 3 одељења су била без наставника. Школски надзорник је од општинске управе добио само 13 кг. пшенице, 5 кг кромпира и 3 кг. пасуља, а он још обавештава да се у селу више ништа не може набавити и да је опште стање очајно. На основу онога што сам чуо, *учитељи су дошли на село и тамо држали часове.* Овај мали број девојчица, како каже др. Момчило Исић, један од коаутора обе књиге у 1942/43. школској години од 27, 96 % укупног броја ђака се смањио наредне 1943/ 44 школске године на 17, 24 % свих уписаних ђака љубовијске школе. На основу његових прорачуна, број девојчица се смањио за 23, 08 %, а број дечака се повећао за 43, 28 %. Од 1976 уписаних ђака, школу није посећивало 898 (45, 44 %), што је више него у било ком подринском срезу. Група аутора: *Школство у Азбуковици*, Љубовија, 1987, 214 – 215; Група аутора: *125 година основне школе у Љубовији*, Љубовија, 2000, 78 – 80, 94-99.

2. 5. Илегални рад НОП – а у Љубовији и Азбуковици током краја 1942. и почетка 1943. године

Илегални рад НОП –а у Љубовији и Азбуковици се јавља у време општег страха српског становништва у Азбуковици, са тежњом да се преживи и истовремене тежње да оба покрета отпора поново активније делују на овом подручју, када су се храбри појединци из Азбуковице повезали са партизанским структурама у Босни. Конкретни потези на овом плану спроводе се крајем 1942. и почетком 1943. године када се на подручју Рађевине обнавља рад Среског поверенства КПЈ односно кад се секретар овог поверенства повезао са Азбуковчанином Илијом Нешковићем из Рујевца, борцем Ваљевског НОП одреда, првим партизанским илегалцем из Азбуковице, повезаним са структурама НОП –а у Босни. Илија Нешковић је био спретан илегалцац, са великом подршком породице у прикривању и чувању током илегалног деловања, са задатком да држи везу са Босном, одакле је често доносио инструкције за даље деловање и пропагандни материјал НОП –а. У одржавању везе са партизанима, Илија (Нешковић – Н. П.) се повезао са избеглицама, који су у више наврата одлазили у Братунац и Сребреницу. Како би заметнуо траг због сталних недићевско – квислиншких потрага за скривеним партизанима, он је написао писмо свом познанику, Станимиру Недељковићу, тадашњем председнику селаначке општине и дотурио га тако да је оно дошло из Босне. Он је свом познанику јавио да је оставио Србију и жив иако су га можда други *већ упокојили и уписали у књигу мртвих*, најавио му да ће доћи *до великих преокрета у народу* и да ће доћи слобода и да по Христовој мисли *многи ће први бити последњи, а последњи први*, тежећи да свом познанику и сликовито покаже оно што му је затим рекао простим речником: да ће на крају у овом рату да победе антифашистичке снаге и српски народ у њиховим редовима, односно *свесни и паметни Срби*, како их овај илегалцац назива, а да је Немачка на издисају. Он свога познаника упозорава да такође постоје *луди и ћорави Срби*, како назива квислинге, *који и даље настављају своје кржаве путеве уз Немце*. У истом писму, он моли познаника у форми завета да сваког у *нашој општини обавести о тачном стању ситуације* и да се чувају да их *зликотци* не врбују у своје редове, где наглашава да ово нарочито важи за омладину, за *његове другове који су још код куће*. Још једном понавља завет, јер ће за све *њему гледати у очи*. Рекао му је да чува *нашу општину да не остане под срамотом*. *А слобода је близу*. Станимир није успео да испуни познаников завет, јер су га Рачићеви четници убили у пролеће 1943. године, након што је одбио наређење да ступи у њихову јединицу. Илија Нешковић је успоставио везу са Живорадом Жиком Пановићем из Селанца, такође борцем ВПО из 1941. године, а преко њега и са Костом Деспенићем и Милом Војиновићем, борцима Подринског партизанског одреда, који су били у илегалству у Селанцу, који су одржавали везу са Миком Вујковцем из Рађевине и са босанским партизанима. Поред ове групе, постојало је још неколико појединаца, који су независно један од другог, покушали да успоставе везу са НОП –ом у Босни: Родољуб Јовановић, опанчар из Братунца, коме су помагали браћа Аврам Аца и Војислав Полић из Узовнице, од којих је Војислав више пута прелазио у Босну и одатле се повезао са НОП –ом, одакле је у Узовницу доносио вести о развоју НОП – а и пропагандни материјал; Влада Трифуновић из Београда, од половине 1942. године службеник у Љубовији. Са

Босном су крајем 1942. и почетком 1943. године су успели да се повежу: Цветин Цвеја Полић, Живорад и Здравко Ђорђевић механичар из Узовнице, Милош Гајић, каменорезачки радник из Доње Трешњице и други. И поред тога што је ово било време повезивања прикривених припадника НОП –а на овом подручју, долазило је до хапшења појединих партизана и могућих сарадника НОП-а. Почетком јула 1943. године, под оптужбом да су били *партизански јатаци*, легализовани четници су ухапсили извесног Будимира Јовановића и његовог сина Витомир Јовановића, које су под овом оптужбом спровели у љубовијски затвор, где су Јовановићи били тучени и малтретирани. Легалитовани четници су у Драгодолу, у августу 1943. године, ухапсили Михаила Андрића и спровели га у Пецку, где су га мучили, а затим послали у шабачки логор, одакле је пуштен због недостатка доказа о илегалној партизанској делатности. Поменутог су ипак, поново ухапсили припадници СДС –а и отеран на принудни рад у Трпчу, одакле је побегао тек 1944. године. У Љубовији, где су Васићеви четници и недићевци су развили највећу антипартизанску пропаганду и вршили притисак на људе, тешко је било Љуби Лазаревићу Чупи, Велибору Поповићу и Милану Тешићу (до хапшења) да се повежу и делују мада се њихов утицај на један број људи осећао. Услови за обнову НОП –а у Љубовији и целој Азбуковици су били веома неповољни. Терор и страх који је окупатор изазивао својим злочинима, чинили су да су партизани и њихови сарадници били опрезнији, али је њихово деловање показало да је било људи који су били храбри у својим настојањима да се боре за слободу против непријатеља и да се боре против њега, не жалећи ни да изгубе своје животе у тој борби.³⁵

³⁵ На основу писма закључује се да је село Рујевац било део селаначке општине, а данас су то два засебна љубовијска села. О смрти Станимира Недељковића је говорио син настрадалог, Милорад Недељковић, радник из Селанца. Он је рекао да је његов отац Станимир био председник селаначке општине од 1932/1933 године све до окупације и остао је на тој функцији са доласком окупатора. Као писар једно време је радио и Илија Нешковић, биши партизански борац који се задржао на терену након пропасти устанка. Како би сачувао Илију од четничких потера, његов отац је њему издао објаву и оверио у Фелкомандантури у Љубовији, где је стајало да је Нешковић *национално исправан* и да може да се слободно креће, која је пронађена код Нешковића приликом његовог хапшења. Након тога Станимир је пао под сумњу да је присталица НОП - а, а посебно у време давања оставке на дужност председника, због чега су га синовљевом исказу, Немци хапсили два – три пута. Пред саму зору, 20. септембра 1943. године, кућу су опколили четници и ухватили Недељковића, а према Милорадовом исказу, ту су били командир Недићеве жандармерије из Велике Реке и један жандарм, а они су га протерали ка селаначкој општини. На месту званом Орашће, он је сео и рекао да зна да ће бити убијен и замолио да буде убијен ту, да би жени и деци било лакше да га сахране, а затим је скочио и почео да бежи. Четници су запуцали, погодили га, он је пао, али се подигао и наставио да бежи . Стигао га је извесни четник, Драгојло Тешић из Драгодолу и забо му нож испод грла – тачније заклао га. Изнад главе му је оставио одшрафљену бомбу, вероватно да погине и онај ко дође по леш. Породица је сахранила Станимира, а то је у селу изазвало општу жалост и гнушање према четничким злочинима, који су, према Милорадовим наводима, *који ништа нису друго радили, већ сарађивали са Немцима, пљачкали и убијали*. Слична ситуација се десила са сином Томаније Радосављевић, Радованом, када је дечак убијен под оптужбом да је сарадник партизана, након што је одбио да послуша четнике . Према Томанијином последњем сећању, њеног сина Радована Радосављевића су *Живео Рачић*. Пошто је текст написао црвеном оловком, одмах је оптужен да је комуниста и одведен је са том четничком групом. Од тог момента, губио му се сваки траг, а мајка је сумњала да је вероватно убрзо убијен. Половином 1942. године у Љубовију из Београда је дошао извесни Влада Трифуновић са супругом Маријом, који се запослио као службеник. Он је био из Крагујевца, био је у партизанима, али се овде да се сакрио од полиције. Касније је успео да се повеже са партизанима у Босни и био је веза између источне Босне и

Говорећи о источном и северноафричком фронту, ситуација се полако мењала у корист Савезника, јер су Совјети поразили Немце код Стаљинграда, док су Британци у северној Африци под Бернардом Монтгомеријем потукли италијанско – немачку коалицију, након чега је почетком децембра на подручју Алжира и Марока, вођена је англо – америчка операција *Бакља* (енг. Torch), где су свеже енглеско – америчке снаге преузеле контролу на афричком ратишту. Немачки заповедници су након тога страховали да се неке савезничке армије могле искрцати на Балканско полуострво и тако отворити *нови Солунски фронт*, прекопотребан совјетским снагама да предахну и да заједно касније зауставе немачко напредовање. Свесни да се Савезници спремају да отворе нови европски фронт, немачки фирер је 16. децембра 1942. године, наредио генерал – пуковнику Александру Леру, да се због тежње да се униште партизани, јер су партизани правили проблеме немачким позадинским јединицама на *меким трбуху*, да се састане са тадашњим командантом 2. италијанске армије, генералом Мариом Роатом. До сусрета ова два генерала дошло је у Загребу, 18. и 19. децембра 1942. године, где је разрађен заједнички план напада, тако да у наредних 6 месеци предузму офанзиву ради уништења партизанске слободне територије, па се овај напад на *Бихаћку републику*, посматра као офанзива Ова два генерала, сусрели су се у Загребу, да разраде план како да униште *Бихаћку Републику*. Тако ће током шест месеци предузети офанзиву Weiss (Вајс I или *Бело*) односно Schwarz (Вајс II или *Црно*), која још назива и *Зимска офанзива*.³⁶

3. Азбуковачки крај у условима доласка Драгослава Рачића и дешавања у Југославији током 1943. године

3. 1. Азбуковица и Србија у условима обнове четничког покрета у срезу и током 1943. године

Након пораза јединица ЈВуО под контролом артиљеријског капетана I класе, Драгослава Рачића, најзначајнијег и најпоузданијег сарадника Драже Михаиловића, команданта Церско – мајевичке групе корпуса, на Мајевници и источној Босни, Рачић је своје седиште преселио у Подриње односно у Азбуковицу, где је био до краја Другог светског рата, заузет обновом четничког покрета у овом крају. Седиште ове групе корпуса је било у Азбуковици, у Савковићу, Оровици и Пецкој. Због критика западних савезника да се не бори против окупатора, ДМ поново је приказивао своју организацију као илегалну, а у издајнике је убрајао једино недићевце, љотићевце и руске *белогардејце*, нападајући

Београда. Према наводима, он и жена су се трудили да што мање пажње привуку на себе док се нису повезали са људима из Љубовије. Крајем 1942 и почетком 1943 године са Босном су се повезали Цветин Цвеја Полић Живорад и Здравко Ђорђић, београдски механичар, родом из Узовнице, предратни припадник *напредног покрета*, који се 1942. године вратио кући. Милош Гајић, (* 1888), борац ВПО 1941. године, једно време се повукао у село Планину, а затим у Радаљ, где је научио занат и тамо се повезао са браћом Илијом, Драјом, Машаном и Ђоком Бркићима из Глушаца, члановима КПЈ, који су се по пропасти ППО повукли у илегалу у Радаљ, као и са Миком Вујковцем, илегалцима у Селанцу и са Босном. н.д. 120, 127 – 128; 132 – 135.

³⁶ н.д. 139.

том приликом само *комунисте*, јер се немачке јединице уопште не спомињу. Пратећи промену његове политике и прихватањем муслимана као Срба исламске вероисповести у својим редовима, ради добијања западне подршке, наглашава да је својим дотадашњим деловањем је спроводио своју антикомунистичку тактику антангизма, јер једино тако су могли да наводно искористе Немце да за њих униште НОП и да чека да се савезничке јединице искрцају на Балкан и да ће тек са савезничком подршком да крену против Немаца *и на тај начин обезбедити своју власт после рата* односно да врате Краља из избеглиштва и да се обнови југословенска краљевина. До обнове покрета ДМ у Азбуковици, долази крајем 1942. године, након састанка одржаног у кући Будимира Васића у Г. Оровици између Драгослава Рачића и Јованом Васићем, Вујицом Николићем, Вељком Поповићем и другим четничким представницима овог краја, на ком је одлучено да се формира Азбуковачка четничка бригада, на челу са капетаном Јованом Васићем. Бригада је настала током пролећа 1943. године, тако што су њен састав ушли легализовани припадници Самосталног Азбуковачког четничког одреда, поједини припадници СДС, а половином 1943. године, четници су извршили масовну мобилизацију становништва. На сличан начин су формиране бригаде и у остатку Подриња: у Мачви, Јадру, Посавотамнави и Рађевини. У првој половини 1943. године, четници се поново намећу као главна власт на селима, те долази до одређеног ривлалства између *званичне власти* и Михаиловићевих одреда за превласт у западној Србији. Почетак 1943. године је време покушаја и успеха представника КП Србије да обнове какав – такав рад НОП у Србији, под утицајем јаке недићевско – љотићевске антикомунистичке пропаганде, о чему сведоћи податак да се покрет полако шири, јер се НОП - у прикључују старе и нове присталице и то након успешне успоставе веза између водећих српских комуниста и подринских (полу) легализованих припадника и сарадника НОП –а, након чега су *десетине и десетине Подринаца* прешли *успостављеним каналима преко Дрине у источну Босну и ступа у партизанем где се формира обновљени Мачвански одред*. У Србији наставља се несмањеним темпом, притисак недићевско – љотићевске пропаганде на становништво паролама о *јединству српског народа на националној и националистичкој основи*, што је готово била празна прича са њихове стране, с обзиром да су црпели сопствене ресурсе и изабљивали своје становништво, не би ли испунили немачке окупаторске планове. Азбуковчани су се о догађајима у свету обавештавали из недићевске штампе, где се једино писало о немачким успесима, те из ових гласила великом броју људи нису биле доступне праве вести о светским дешавањима. Ове вести о поразима Немаца на Стаљинграду, код Москве и у Африци и другим бојиштима и информације о I заседању АВНОЈ -а, стизале су до људи Азбуковице различитим каналима, тек почетком 1943. године. Од тада, народ Азбуковице је био у потпуности уверен у победу Савезника, у шта је ретко ко сумњао. У овом периоду, *четничке главешине обновљеног покрета Драже Михаиловића* су убацили *смутњу у народ* причама о да ће Енглеска после победе над Немцима заштити *Србију и краља Петра од Руса и комуниста*. Четници су се, према доступним изворима *поново декларисали као побуњеници*, ради поновног подизања сопственог оронолуг угледа у народу, те импровизују неколико сукоба са недићевско – љотићевским јединицама, Русима белогардејцима и неколико ситних немачких агената - сарадника. Од априла у Подрињу је ухапшено и отерано

у шабачки логор, више стотина људи, где је из Азбуковице одведено, а касније интернирано у Немачку, према доступним изворима, углавном четничких руководилаца, познатијих сарадника и присталица, међу њима неки председници општина и других представника Недићеве власти. Хапшења су смањеним интензитетом настаљена до краја лета, да би у августу коначно престала сва хапшења. Немци су са овим хапшењима у потпуности прекинули било какав однос са ДМ четницима, до сукоба у пролеће 1944. године, допустивши да Рачић, Калабић и остали четници формирају своје одреде, јер су ови четнички командати концентрисали своје људство у планинским селима азбуковачког, рађевског, рачанског и подгорског среза, где се на окупу налазило на стотине *одметника*. До развоја четничке пропаганде у Рачићевом штабу, долази са доласком Воје и Јанка Туфегџића, четничких официра из Штитара, који су за своју пропаганду на сељаке, највише користе народне скупове поводом верских празника, сеоских слава и црквених празника, где су у својим накићеним говорима у стилу епских јуначких народних песама, приказивали четничку идеологију кроз речи о *напаћеној Србији, вери у Бога и краља и српском јунаштву*, са циљем да се партизанима покаже да су четници били једини браниоци српског народа и од немачког окупатора и комуниста. Читава четничка ситуација, према доступном материјалу, била је заснована на сакривању истине о правој ситуацији у земљи и свету, давали лажњу слику о партизанској пропасти у Босни и претеривали о величини сопствених јединица, што је допуњавано терором над локалним становништвом, често да не би изгубили подршку у народу, те су људе батинали, тукли, силовали и клали, што је касније постала редовна појава. Сем у Љубовији и неколико села уз Дрину, где су владале Недићеве квислиншке структуре уз учешће јединица РЗК, у остатку Азбуковице, четници ДМ су успоставили своју потпуну власт.³⁷

3.2. Илегални рад НОП –а током 1943. године

У условима обновљене четничке власти, илегални рад, припадника сарадника и симпатизера НОП –а била је у селаначкој општини, затим у Узовници и у околини Пецке. Најактивнија група је била у Селанцу и Рујевцу, где су се окупили: Илија Нешковић, Жика Пановић, Коста Деспенић и Милош Војиновић и један број сарадника и симпатизера. Везе са рађевачком групом илегалца је настављена, а повезивање са партизанским покретом преко Дрине је појачано, а крајем 1942 и почетком 1943. године, услед попуштања љотићевско – недићевске пропаганде и распуштања дела легализованих четника, постојали су услови за

³⁷ Команданти батаљона су били: Боривоје Ненадовић и Вујица Николић из Грачанице, Милинко Васић из Д. Љубовије, Вељко Поповић из Пецке, а у најуже руководство АЧБ су ушли и Миливоје Продановић из Љубовије и Миодраг Михаиловић из Леовића. Немачки агенти су и поред подозривости према четницима, у пролеће 1943. године, почели да предузимају извесне мере против четника, коај се према њиховим проценама, била *превише осилла*. Поред тога интернирани су Јован Васић, Боривоје Ненадовић и његова ћерка Алица, Миливоје Продановић и Миодраг Михаиловић, који су били водећи четници овог краја. Међу ухапшенима је био и немачки поручник Франц Лукач, затим неколико учитеља, поп, председник доњоорочишке општине итд. Из саме Љубовије ухапшено је 8 лица, 5 из Читлука. Из Г. Оровице, ухапшен је 1, из доње 5, из Црнче 2 лица итд. Из селаначке општине 10, Леовића 12, из Д. Буковице 1 човеку, 139 – 142 .

покретање НОП –а у појединим крајевима Азбуковице, а све до обнове четничког одреда Драже Михаиловића, селаначко – рујевачка група илегалаца је поред успешне сарадње са Рађевцима имала истовремено успешну сарадњу са Босном. Након што је Драгослав Рачић успоставио власт у љубовијским селима, почела је нова хајка на све сумњиве симпатизере и сараднике НОП –а. Крајем лета, четници су открили поједине и том приликом су ухватили двојицу партизанских илегалаца, Илију Нешковића и Милоша Војиновића, које су мучили, мрцварили, касапили, пребијали и на крају их заклали. Да би избегли судбину својих другова, Коста Деспенић и Живорад Жика Пановић су видевши да су им у Азбуковици животи и голи опстанак угрожени, они су независно један од другог, прешли у Семберију, где су ступили у обновљени Мачвански партизанску чету, из које је фебруара 1944. године, израстао Мачвански партизански одред. Остали илегалци, на било који начин повезани са овим партизанским илегалцима, повукли су се и притајили истовремено да би сачували сопствене животе, али и јер од четничког дивљања, нису постојали реални услови за даљи рад. Од тројице преосталих бивших партизанских руководиоца из Команде места из времена устанка, Милан Тешић, Љуба Лазаревић и Велибор Поповић су се краткотрајно легализовали у Љубовији, без могућности да активније раде на omasовљавању НОП –а. Иако је велики број припадника и сарадника НОП из Пецке и околине, пало у непријатељске руке још почетком године, постојао је још увек значајан број припадника и присталица *напредног покрета*. Почетком године је Рачићева хајка побила многе од њих: између осталог и Тихомира Јовановића, Аксентија Миловановића, Милку Миловановић, Ненада Миловановића и све бивше припаднике и сараднике НОП –а, укључујући и клање Страхиње Тешића из Драгодола, док је Рачић лично убио Миодрага Андрића из истог места. Од половине 1943. године, Пецка и околина су постали четничко седиште, те од тада више не постоје никакви услови за обнову НОП - а. Од тада па све до ослобођења читаве Азбуковице од окупатора и квислинга, Рачићеви четници су се немилосрдно обрачунавали са свима онима, за које су веровали да су били припадници или сарадници партизанског покрета. Тада су четници ухапсили Бланку Краус 1942. године и као Јеврејку су је интернирали у концентрациони логор. Све у свему, на подручју предратне Азбуковице, НОП неће моћи да буде обновљен све до уласка партизана у Љубовију. За разлику од ових, у Азбуковици још увек је постојала узовничко – братуначка група илегалаца, састављена од раније поменутих сарадника НОП –а: Цвеја Полић, Аврам Полић, Војислав Полић и Родољуб Јовановић, столар из Братунца и др, која је и даље одржавала везе са партизанима у Босни, повезала се са неколико граничара, симпатизера НОП –а и упориштем НОП –а у Лозничком Пољу. За разлику од неких села, у Узовници су власт држали Недић и *белогардејци*. Они су посумњали у неке сараднике НОП -а, па је Родољуб Јовановић успео да се уз помоћ Војислава Полића пребаци преко Дрине, јер је мислио да му прети опасност. Током читаве 1943. године, основно деловање јединица ЈВуО у Азбуковици је било кроз терор над припадницима и сарадницима НОП, од којих су поред љотићеваца убили доста њих, док је значајан део припадника и сарадника НОП –а је ступило у партизане, што је изазивало страх у народу од тих четничких акција. Овај страх мењала је равнгорска пропаганда и њихово одметање у шуму, што је будило народна надања да ће се четници борити против окупатора. Ова надања су се распршила, барем на

подручју Азбуковице, крајем 1943. године и почетком 1944. године, када долази до поновних односа са Немцима до мере сарадње, због чега је народ поново испао лаковеран, а сарадници и припадници НОП –а су практично у народу постајали хероји, а њихове акције због којих су и плаћали главом су посматране за *највеће јунаштво*.³⁸

3.3. Четничка власт у Азбуковици

До јаких сукоба између ЈВуО и Немаца је долазило током 1943. године, али према књигама Косте Николића, то се дешавало на подручју Бајине Баште и ужичког краја. За разлику од њих, што је раније речено, четници на подручју Љубовије и Азбуковице су успоставили власт у сеоским подручјима овог краја. Први податак који се везује за понашање овдашњих четника, сведочи упозорење команданта азбуковачког среза да су четничка славља, веселја и скупови допринели да су четници постали омражени у народу, о чему сведочи четнички документ. Припадници ЈВуО су у неким селима Азбуковице, нарочито на југу среза (Савковић, Торник, Доња и Горња Оровица, Драгодол итд), формирали четничке одреде у тим селима, тако што су једноставно долазили са списком са махом имућнијим сељацима и својим провереним присталицама, које би обавестили да су од тог момента у служби равногорске власти, те да су у обавези да организују сеоску четничку стражу, да пазе и пријављују могуће сараднике НОП – а, затим да воде рачуна о кретању непознатих људи и да о томе обавештавају четнике, да организују смештај и исхрану четничких јединица и посебно штабова, да се ангажују на прослави националних и верских празника и да иду на скупове које организују сви четници да дођу сви сељани. До краја године равногорски одбори су формирани у свим селима, а од свих задатака који су имали, најтежи је био да се за Равногорски покрет обезбеде најбоља храна и пиће за четнике, а свако одбијање тог задатка сматрано је за грех. У свему овоме, значајно је да су чланови

³⁸ Коста Деспенић и Милош Војиновић, после пропасти Подринског партизанског одреда, склонили су се у Селанац, у Азбуковицу и приказавши се као избеглице, повезали су се са Илијом Нешковићем и Живорадом Жиком Пановићем покушавају да обнове рад НОП –а на овом подручју. Иако су сви сем Илије Нешковића, легално живели на овом подручју, активности ове групе бивших партизана се одвија опрезно и њихов утицај је у суштини био сведен на породице Илије Нешковића, Жике Пановића и на неколико избегличких породица, настањених у Селанцу и Рујевцу, настањених на кућу Милојице Јањића у Соколцу. Ту се помињу још Сава Рељић Ражић, Вуле Матић и Војислав Бајчетић, као и бивши партизани Александар Дејановић, Јеврем Алексић и Јанко Глигорић док нису похапшени и интернирани у немачке логоре док нису тамо изгубили животе. Илију Нешковића је ухватио четник Миле Џепина септембра 1943. године у селу Планини, при повратку са задатка, обављеног уз помоћ босанске везе. Тада је код њега пронађен пропагандни материјал НОП, због чега је одведен у Пецку, тадашње седиште Рачићевог штаба. Приликом доласка у Пецку, Илија је био дивљачки тучен. Рачић га је одмах осудио на смрт. По Рачићевој осуди, Нешковића су његови целати најпре мрцварили, одсекли му уши и нагонили га да их поједе и дуго се над њим живљавали. Сличну судбину је доживео и Милош Војиновић. О Тешићу је већ речено како је страдао, док су четници Љубу Лазаревића водали по љубовијским селима, јавно га тукући као комунисту, малтретирали, да би крају стрељали. Од осталих партизанских илегалца из овог краја, Будимир Томић Ваљевац, прикривен у родном Савковићу је схватио да је време да бежи, јер неће моћи да опстане, па је искористио своје мачванске везе и преко пункта у Клењу и Бадовинаца, прешао у Босну и придружио се такође Мачванској партизанској чети. J. Jovanović, 142 – 146, 159.

Равногорског одбора задужени за разрезивање хране и пића су тежили да своја домаћинства изузму од давања хране и пића, а су обавезу су пребацили на терет сиромашних сељака и посебно људи за које се знало да су сарадници НОП –а, осим у случају када су долазили Рачић, Калабић и виши официри ЈВуО, када су управо они обезбеђивали из својих торова и подрума најбоље месо, ракију и других ђаконија из својих кућа. У овим изузетно тешким околностима, према доступној грађи, они слали своје интенданте са прецизним списковима у села где су требали да дођу, да извиде ситуацију, о чему сазнајемо на основу извештаја Окружног начелства у Ваљево од 8. маја 1943. године. На основу ових записа извесног Д. Лукића, наводи се да Калабићев интендант у Калабићево име, прво долазио до председника општина и да они на своју одговорност притисну виђеније људе да се од њих набаве прецизне количине меса другог јела и пића. Никола Калабић и нижи по чину су организовали огромна весеља са великим бројем људи, жена и деце. Поред овога, наводи се да је Калабић присилио једног свештеника из Грачанице да дође да освешта славски колач. Током те славе, Калабић је наводно држао говор, где је наведено да сељаци морају да их помажу, издржавају *и по цену живота*, јер наводно *ко се буде успротивио, биће заклан, као и цела његова породица*, те је Лукић рекао надлежнима да се јави *Стражи* да се спречи деловање интенданата па је то и могуће, јер су сељаци Азбуковице, Рађевине и осталих крајева су стога морали да дају храну и пиће својим заштитницима, који су тада поново били у срезу. У то време долази до распламсавања партизанских борби у источној Босни против немачко – усташких снага, током које су партизани на овом подручју ослободили поједине касабе и варошице, док су према истим наводима немачко – усташку коалицију помагали Дангићевим и Бабићеви четници. Ови четници су у овом периоду, током 1943. године су држали Семберију и Мајевицу, са подршком главнине ЈВуО, који су им помагали у одржавању ове територије. Партизани су у лето 1943. године, држали Зворник, важно окупаторско чвориште и раскрсницу за немачке операције у овом делу окупиране Југославије. Партизанско деловање и тадашњи њихови успеси, озбиљно су забрињавали не само квислиншку Недићеву власт, која је народ Азбуковице криво обавештавала да су се немачке снаге бориле само са остацима партизанских снага, већ и четнике, који су се у међувремену, што је раније речено повукли из редова Недићевих јединица. Током августа и септембра 1943. године, у време када су са братуначке стане били партизани, а са љубовијске Рачићеви четници, били поново активни у борби против окупатора и квислиншких јединица, односно номинално је дошло до сукоба, на речима између између Рачићевих јединица ЈВуО и Недићевих јединица СДС. Како би спречили евентуални прелазак квислинга у редове Азбуковачке четничке бригаде, Недићеве квислиншке власти су своје јединице Српске државне страже, повукле из Љубовије и целе Азбуковице, оставивши у вароши једино јединице Руског заштитног корпуса. Четници Азбуковачке бригаде ЈВуО под вођством извесног Милана Павловића су искористили прилику и у Љубовији и Узовници су напали и разбили јединице РЗК –а, после чега су се кога су се *Руси белогардејци* повукли из Азбуковице, а уместо њих у Љубовију су дошли Павловићеви четници. Ипак, шефу кабинета Српске Државне Безбедности, стиже извештај, потпуно другачије садржине, у ком пише да је 1. октобра *једна чета комуниста је прешла реку Дрину и ушла у Љубовију*, што на основу горепоменутог

нема основа, а још пише да су *комунисти покидали све везе са Лозницом*. Поред тога стоји да су се четници Милана Павловића сукобили са њима и да су ови четници потисли партизане преко Дрине у Босну, што исто нема везе са тадашњим стањем у Љубовији. Оно што у овом телеграму пише, а што се слаже са горепоменутиим стањем у вароши јесте да су јединице СДС повучене из Љубовије, да су се *белогардејске снаге* повукле из Азбуковице и да су у Љубовији били *одметници који не спречавају управне власти у вршењу своје дужности*. Након четничко – белогардејског сукоба, Немци су се са већим снагама, заједно са РЗК и СДС, вратили у Љубовију, док су извесне равнгорске јединице су се преко планина повукле у Пецку. Немци су тада прочешљали неколико села, без жеље да провере могуће прикривене четнике и да о томе спроведу истрагу, већ су само застрашивали људе, убили неколико људи, покупили сланину, јаја, кајмак и друго, а са четницима се нису тукли, јер су многи овдашњи четници пре немачке рације *само скинули кокарде* и угостили их у својим кућама. Након тога, Немци су се затим вратили у Љубовију, а одатле у Лозницу и Шабац. Кроз азбуковачка села, Немци су заједно са РЗК и Љотићевим СДК, у једном налету прошли и пре тога, што се десило у лето 1943. године, о чему је раније било речи. За разлику од првог пута кад су били Немци, тај други пут Немци су према истим наводима, били мање опасни. Све чарке између четника и квислинга, уз немачку интервенцију на овом подручју, завршени су до половине октобра те године. Говорећи о четничкој мобилизацији током 1943. године, до тада, још од пролећа 1943. године, Рачићеви официри су почели да широм Азбуковице врше мобилизацију. Поменута мобилизација, није била само у селима где су били четници и где су их људи подржавали, већ и у оним крајевима, где су *власт држали Немци и недићевци*. Ово се види у списковима виђенијих људи, које је требало да се мобилишу и да се распореде на одговарајуће функције, места у организацији Азбуковачке четничке бригаде, које су четнички курири доносили у места широм Азбуковице. Ова *прва мобилизација* четничких првака је и поред немачких хапшења и спровођења интернације ранијих вођа Самосталног азбуковачког четничког одреда. Већина људи је мобилисана је тако што је евидентирана, распоређена у јединицу и остављена код својих кућа, са обавезом да се јаве на позив. Мањи број је морао одмах да ступи у Азбуковачку четничку бригаду. У међувремену сем својих похода по љубовијским селима и хапшењима људи, немачке снаге су још на почетку сукоба са четницима, они су више пута почетком јула нападали селаначку општину, у којој је страдало углавном невино становништво. Када су средином октобра 1943. године, четнички официри у тајним преговорима са немачком војском, изгладили су своје неспоразуме и сукобе, они су решили према истим наводима да се поново обрачунају са партизанима, за шта су почели да се припремају. Половином октобра, Драгослав Рачић је припремао свој *велики поход* на партизане у Босни, па је у склопу његове Церско – Мајевичке групе корпуса, поред Мачванске, Рађевске, Јадарске, Поцерске и Посавотамнавске, била и Азбуковачка четничка бригада. До сукоба АЧБ и једног батаљона Друге крајишке бригаде, десио се 21. октобра 1943. године, код села Сијераца, близу Соколца. Током ове битке, Азбуковачка четничка бригада је у *првом судару*, доживела велике губитке, у ком је било много мртвих и рањених, а према истим наводима, те доне. После разбијања од стране партизанске јединице она се повукла у неред, а у

борби су изгинули кључни четници, официри и *загрижени четници* из ове четничке бригаде.³⁹

Овај пораз Церско – мајевичке групе корпуса изазвао је изузетну пометњу да је Пропагандни штаб ове групе корпуса је октобра 1943. године, реаговао *шапилографисаним летком*, упућеног *Војним бегунцима Азбуковачке бригаде*, како се назива, наводећи да је настао у *слободним српским планинама*. Овим летком, Рачић је осудио дезертерство око 200 Азбуковчана из борбе, услед тежње да они не ратују против своје српске и друге југословенске браће. Пропаганда Драгослава Рачића је овде осудила *лоше понашање* људи током 1941. године, нагласивши да је одзив био *мање више добровољан*, што се поновило и те 1943. године, са разликом што су овај пут били *мобилисани по наређењу врховног заповедника наше војске, Њ. В. Краља Петра*, односно његовог представника у земљи, генерала Драже Михаиловића, те да су они тада истовремено *позвани (сте) под заставу* да бране част *Српске отаџбине*. У овом летку, он на основу тих 200 људи, оптужује да се Азбуковчани поново *беже из борби*, да су они *обични издајници, којима ће се судити по кратком поступку, како то раде увек преки судови*. Наводи се да су морали да *при прелазу Дрине* стрељају 7 људи због побуне остатка трупа да не иду у Босну да се боре, а да су тек прешли *да би*, према овим наводима у *првој борби изневерили свога команданта (капетана Рачића) и своје ратне другове*. У истом летку, поред оптужбе за дезертерство, Азбуковчани су оптуживани за шверцерске активности и крађе прво муниције и оружја али и деугих ствари, када каже да су се *крале Јунице и коњи из Босне и претеривали преко Дрине у Азбуковицу или четнички дуван и пшеницу по вашим планинама*, за које нису наведени никакви докази. Азбуковчани су оптуживани још да су они ширили дефетизам у народу, када су *причали измишљене приче* и проносили *лажне гласове*, лагали и својим *несавесним измишљотинама* унели забуну у Азбуковицу и довели до тога да су унесрећили многе мајке, које су слушале њихова *покварењачка трабуњања*, уместо да су им причали да су им синови *пали у борби за слободу*. Ипак за Рачића је према овом летку, како наводи његова пропаганда, било најтеже што су обруkali Азбуковицу и њега самог, јер према истим наводима, *што је најгоре и најглавније упропастили сте добар глас свога краја за увек и баџили се блатом на команданта који вас је у борбу повео*. Посебно их је критиковао због претеране саможивости и егоизма, посматравши их и као сепаратизам, јер је био бесан што су између себе

³⁹ Међу онима који су постали на тај начин чланови били су убеђене присталице Равногорског покрета, али је било и немали број људи који је хтео да то избегне, али нису могли да избегну да буду део њихове власти, али су се плашили од четничке освете, за шта се наводи да је био случај. Оно што се зна да је остављен податак да је весеље трајало 6 часова, да је за ручак било 100 јагњади, 50 прасади и 5 бурада вина. Лукић, који је и сам био немачки сарадник од почетка рата је како каже *немачке власти сам умолио да и добровољце*, пошаљу *упуте на терен* у 3 општине (данас села) ваљевског округа: Лесковице, Лелић и Ребељ. Поменути Лукић, родом из Гуњака, у ово време *само на речима осуђује четнике, док их касније и сам помаже*. За то време је наводно Никола Калабић, командант Краљеве Гарде ЈВуО је више пута правио таква славља и теревенке уз Лукићеву подршку. Овако формулисан извештај, преписан у Јовановићеву књигу, даје нам слику да је ова акција наводно била уперена против партизана и да би се створио осећај сарадње *српске националне војске*, како су извори посматрали четнике и СДС против комуниста Уз овај извештај, постојали су лажни наводи о некавом неуспешном покушају партизана у Србију, одбачених од четника и поновни *напади комуниста*, што је било потребно Рачићу и Михаиловићу да се наводно оправдају пред немачким окупатором. Исто 146 - 149.

говорили приликом бежања из борбе да *ко сад не пође са нама* (њима) у *Азбуковицу, после му нема места*. Пропаганда Церско – мајевичке групе корпуса је изнела Рачићев став да се спречи ова негативна особина, и данас присутна међу љубовијском саможивом квази – елитом ставом да *Азбуковица није ничија оцаклија, па да се затворе врата и бирају гости којима ће се дозволити да уђу унутра* односно констатацијом да је овај крај део српског етничког простора, да је азбуковачки срез *део наше нападене Србије*, за коју се по истом извору, *сви морамо борити*, свеједно да ли је то Босна или подручје *слободних српских планина*. На основу свега и граматичке неправилности у летку, настале као потреба да се укаже јасна и недвосмислена мржња према непријатељу и да они достојно бране отаџбину, али да их стратегија антантизма обавезује на контакт са немачком окупационим јединицама. Говорећи о оптужбама ових пропагандиста на рачун Азбуковчана да су наводно *ширили нетоколонишке вести*, где су наведене оптужбе да су лагали да су непријатељи заробили команданта корпуса, поручника Воју Туфегџића и погибији команданта бригаде, капетана Милана Павловића и за погибију многих другова, за ову двојицу, пропагандисти су тврдили да су живи. Док је за Туфегџића накнадно утврђено да је био жив, за вест о погибији капетана Павловића је могуће рећи да је била истинита, с обзиром да је у сачуваном писму упућеног равногорском команданту среза, Вујици Николићу, као командант Азбуковачке четничке бригаде је већ 2. новембра 1943. године, био је потписан капетан Раде Стјепановић. Због тога је према Рачићевим пропагандистима, овај поступак наишао на велику осуду у очима поштеносветца, који се никако не може спрати *пред будућим генерацијама и историјом*. За разлику од других крајева Србије, овај крај је због своје позиције и близине Босне, вероватно био кудикамо боље информисан о положају и дејствима партизанских јединица, постоји могућност да су људи овог краја *поново преварени* од Михаиловићевих четника да поново учествују у братоубилачком сукобу против јединица НОП –а, што је из економско – биолошких разлога, када се узму последице *Великог рата*, дезертирање је било једини начин да се истовремено самоиницијативно очува биолошка супстанција овог краја и да се исти извуче из економске пустоши и заосталости насталих после тог рата. Посебно је то видљиво у сеоском менталитету становништва, где је зарад преживљавања и одржавања голог опстанка многобројних породичних задруга на малом земљопоседу тих задруга, био такав да је сваки појединац био изузетно битан за одржавање таквих домаћинстава, те су сељаци, из било ког разлога, нерадо напуштали своју Азбуковицу. Управо због тога је овде народ био против било каквог учешћа у рату и поред страха и претњи од четничких одмазди и освета и претњи прекидом ратним судом за ових 200 војних бегунаца, да ће ти добити такву казну од својих сабораца да *гора им казнена експедиција не треба од оне коју ће им (саборци) приредити њихови ратни другови кад се врате из Босне. Питаће их где им је онолико оружје крваво стечено, које су успут продавали или су им као женама отимали*, што је наведено у поменутом летку, до те мере да ће овдашње становништво борити за своју земљу, али без учешћа у партизанско – четничком *братоубилачком сукобу*, тако да ће они првом приликом напуштати редове Равногорског покрета.⁴⁰

⁴⁰ Према истим наводима, азбуковачки четници су се у првој борби са партизанима одмах повукли из борбе, што је изазвало Рачићев бес. Оно што је могуће рећи у *одбрану свих четника Азбуковачке*

На основу сећања извесног Панте Милановића из Читлука, у јесен 1943. године, кренула је већа група четника на зборно место звано Шарампов и ту су добили оружја од тадашњег команданта места Грачанице, Богољуба Ђукановића, али је П. Миловановић побегао, а када су га ухватили командант Павловић је наредио да буде убијен, али га је спасао Миленко Гачић. На Разбојишту је формиран корпус, на чијем челу се нашао Драгослав Рачић. Преконтролисати од телеграма до мобилилизације четника на Шарампову. Корпус је формиран од бригада од људи из околних срезова и да је, према наводима поменутог, *ту одржан говор пред око 2500 четника и говорено је да идемо у борбу против партизана и усташа и да се ослободи источна Босна*. Расположење четничких јединица је како се наводи, *очајно* и ако је веровати овим сећањима, *почеле су се припремати групе за бекство*. Панта Милановић наводи да их је спречио командант батаљона и заменик команданта бригаде Милинко Васић и након тога су кренули путем ка Вишеграду, где су и прешли на подручје Босне. Група четника је у поменутој првој борби на Рогатици, како се наводи, *напустила борбу и вратила се у Србију*. Друга битка *Рачићевог корпуса* је била она на Соколцу, у којој је разбијен *четнички одред*, како се овде назива Рачићев корпус, где је овај сведок догађаја био рањен. Како сам каже, групу која се, вероватно после пораза, односно, *на повратку из Босне*, на Старом Броду код Вишеграда, *поново су нас враћали да идемо за Прибој*, јер се *Дража налазио у опасности, опкољен од партизана*. И поред тога, они се нису упутили ка Прибоју, већ се *цела маса четника*, како поменути каже, *вратила назад у Србију*. Повратак из Босне, у условима пораза, довео је до тога да је Драгослав Рачић, почео да се лично или преко својих сарадника, обрачунава, како са дезертерима које спомиње у летку, тако и са свима онима, који су првенствено били могући сарадници партизанског покрета, али и они који нису били послушни према Рачићу или његовим сарадницима. Након повлачења из Босне, Рачић се са

четничке бригаде, који је Рачић упутио њима је да треба да се види статистика после Првог светског рата, која је била поражавајућа, те да стога и не чуди што су се брзо повукли или нису хтели да иду у борбу што се наводи у летку. Азбуковчани су тако показали да им је истовремено доста братоубилачке борбе, али и да им је од Првог светског рата, крај остао опустошен, те су више били за миран суживот, пре него за рат, посебно из поменутих разлога. Рачић је преко овог летка, показао и свој идеолошки правац, где су они тада били позвани у српску војску, јер је себе ЈВуО сматрала јединим исправним настављачем идеја краљевске српске и југословенске војске, наглашавајући српски карактер покрета. У овом летку, наведено им је то где им је наравно свима признато добровољно учешће у *борбама на Завлаци и Мојковићу* током 1941. године и да капетан Рачић није ништа чинио против њих. У критикама на рачун ових 200 дезертера, он је њих оптужио да су уништили 75 сандука муниције, 8 холандских митраљеза, 2 топа и 1 бацач, а оно што је најгоре за њих да су обрुकали свој крај, као и да *проносе петоколонашке приче како вам је погинуо командант корпуса*, поручник Воја Туфегчић. Он их критикује да су они једини *паметовали*, јер се на исто нико од бораца *Рађевске, Јадранске, Поцерске, Мачванске и Посавотамнавске бригаде него само ви...*. Овај летак наглашава да је ово није напад на све Азбуковчане, већ на ове који буде сепаратизам, да се *овако не служи земљи, овако се служи немцу и осталим крвницима српског народа*. Синтагна *српске слободне планине* указује на то да су пропагандисти ове групе корпуса су можда били у Србији у посматраном периоду. О судбини команданта АЧБ, Павловића, на основу посматраног дела, није најјаснија, па остаје претпоставка да је убијен или да је завршио у логору, јер је према истој књизи, било четника који су интернирани у немачке логоре. За састављаче овог летка везује се неписменост јер код овог летка види и на чињеници да се у истом летку, где се наглашава да је овде критика није упућена *свим азбуковчанима*, како стоји у летку. Шапилографисани летак *Војним бегунцима Азбуковачке бригаде*, Ј. Јовановић, 150 – 151.

својим сарадницима прелази у Пецку, која је од тада, постала седиште Церско – мајевичке групе корпуса или колоквијално названа *Рачићевом престоницом*, јер је капетан Рачић био, како доступна литература наводи, главни судија и извршитељ пресуда, најчешће на смрт. Казне су извршаване над свима онима који су били проказани или пак доказани сарадници и симпатизери НОП –а, као и људи који нису хтели или могли да испуне наредбу четника, које су доводили припадници *црних тројки* из Азбуковице, али и Раеђвине, Јадра, Поговрине и Посавотамнаве. Тих дана у новембру 1943. године, на збору који је одржан на тремеђи азбуковачког, рачанског и црногорског среза, а сам Рачић, је тада предводио четнике. Истом збору присуствовало је мноштво четника и народа који је на основу литературе, наводно овде доведен под присилом. Према наводима истог аутора, он је убијао искључиво *припаднике и сараднике НОП –а и друге беспомоћне и честите људе*, све са којима се није слагао и *нису му били по вољи*.⁴¹

Вођени тим планом, на подручју шабачког округа и читаве западне Србије, главни непријатељ јединицама ЈВуО је и даље био НОП, где су се на терену, према доступном материјалу, показале све негативне стране Михаиловићеве стратегије, чиме су четничке јединице погазиле све принципе *Антихитлеровске коалиције*, а посебно су показале, према партизанским изворима, *колаборационистички, издајнички и антинародни карактер* својих војних формација. Посматрајући овај став на локалном нивоу, тај став је неодвојив од партизанских ставова на општем југословенском нивоу, што се види на основу партизанских пројекција, присутних у првој и засада јединој монографији о Азбуковици у *народноослободилачком рату*, мр. Јовановића, бази овог рада, где је пре свега простор Азбуковице, јадарског, рађевског среза и осталих планинских срезова з. Србије, био одређен за коначно упориште Равногорског покрета за крајњи отпор партизанима на југословенском нивоу, када су они узели у обзир ратничку и слободарску традицију ових српских крајева, подручја одакле је становништво масовно било део Војске Краљевине Србије и ранијих српских војски и учествовало у одбрани отаџбине и

⁴¹ Уколико у обзир узмемо једина доступна сећања о деловању Азбуковчана, о овом периоду, која су се према Панци Милановићу, датирају у октобар 1943. године, он помиње да су на самом преласку у Босну, четници били у проблему и да су морали да стрељају тројицу становника из Лоњина и двојицу из Читлука, од којих је само извесни Лоњинац, Слободан Аћимовић успео да преплива Дрину и да се тако спасе од четничке казне, док су остали, који су покушали бекство, на крају похватани и осуђени *на по 25 батина*. О томе да је свакако пораз у октобру 1943. године, утицао да почне сукоб и сурови обрачун између присталица ЈВуО и НОП – а, где је свакако било и *несрећних околности*, под које могу да се подведу обичне људске судбине, када су људи због малих ствари, били убијани, што сам силом прилика био упознат посредством прича људи из шире породице (Б.Д. Павловић) и шире околине. О суровости артиљеријског капетана Рачића, наводе је неопходно посматрати објективно, јер је једина доступна књига о Азбуковици настала у време када је још увек био значајан утицај Партије на живот и рад и поред чињенице да њени стварни идеолози – Тито и Кардељ нису били живи, а кључни људи из тог периода или су били пензионисани и ван подручја одлучивања, а можда и сами нису били више међу живима. Речи које су приписиване Рачићу, који је тада био *крупан, брадат и намргођен*, са собом носио аутомат *пикавац* у левој руци, док се десном руком крстио, а по којима је на поменутом скупу изјавио: *Тако ми овога часног крста, убијао сам и убијаћу*, треба посматрати у складу са временом рата, страха за опстанак не само лични, већ и опстанак покрета, идеје – водиље Равногорског покрета, које је могуће упоредити са оним да постоје људи који гину за своје идеале и да се за исте мора дати жртва, па ако треба и да се убија, што је доминантно одлика тренутка и става да рат *буду оно најбоље и најгоре у човеку*, где се преплићу различити узроци и поводи за овакву констатацију капетана Рачића. н.д.151 – 152.

њеном уједињењу од 1912. до 1918. године и јуначких подвига овдашњег становништва у том периоду, приврженост овог краја круни, што је било кључно за легалистичку тезу равногорске идеологије и током 1943. године да се на овом подручју ово оствари и да што је већ напоменуто, супростави партизанским јединицама, лоцираних на босанској страни, односно *дуж леве обале* Дрине, такође са српском већином. Под утицајем антикомунистичке идеологије свог покрета, Михаиловић је наводно поново почео да сарађује не само са *недићевцима*, већ и са немачким окупатором, што је утицало да дође до коначног раскида између Равногорског покрета и надлежне британске команде у децембру 1943. године. За азбуковачки крај, историју Равногорског покрета и дешавања у Југославији током Другог светског рата у овом периоду, значајно појављивање прво савезничке англо – америчке мисије под вођством британског пуковника Хадсона, коју су чинили припадници *инспекцијске групе*: пуковник Војске САД, Алберт Сајц, капетан Валтер Мејнсфилд и војни изасланик ВК ЈВуО за савезничке војне мисије, капетан Борислав Тодоровић, који је био *Дражин официр за везу*. Током јесени 1943. године, на основу извештаја шабачког окружног начелника Недићевој Државној Безбедности, генерал Драгољуб Михаиловић је у *Рачићевој и Калабићевој режији организовао за њих обилазак четничких корпуса*, који су били стационирани у Подрињу и ваљевском крају, да би се према овим наводима, ови савезнички официри, *тобож уверили у право стање ствари*. Пре доласка страних официра, команданти корпуса су од генерала Михаиловића добили поруку са инструкцијама, где је стајало да Американце дочекају *што боље*, да организују *ноћне скупове, села и пропагандне седељке...* Посебно је нагласио да (они) *Американцима и Енглецима ништа не говорите о борбама са комунистима. То сакријте*. Преглед јединица Церског и Мачванског корпуса, обављен је у Д. Оровици, Ставама, Синошевићу и Свилеуви. Овај догађај је био веома интересантан за оперативу Недићеве Српске Државне Безбедности, те је изузетно велике напоре улагала у праћење кретања савезничких официра у шабачком округу, те је о свему генерала Недића обавестио шабачки окружни командант. Поменути је потврдио тачност података да су се *на Церу и селима око Цера три лица у униформи*, како се наводи у извештају *енглеских виших официра* током периода 25 – 27. новембра 1943. године, у *пратњи команданта Церског корпуса Д. М. активног поручника Воје Туфегџића, родом из Штитара* и у најкраћем објаснио њихово деловање. На основу истог извештаја, савезнички официри су ишли *по свим селима у којима команданти бригада и команданти корпуса држе зборове* и како се још каже, *присуствују извођењима пробне мобилизације, вежби итд.* Циљ ове посете савезничких официра био је према истим наводима, Рачићеви четници убеде посетиоце да су они легалисти и да имају подршку овдашњег народа да остваре своје циљеве, што потврђују наводи из извештаја да су британски и амерички официри овде у *циљу да се увере да ли је народ за Тита или за Дражу*. *Одметници Драже Михаиловића*, како их називају Недићеве структуре у Шапцу *настоје да свим средствима терора и пропаганде да пред овом енглеско – америчком мисијом прикаже како је цео народ организован у организацијама Југословенске војске у отаџбини и уз Дражу*, као и да мрзе НОП и Тита, односно како стоји у извештају *Тита и његов покрет*. Овакав закључак је поткрепљен саопштењем уз помоћ кога су надлежни људи локалне самоуправе и команданти батаљона и бригада ЈВуО припремали долазак савезничких официра у

ове делове Србије, где се објашњавало да ова англо – америчка мисија долази да види расположење народа и његову организованост у покрету Драже Михаиловића – у Југословенској војсци у отаџбини, па ако се увери да је народ уз Дражу, да ће Енглеска и Америка за 6 дана ослободити Југославију, а у противном оставиће да то учине комунисти, ако мисија стекне уверење да је народ за Тита и његов покрет. . . Пре доласка мисије, поручник Воја Туфегџић је заједно са командантом АЧБ Радетом Стјепановићем и командантом Азбуковице, Вујицом Николићем, извршио све потребне припреме и пробну мобилизацију великог дела бригаде, како би савезнички официри били убеђени у борбену готовост ЈВуО и подршку народа овог дела Азбуковице за борбу за идеје, оличене у генералу Михаиловићу и Равногорског покрета. Оно што остаје непознато и поред успешно обављених припрема за дочек иностране мисије, је био и утицај Рачића и његових подређених на смиривање ситуације и разумевање на тежак живот овдашњих становника у условима рата, због ранијег *невојничког понашања* дела јединица ЈВуО на овом подручју. Смотру јединица ЈВуО у Азбуковице, извршили су половином новембра 1943. године, чланови савезничке мисије у месту Доња Оровица код Љубовије, уз присуство капетана Рачића и поручника Туфегџића. Савезничка мисија је у овом делу Азбуковице, примљена веома топло од овдашњег народа, у складу са предратним симпатијама према западним савезницима, због чега су савезнички официри посетили неколико домаћинстава у Д. Оровици. Англо – америчке официре, Оровичани су веома лепо дочекали и усрдно их почастили по старом српском обичају и чувеном гостопримству као своје драге госте, где су при том, према доступном материјалу, *морали говорити оно што су им претходно четници наредили*. Крајем 1943. године, на подручје Азбуковице, дошао је армијски генерал Дража Михаиловић, са својим штабом и пратећим јединицама, било их је укупно око 500 људи, вероватно да са Рачићем размотри план даљег деловања и на овом подручју је боравио око 3 месеца. Генерал Дража Михаиловић је био смештен у Оровичкој Планини, у кући извесног Станка Тимотића, а нешто мало даље су у посебну кућу, сместили представнике енглеске мисије. У вези са његовим доласком, развијена је велика пропаганда, вероватно због чињенице да је Дража Михаиловић био легитимни представник југословенске државе и војске, настале на традицијама српске краљевске војске из *Великог рата*, присутан на подручју које је било привржено југословенској круни и војсци, што је раније речено. Армијски генерал Југословенске војске, Драгољуб Михаиловић је у Азбуковици прославио своју крсну славу, св. Николаја Мирликијског – Никољдан, 19. децембра 1943. године и што је био кум на свадби свога официра, Јанка Туфегџића, 19. јануара 1944. године, што су била два најпомпезнија догађаја не само у Азбуковици, већ можда и шире, за које је морало да се обезбеди најбоља храна и пиће из сеоских кућа, у ситуацији када је *већина кућа у том крају била на ивици глади*, како се наводи у доступној литератури. Ова два догађаја су уз говоре које је држао по овом делу Азбуковице, због присуства великог броја људи, била одлична прилика за његове велике говоре. Михаиловић је, према доступном материјалу, *држао говоре о скорој слободи*, о Краљу и Отаџбини, о антикомунизму и антисрпском карактеру комунизма и о британској савезничкој подршци, какве су, вођени његовим примером, наводно држали и присутни четнички команданти. Британска мисија је вероватно и тада по *инструкцијама из Лондона*, притискала и

захтевала од Дражиних четника да одлучно крену у борбу против немачког окупатора, а током свог боравка у Азбуковици, они су били *све незадовољнији Дражиним понашањем и тактизирањем*. Чланови британске мисије су наводно тада становништву ових насеља Азбуковице, *отворено говорили о ситуацији на Балкану*, тако да су народу ових азбуковачких насеља, указивали да се четници нису борили против окупатора односно да су једини борци против Немаца били југословенски партизане, и уз то позивали поједине мештане позивали да прате савезничке радио – емисије на српском језику. Према истим наводима, због контакта *енглеских официра са мештанима*, Михаиловић је послао свог ађутанта, извесног Тошу Милашиновића да им припрети, што је овај наводно учинио са упереним револвером. Овакво понашање четника је довело да је британска савезничка мисија, после неколико дана од *инцидента*, убрзо напустила Оровичку Планину и *пребацила се у Босну*, код партизана.⁴²

3.4. Четнички злочини у 1943. години на подручју Азбуковице

⁴² Говорећи о националној структури НОП –а, већ је раније говорено, а на основу имена водећих људи НОП –а и бораца који су се борили у партизанским редовима, види се да је углавном било реч о Србима *пречанима*, пореклом из *југословенских покрајина бивше Аустро – Угарске монархије*, а мањим делом из Црне Горе, док је најмањи број Срба био са подручја Србије. Дражиног официра за везу Јовановић назива *Борко Тодоровић*. Овај долазак армијског генерала Михаиловића је показатељ герилске стратегије Равногорског покрета, али и да је удостојио овдашње људе да га угосте и да се покажу као прави домаћини и да човеку кога је народ звао *Чича*, удостоје у тој мери да је он прославио своју славу, св. Николаја Мирликијског у Оровичкој Планини. У говору који је одржао на Богојављење 1944. године, на Туфегџићевом венчању, поздравио је са радошћу *српски народ* који живи како каже живи у *овом заклоњеном крају*, што је видео и упознао људе, који могу да *служе за пример по својој оданости вери и отаџбини*. Говорио је о скором крају рата и четничкој одбрани власти, јер они знају да је власт, вероватно краљу, од Бога дата, да се партизани боре само за власт *над нашим народом*, а да су они који су са њима, *то су били они који су пљунули на крст и веру и љубав према српском роду*. Он је говорио да четници дижу цркве и поред окупације и да ће црква на Доброј води (у народу позната као *Рачићева Црква* на планини Бобија – Н.П.) *убрзо ће бити подигнута*, а да је избор места изабран од свих присутних четника и њега самог, *зато што на њега није ступила ни немачка ни партизанска нога*, колико је њему познато. Генерал Драгољуб Михаиловић је тражио и молио од народа да помажу присутним војницима ЈВУО, тежећи да их народ прихвати као своје *ослободиоце* и позвао их да не губе наду у четнике, јер како је Михаиловић тада рекао, *ми бдимо над вама*. Овде се на основу записа, наводи да је док је генерал боравио у азбуковачким селима, извесни хроничар забележио преко 50 батинања људи у оровичкој општини. Размештање британске мисије у посебну кућу одвојену од Дражине Врховне команде. Наводи о контактима британске војне мисије која је била у Дражиној Врховној Команди са мештанима, информисање истих о *партизанским херојима и четничким опортунистима*, али и ранији наводи, како је представљено у овим наводима и деловање поменутог ађутанта генерала Михаиловића, коју спомиње Јовановић и овакав след догађаја ми се лично чине немогућим, с обзиром да овакав приказ може да одговара једноставној античетничкој пропаганди, присутној у партизанској послератној литератури. Овако наиван приступ може да буде и лицемеран, али свакако нереалан, јер британски оперативци нису никако могли да разговарају и *разглабају са становништвом* о тако озбиљним стварима, а поготову да фаворитују један од покрета отпора у Југославији, јер је то у супротности са њиховим обуком и политичком ситуацијом у свету. Исти утисак постоји и са наводним Михаиловићевим претњама и повлачењу мисије из четничког штаба, јер оне много више личе на неку невешту партизанску пропаганду, а о Милашиновићу једине податке имам у овом одељку књиге. Н.д.153 - 154 ; 162 – 164.

Питање *четничких злочина* у периоду Другог светског рата у Југославији је значајна тема у послератној југословенској и српској историографији и она је стога неодвојив део сваке овакве приче, те је није могуће заобићи ни у овом раду. Овај термин, свакако настао да се испоштује чувена максима да *победници пишу историју*, да би се послератне партизанске власти након судских пресуда и у историографији обрачунали са својим главним идеолошким противником у Југославији – четницима, што је резултат грађанског рата и доминантне тежње да се изврши посебно отклон са старим југословенским краљевским периодом као *великосрпским и хегемонистичким*, уз мању тежњу да се осветле четничке жртве, страдале као комунисти и патриоте, које се нису баш у свему слагале са деловањем Равногорског покрета, а које се суштински нису огрешиле у односу према њима. За ову тему је, у складу са општим ратним околностима на свим бојиштима Другог светског рата, укључујући и Југославију, карактеристичан обрачун међу неистомишљеницима на линији комунизам – антикомунизам, али много чешће је долазило до страдања због одбијања послушности и људске глупости, те су тако лако дељене етикете *сарадника окупатора и домаћих издајника* односно *издајника Српства*, што је задесило српски народ у овом рату. Немци су, после слома *Ужичке републике* до обнове Равногорског покрета ДМ у овом крају, уз подршку Недићевог СДС, РЗК и Љотићевог СДК су спроводили терор над становништвом Азбуковице на наводној припадности или сарадњи са НОП –ом односно за свако антиокупаторско деловање појединаца, уколико је тако нешто и било могуће. Са обновом ЈВуО на подручју Азбуковице, овај терор над становништвом је такође био настављен искључиво на заснованости да ли је неко био могући прикривени припадник или сарадник НОП –а, што се у извесној мери поклапало са окупаторско – квислиншким терором, пошто су се све ове формације бориле да комунисти немају икакав утицај на овом подручју. Пошто је ово било време обнове покрета ДМ под директном командом Драгослава Рачића односно његових *конфиндената* у Азбуковици, када су четници поново постали и формално антиокупаторски покрет отпора, успешно извукавши се из *легализације у Недићевим редовима*, доступна литература о Азбуковици, која отворено сатанизује Равногорски покрет као највећи проблем борбе НОП –а, с обзиром на легалистички став Михаиловићевих четника, самониклост партизанског покрета и предратну прошлост комунистичког вођства, са истовременом тежњом да се ипак објективно сагледају све околности Другог светског рата у Азбуковици, што је тенденција домаће, југословенске историографије после смрти Јосипа Броза Тита, наводи да су ипак појединци у обновљеним јединицама Дражиних четника у овом крају били главни носиоци *четничких злочина у 1943. години*. За овај период, који се посматра као наставак окупационог деловања од пада Ужичке републике до краја 1942. године, закључно са крајем 1943. године у свом главном замаху, односно до четничког повлачења из Азбуковице током 1944. године, овај однос према припадницима и сарадницима НОП – а, затеклим у Азбуковици, назива се период *двоструког терора*, с обзиром да су терор истовремено спроводили и окупаторско – квислиншка коалиција и припадници покрета отпора, како се сматрају четници Драже Михаиловића.

Први случаји *двоструког терора*, записани су током јануара и фебруара 1943. године у билтену Команде СДС. *Белогардејци*, односно припадници РЗК су у јануару 1943. године, ухапсили извесног Добросаву Васића из Црнче, за кога је

наведено да је касније интерниран у Бањички логор, док је 4. фебруара 1943. године, по записима из истог билтена, ухапшен извесни љубовијски столар Рељко М. Савић, под оптужбом да га хапсе *зато што је јавно ширио комунистичку пропаганду*, а да је *предат Управи града Београда*. До пролећа 1943. године, на овај окупаторско – квислиншки обрачун са партизанским покретом, долази до директног сукоба између два антифашистичка покрета отпора у Југославији, те отуда теза о *двоструком терору*, јер су ова два антикомунистичка блока: квислиншки и равногорски, били сродни и због тежње *да се брани Српство*, а поменути партизанско – четнички сукоб у Азбуковици се прелива са југословенског нивоа на локални, кроз различито виђење Србије и српског народа у оквирима југословенског питања, цивилизацијским вредностима у оквирима Антифашистичке коалиције, али које су на највишем нивоу нашле заједнички именитељ: борбу против наци – фашистичких идеја, што је било од секундарног значаја на југословенском или азбуковачком нивоу, јер су супротности између два покрета отпора нашле начина да се одвијају и у Азбуковици. У склопу сваке јединице четника ДМ, уз прећутну *подршку највиших четничких старешина, истиче се група окорелих злочинаца, батинаша и кољаша*, који су били *страх и трепет у народу*. Међу првим жртвама *четничких злочина* на основу прекуцаног извештаја Команде СДС шабачког округа од 2. априла о стању у Азбуковици, помињу се два случаја убиства, која су се приписивали Рачићевим четницима. Први од њих, био је извесни Страхинија Тешић из Драгодола, убијен 15. марта 1943. године у атару драгодолске општине, а други је био извесни Живко Гојо Николић из Г. Кошаља, *срез азбуковачки*, који је нађен убијен 26. марта 1943. године на путу Постојење - Равна Загора, уз наводе да су убице и мотив остали непознати и да нису били уопште откривени.⁴³

Од јула 1943. године, почињу четнички обрачуни са свим њима сумњивим појединцима, што због критике *четничког понашања*, што због одбијања послушности, под заједничком оптужбом да су били припадници КПЈ односно припадници или сарадници НОП – а, односно *комунистички јатаци*, што је према доступном материјалу овде била формулација оптужбе Рачићевих четника. Под овом оптужбом су често страдали и они који су се замерили четничком вођству или

⁴³ На основу постојеће литературе, наводе се тачна имена и презимена тих људи: извесни Милан Цепина из Фоче, Бранко Тодоровић из ваљевског краја, Драган Ивановић из Мачве, Ратко Голић из Милића у Босни и Херцеговини, Милош Алексић из Пецке, Бодан Ћирић из Пецке, Вукашин Дамњановић из Гуњака, Душан Маричић из Царине, Милорад Глигорић из Љубовије итд. На основу поменутог извештаја не виде се никакве појединости убиства, већ на основу аутора, сазнаје се да је поменути Тешић страдао јер је био *предратни симпатизер КПЈ*, односно како стоји *комунистички оријентисан*, а да су га четници, које аутор наводи по имену: поменути Тодоровић, Чедомир Миличић из Драгодола и *неки Чуповић из Босне*. Аутор, је чак навео и појединости убиства да су жртву извели из његове куће, па су га *у близини села га најпре мучили, изболи камама на 18 места и на крају га заклали*. За ову потресну сцену убиства симпатизера партизанског покрета, аутор је морао сазнати од сродника жртве у виду њихових сећања, уколико није и сам сродник убијеног Тешића, што може да се подведе под одељак *Мемоарска грађа о Азбуковици у II светском рату*, која је истраживачима и надлежним институцијама доступна у Историјском архиву Шапца и Историјском архиву Ваљева. Посебно наглашавам могућност да је Ј. Јовановић можда био Тешићев сродник или можда је познавао његове сроднике, чак можда и неко ко је био *партијски историчар*, с обзиром да наглашава тачна имена његових убица и њихову припадност Равногорском покрету, што је мржња и осећај освете према њима због смрти поменутог. Ј. Јовановић, 154.

чланству у Азбуковици, а неретко је то био случај личних обрачуна под плаштом идеологије, што је тешко утврдити, јер немамо живих сведока који би то потврдили или оповргли, већ је то могуће закључити на основу доступног материјала. У овом периоду, ДМ четници су заклали извесног Саву Степановића из Д. Оровице и Милоша Јевтића, заменика председника горњооровичке општине. Јевтића су четници убили јер је у *уском кругу пријатеља, критиковао четничко понашање*, говорећи тако у корист НОП –а, због чега је ухапшен и убијен под оптужбом *да шири комунистичке лаж*. Под овом или сличним оптужбама, као на раније наведеним примерима, људи су убијали и друге, могуће недужне људе. На основу доступне литературе терор припадника Равногорског покрета је био масован од септембра 1943. године до јануара 1944. године, кад је убијено или заклано више десетина људи, што из Азбуковице, што из околних срезова, када су партизани, симпатизери партизана и остали који су се замерили или су сметали четницима су довођени у Пецку, где им је најчешће Рачић судио и пресуђивао због непријатељске делатности или *идаје српских интереса*, што је могла бити оптужба, јер су они идеолошки тежили да се представе као браниоци Српства, посебно ако је за основ могуће узети и раније наведени летак, о чему засада немам више доступне архивске и друге грађе за овај период. Четници су, према доступном материјалу, клали поједине симпатизере НОП –а у близини њихових кућа, *за пример* породици и суседству да би се спречио било какав стварни или наводни контакт са комунистима или приступање партизанском покрету, све да би се спречила обнова партизанске власти у Азбуковици. Драстичан пример иживљаваља према предратним комунистима и учесницима у устанку 1941. године био је пример Љубе Лазаревића Чупе, партизана из 1941. године, кога су истовремено водали и малтретирали по селима (послератног) азбуковачког среза, да би на крају био убијен код Горње Љубовије. Овакав суров обрачун са стварним или наводним структурама НОП –а у љубовијском делу Азбуковице и релативно мали број страдалих у *четничким злочинима*, на основу малог броја партизана у доступној грађи за период од септембра 1943. године до јануара 1944. године, закључује се да је овај крај релативно значајно био *очишћен од комуниста* односно да постојећа илегална партизанска оператива није остављала податке о својој делатности у том периоду или је није ни било, чиме је истовремено подручје љубовијског дела Азбуковице настављало привид свакодневног живота, што је значајно поговодало да се створи слика о Љубовији и љубовијским селима као антикомунистичком односно *четничком крају*, за разлику од азбуковачког краја ближе Ваљеву односно Пецке и околине, где су дотада партизани били доста више заступљени, па постоје некакви подаци о овој теми, што је оличено у сачуваним много већим количинама сећањима преживелих учесника или очевидаца и осталих извора, на основу којих је могуће извршити реконструкцију догађаја у Азбуковици у периоду Другог светског рата. Због тога што је четницима одбио послушност и није хтео да им буде водич, Рачић је лично убио Миодрага Андрића из Драгодола, под оптужбом да је сарадник НОП –а. Због своје припадности НОП- у, убијено је доста партизанских припадника и сарадника тог насеља, од којих је најпознатија извесна Милка Милановић. У јесен 1943. године, на подручју Пецке и околине, страдали су и Драгутин Тадић из Коњица, због тога што је био симпатизер НОП –а и председник НОО у Коњицу током 1941. године у самом Коњицу, док су у Пецкој убијени

извесни Милорад Илић, одборник устанничког НОО из Пецке и пекар Слободан Илић, партизански сарадник из 1941. године, по наређењу четничког команданта Пецке, Вељка Поповића. У Царини, четници су мучили, осакатили и обесили извесног Новака Мартиновића из тог места. О страдањима појединих партизанских илегалца са подручја Пецке и околине, сачувано је захваљујући сећањима обућара односно опанчара Светолика Станимировића из Коњица, чија сећања откривају постојање такве партизанске илегалке и у овим крајевима Азбуковице. На основу ових сећања, наводи се да је *неки Илија, одржавао везу са партизанима у Босни*, слично Илији Нешковићу и његовим сарадницима у дринским селима Азбуковице. Поменути вођа илегалке, назван *Илија Босанац*, долазио је у Пецку и од локалних опанчара Ранка Плавшића, Тихомира Недељковића и Аксентија Милановића *купио обућу коју су они израђивали за партизанима и носио у Босну*, али су четници на крају успели да га ухвате и да га под тешким мукама и батинама, приморају да ода ове опанчаре. Њих су четници као издајнике *их једно вече ухватили, сутрадан осудили на смрт, одвели на локално узвишење Маринкову главицу и поклали*. Исте судбине, *због своје припадности напредном покрету*, као поменути Милорад и Слободан Илић, били су *ковач Ненад Милановић, Марко Гавриловић, Драгутин Тадић и Тихомир Јовановић, укупно њих деветорица на истом месту*. Наведена листа, према мр. Јовановићу, била је *само део четничких злочина почињених над сопственим народом током 1943. године*, док је метод четничких убистава припадника и сарадника партизанског покрета и уништење преосталих партизанских структура, био потпуно исти као и у љубовијском делу среза, са циљем да се све то спречи на нивоу читаве западне Србије. Четници су оваквим убиствима на подручјима где су били *своји на своје*, хтели да покажу да су они били *издајници* и да ће свако ко се придружи НОП –у бити тако третиран и да ће исто тако да настрада, ако не и горе. Због тога је живот у овим крајевима, под условом да је неко био извикан да је *комуниста*, био безвредан и на тај начин је свако могао да га изгуби. Ово је свакако могло да биде време да су се људи под различитим идеологијама обрачунавали са својим комшијама, познаницима са којима су пре рата имали нерашчишћене рачуне, што свакако треба узети у обзир, јер у ратним условима је и то могуће, посебно када је реч о обрачуна четника са стварним или наводним партизанима. Појединци, за које се знало да су се у предратном периоду замерили тадашњим четницима су тада били у страху за свој живот или животе најмилијих, те су увек након пропасти четничких акција у Босни против партизана, напуштали привремено своје домове и често спавали ван куће *да их не би појео мрак*, како се овде често и данас говори, а ове околности су биле одличне за овдашње четнике да *утерају страх у кости*, потенцијалним колебљивцима и стварним или наводним *комунистичким јатацима*, често неутралним људима у овом сукобу са тежњом да се једино изборе за голи опстанак у ратним условима. Они су, према наводима доступне грађе, често батинани *и то без икаквог стварног разлога*, а таквих је за две године четничке власти по селима, наводно било много, јер *тешко би било набројати све оне који су (...) били осуђени на 25 батина*, су, што је био *редовни четнички ритуал*, премлаћивани специјалним моткама или *говећом жилом* и истовремено вређани и псовани, уз доста случајева да су они старији људи умирали од последица тих тешких батина. На све ово, народ је био терорисан отимачинама, пљачком и још жешћим вређањем. Међу страдалим народом, било је наводно и

оних што су се вишим старешинама ЈВуО на ово дивљачко понашање њихових подређених, што је тумачено да супростављењем четницима они одбијају да помажу четнике, те се ствара утисак да је становништво Азбуковице лакше трпело и било задовољније немачко – квислиншком окупацијом, што није било тачно, али може да остави такав утисак, јер су се четници након пораза од партизана светили локалном становништву, због слабијег учешћа становништва у борби против НОВЈ, те овај став доступне грађе да би поменути став о сношљивијој окупацији од овога што их је снашло од народних бранитеља, могло да буде остатак античетничке пропаганде послератне југословенске историографије и због тога што је Азбуковица до краја 1945. године, пружала подршку и уточиште Драгославу Рачићу и његовим јединицама, те је требало да се нагласи да су четници били једини као злочинци, а партизани као једини браниоци интереса српског и других југословенских народа, што се види и у епизоди боравка британске мисије у љубовијском крају Азбуковице, која се хронолошки десила после првог таласа четничких злочина, у зиму 1943 / 1944. године, где је приметан приказ четника као најозлоглашенијих квислинга и народних издајника, односно партизана као једине антифашистичке војске, што је био манир послератне југословенске историографије.⁴⁴

⁴⁴ Поменути Јевтић је наводно страдао, како се причало у месту (сада селу) Горња Оровица јер га је пријатељ издао, јер је наине он једном рекао да *су партизани у Босни велика војска и уснут критиковао нека четничка понашања*. Четници су на подручју данашње љубовијске општине убили 9 људи, двојицу из љубовијског насеља Читлук: Новака Ђорђевића и Радишу Васића и поменутог Лазаревића из Љубовије, у љубовијском насељу Узовница, убијен је 1 човек, избеглица из Срема, за кога је познато да је убијен у септембру 1943. године, док је у насељу Селанац убијено такође 3 сарадника НОП –а: Станислава Ђуричића, Велимира М. Поповића и раније споменутог Станимира Недељковића, о чијој смрти су у самом делу наведене контрадикторне изјаве, изјава од сина и ауторови наводи, које свакако, без обзира на различите услове и околности њиховог настанка, који свакако *боје карактер изјаве*, говоре о тешкој и суровој смрти Недељковића. У Доњој Љубовићи су према истим наводима, заклани извесни људи Владимир и Софија Лазић, а оно што је свима заједничко је да су страдали под претпоставком четника да су били сарадници партизанског покрета и да су страдали у близини својих кућа, што је имало вероватно за циљ да се осталим члановима породице, комшијама и пријатељима страдалих укаже да су они страдали као издајници и да се покаже да није пожељно да се људи на подручју којим они управљају, прикључе супарничком партизанском покрету, јер ће у супротном и они stradати на исти начин, ако не и горе, што се може тумачити и као упозорење локалном становништву Азбуковице, посебно љубовијског дела, који су раније били лојални југословенској и српској круни и дали велике жртве у свим ослободилачким ратовима српског народа у 19. и 20. веку. На основу доступне грађе и блискости становништва Пецке и њене околине према партизанима, сачувана сећања су углавном од људи из тог краја Азбуковице. У склопу ових четничких злочина је и изјава раније споменуте Томанија Радосављевић о суровој судбини и највероватнијој смрти њеног сина. Маринкова главица је вероватно локација у Пецкој на којој су, према доступној литератури, побијени припадници и симпатизери НОП –а, приликом четничког разбијања *партизанских илегалца* у овом делу Азбуковице. Ненад Милановић, ковач из Пецке је према истим наводима, *отео од четника и почео да бежи, али је ударио на четничку заседу, која га је ранила а затим заклала*. 120, 155 – 157.

3. 5. Азбуковчани у логорима⁴⁵

Српско национално питање и српско – хрватски сукоб у Другом светском рату не може да се разуме без усташких злочина у логорима широм НДХ, о чему је већ раније направљен увод, односно о фашистичким логорима широм Европе где су били Срби, али и уопште о Азбуковчанима у заробљеништву, јер доступна грађа показује да су људи са овог подручја били у заробљеништву, махом у Бањици и Шапцу, као и делимично у логорима у окупационом апарату Немачке широм Европе, што је свакако новост, али не чуди да се и овде потврђује да је Азбуковица била несумњиво страдално подручје, као уосталом и преостали српски крајеви југословенске државе. На основу доступних података, не постоји ниједан овдашњи становник да је био у логорима НДХ, због надлежности Недићеве Србије, али је био један у Маутхаузену. Српски народ, као страдални народ попут Руса у ратним дејствима односно Јевреја, који су доживели Холокауст, имао је своје страдање и у склопу *стравичних нацистичких логора*: Дахау, Матхаузен, Бухенвалд, Аушвиц, (*Освјенћим* на пољском језику), који је професор Петрановић назвао *највећим масовним губилиштен на свету*. За страдање српског народа, свакако најзначајнији логор је био логор Јасеновац, по злочинима највећи логор окупиране Краљевине Југославије и један од најозлоглашенијих логора у нацистичко – фашистичким европским и светским оквирима и с обзиром на кључне људе и извршена зверства у њему, овај логор је био синоним усташке владавине и *појам зверстава усташке владавине 1941 -1945*. Главни извршиоци и руководиоци у логору, где је према извештајима послератне југословенске државне Комисије за утврђивање ратних злочина, у Јасеновцу је према проценама, убијено 500 – 600 хиљада Срба, Јевреја, Рома (Цигана), хрватских и других антифашиста, били су: католички фратар Мирослав Мајсторовић (Вјекослав Филиповић - *фра Сотона, најкрволочнија звијер у људском облику*, како је забележено у послератној историографији) и уз њега, командант Јасеновца, Љубо Милош. Јасеновачким логором, основаним на прузи Београд – Загреб, у близини ушћа Уне у Саву, као *главни организатор и главни заповедник логора*, управљао је Вјекослав Макс Лубурић, по немачким извештајима *велики садиста, живчано болестан, патолошког типа, послушно и на све спремно оруђе поглавника*. Систематске егзекуције овог садисте, према овим наводима, омогућавале су да је било могуће да се прими *неограничен* број затвореника у логор, а затвореници су убијани и *глађу и жеђу*. Према службеном записнику Анкетне комисије од 18. маја 1945. године, стоји да су жртве логора били Срби, страдали само зато што су били друге вере и *расе* у односу на усташке злочинце. Иста ситуација се дешавала са Јеврејима, односно становнике пореклом из Македоније и Хрватске, за које су усташе сматрале да су они били Срби. Ништа боље нису пролазили ни заробљени српски и други партизани и комунисти, који су се борили за братство и јединство. О томе да ли је и у којој мери је Јасеновац, усташка *планета смрти* могао бити предмет некакве ослободилачке акције

⁴⁵ Увод о страдању српског народа по усташким и немачким нацистичким логорима настао је ради разумевања да је Азбуковица такође имала своје жртве у поменутом сукобу и да је без обзира што је далека економска периферија Србије, она није одступала ни по добру, али ни по лошем у свим досадашњим историјским догађајима који су задесили српски народ, са сопственом тежњом да се бавим националним питањем свог народа на исти начин, као и у ранијим редовима.

партизана или можда јединица ЈВуО, није познато на основу доступне литературе. Оно што је засада познато је да то није могла да буде могућност због значајног броја чувара у њему, те оно што знамо је да су преостали логораши уочи партизанског ослобођења логора, неуспело покушали бекство из њега, али су под рафалном палбом, били проређени. По степену својих злочина, јасеновачки логор као усташко – клерикални пандан Матхаузену, Бухенвалду, Дахауу, Аушвицу и другим наци – фашистичким логорима, био је каткад и гори од њих и изазивао грозоту при самом помену. Многобројни логори на распарчаној територији Југославије, били су гробнице за мали број усташа, доста више за стотине хиљада југословенских патриота и родољуба, у складу са тежњама усташке хрватске власти да се трећина побије, трећина протера у Србију, а трећина покристи, што су и радили, врло прецизно и систематски. Поред јасеновачког логора, њихови затвори су такође били пуни Срба *друге вере*, Јевреја, хрватским и другим антифашистима, тако да су усташке власти, добиле *зелено светло*, дозволу од Немаца да се на територији НДХ, самостално обрачунају са сопственим непријатељима, пре свега комунистима, који су им, као и окупаторима, објавили рат као *злу по себи*, али и Србима и осталим антифашистима, јер су немачке снаге ишчекивале некакву *хајку на истоку на домаће большевике*. На овај начин, Хрвати су, уз утицај најзагриженијих структура Римокатоличке Цркве, спровели свој геноцид да би на и на верски начин решили односе са *суседима, пре свега у национално мешовитим срединама*, у форми својеврсног наставка ранијих ратних злочина, посебно према Србима, због тога што су били *шизматници*. Међутим, када је реч о овом сукобу, остају необјашњене размере погрома, који су почели од почетка рата, о чему сведочи поменти извештај који је послала СПЦ у Лондон, јер је било потребно да се спречи блеђење аналогија или да се документи униште само зато што је човек *друге вере и порекла*, што је резултат Хрвата да се угледају на немачке расне законе и понашања као *најчистијих Аријеваца* и изградњи света на ропској послушности народа: Јевреја, Словена и Рома, од чега је ишла тежња о наводном готском пореклу Хрвата. На овај начин је немачки нацистички режим са својом расном идеологијом искористио заблуде Немаца о сопственом аријевском пореклу и надмоћи над другим расама и народима и исте успео да убаци у тадашње националне наративе ропских, квислиншких режима и да успале страсти и њихове раније антагонизме, тако да они практично раде за интересе Немачке, док је исти германски антисловенски утицај на Балкану утицао да се Совјети односе према краљевској српској и југословенској војсци односе као *најмилитантнијој војсци на Балкану*, као последицу тежње версајског светског поретка да се Југославија профилише као брана германским и совјетским *большевичким* интересима. За Азбуковчане, за ову тему, најзначајнији су били логори на Бањици – Сајмишту и шабачки логор, у које су у највећем броју слани комунисти и други родољуби са овог подручја. Логор на Сајмишту, на левој савској обали, основао је Гестапо као сабирни пролазни логор, да би у њему убијао искључиво Јевреје, од априла 1942. године, сараднике НОП –а, да би од маја 1942. године, овде били довођени и остали југословенски грађани, касније слани у немачке логоре у Немачку и Норвешку, на присилан рад у борски рудник и рудник Трепчу. Од маја 1944. године, након боравка групе заробљеника из Албаније и Грчке и Италијани после 1943. године, предат на управу НДХ. Од 1941. до 1944. године, на подручју окупиране западне

дела Србије, у шабачком округу, основана су 3 логора: један у затвору шабачког Окружног суда и два на шабачкој обали Саве, где је у посматраном периоду прошло велики број људи из западне Србије и источне Босне, а од којих је око 3.000 људи стрељано, највише током 1941. године. Немци су по свом наређењу, током 1941. године, основали логор на Бањици, кроз који је прошло 23. 697 људи током рата, где је на подручју логора, укључујући ту и војно стрелиште Јајинци, а од 1944. године и Маринкову бару и *Јеврејско гробље*, стрељано 2. 894 човека.⁴⁶

Због бољег разумевања партизанско – четничког сукоба и окупације Азбуковице, посебна тема је посвећена и питање Азбуковчана у заробљеништву. На основу досадашњих података, подаци су скупљени за период од новембра 1941, када је дошло до поновног пада Љубовије и центра устаничке слободне територије, Ужица под немачко – квислиншку власт, закључно са крајем 1943. године, са нагласком да су овако обједињене све жртве страдали у логорима током нацистичко – фашистичког терора, да се не би заборавиле и ове пале жртве за слободу, како би истовремено одбранили и своја огњишта. На основу доступних података, у посматраном периоду, види се да су у логоре широм окупиране Србије и делом Европе, махом у Шабац, на Бањицу, односно Норвешку и саму Немачку, интернирани су пре свега борци и сарадници НОП –а, али такође и многобројни азбуковачки родољуби. Од новембра 1941. године, први су похватани борци ВПО и њихови *јатаци*, односно сарадници, а посебно су немачке снаге током напада на

⁴⁶ Жртве у Јасеновцу су спаљиване у пећима за израду цигала, до те мере да су спаљивани полуживи или чак живи људи. Жртве су убијане и ударцима маља у главу, а потом бацане у Саву. Заточеници су морени глађу и жеђу, забијањем ексера под нокте, спаљивањем, резања делова тела, бацањем дече у ваздух и дочекивањем на бајонет набијањем, што је на основу записа логораша Егона Бергера, називано од суштинских отпадника хришћанства какви су били Љубо Милош и поменути Мајсотровић подругљиво називано *крштењем*, усташе су хтеле да и верски унизе Србе и друге логораше, да би им обесмислили веру у Христа и да би садистички уживали у болу мајки, које су се према овим сећањима бациле на земљу, чупале косу, гребале лица, а они су (Милош, посебно Филиповић, који (се) смејао се победнички и усташки официр Матковић) уживали у том болу. Жртве су убијане и ломљењем костију, вешањем, дављењем у Сави. Колико је овај начин убијања био немилосрдан, уколико су затвореници убијани ватреним оружјем, то је сматрано *привилегијом*. Овакве болесне записе смрти Срба, Јевреја и Рома (Цигана), професор Петрановић је забележио, а ја понављам да би остала упамћено нечовечанско понашање, које мора да буде за наук свим људима и да се спречи ревизија историје, да не бисмо тако *померали кости* невиних жртава широм света, посебно на овом просторима на којима су људи пуно пропатили и којима сваки дан у миру значи дан за боље сутра. Страдање Срба у НДХ није као тема прекинуто ни после рата, кад су међунационални односи били чвршћи и мање изложени ерозији. Штавише односи засновани на ћутању међу југословенским комунистима су настављали да постоје, да се дубље изграђују и да се деле некакве заслуге, ћутање је у име братства – јединства на штету српских жртава је постало императив, свако говорење о српском мучеништву у НДХ је кажњавано по послератним кривичним законима, што је било краткорочно прагматично, али не и етично и исторично. Да се не би прекршио *свети партијски канон*, ћутала је целокупна елита: политичари, историчари, хуманисти и други. Свако ко би говорио о томе сматран је националистом, шовинистом који руши друштвену и државну основу југословенске револуције. Све ово је водило нездравој националној политици, затегнутим односима, који су кад – тад морали да открију незацељене оžilке из овог периода, који су водили тектонским поремећајима у југословенској држави и политици. У јавности су остали познати и подаци ловца на нацисте, Ефраима Зурофа, где се наводи бројка од 700.000 страдалих људи. Branko Petranović, 177 – 199; 202 – 203; 401 – 407. Б. Петрановић, *Стратегија ДМ*, 184- 187; н. Д, 66 –68. Београд 1961. Александар Недић: *Милан Недић – мајка или маћеха*, Београд, 2009, 5-7; н.д. 40 – 44.

Ужичку републику убијали без разлике, истовремено и заробљене партизане и друге таоце. Током посматраног периода у шабачком логору, побијено је 14 партизана и 6 талаца, од којих су Љубовијанима данас најпознатији партизани: учитељ Петар Враголић из Чокешине, и пекарски радник Милан Тешић, из љубовијског села Леовић, док податке цивилне жртве имамо само за данашња љубовијска села Црнчу и Селанац, где је стрељан по 1 човек, док нешто већи број се везује за Д. Љубовићу, одакле је у овај логор депортовано и стрељано 4 човека. На основу доступне литературе, током 1942. године, када је дошло до слабљења партизанских одреда и њиховог осипања и распада под сталном непријатељском ватром, пре свега током зиме и пролећа те године, све до повлачења партизанских снага у источну Босну, као и током 1943. године сав прљав посао, непријатељ је оставио квислинзима да ураде уместо да се снаге *Вермахта* укључе у овај сукоб, те су у њихово име, своје сроднике, браћу и пријатеље хватали они који су из различитих разлога, били укључени у апарат Недићеве СДС, односно како је наведено, њих су предавали *легализовани четници*. Према овом делу, шабачки логор је био *прва станица* за све ухваћене становнике Азбуковице, без обзира на политичко, национално и друго опредељење, само зато што нису хтели да служе немачком окупатору и *њиховим слугама*. Велики транспорт заробљених партизана Подриња и ваљевског краја из шабачког логора, на основу доступних података, десио се 25. априла 1942. године. Од 407 партизана, Азбуковчана је било њих 29, док је само са подручја Љубовије само 1 човек. Из шабачког су многобројни Азбуковчани слани у Бањички логор. На Бањици и у Београду, из шабачког логора, као таоци су поново током пролећа и лета 1943. године, отерани су многи Азбуковчани у ове логоре, од којих је 30 људи убијено, а неки од њих, према истим наводима углавном четнички војници и њихови сарадници. Неки од ових четника и њихових *јатака* су депортовани у логоре на подручју широм *Трећег рајха* и немачке окупационе зоне. На основу постојеће литературе, поред припадника Равногорског покрета, било је талаца, међу њима неколико бивших партизанских бораца и симпатизера НОП –а. У норвешким логорима, пре свега Корген, Ботн, Карасјок и другим, наводе се имена људи из Азбуковице, али се исти наводе да су били припадници партизанског покрета. На основу исте литературе, наводе се подаци да је Азбуковчана било и у озлоглашеном логору на територији данашње Пољске, Матхаузену, где аутор наводи само извесног Александра Дејановића из тадашње селаначке општине, убијеног у овом логору крајем 1943. године. На основу онога сазнајемо да у периоду Другог светског рата у Југославији наводи се да је у свим логорима страдало *близу стотине Азбуковчана*, што је засад једини доступни податак о страдању становништва овог краја, чиме *наш крај* ако је могуће да се тако назове био само једно од подручја на коме је страдао српски народ.⁴⁷

⁴⁷ Због разумевања сукоба на општем, српском и југословенском нивоу, поново сам обратио пажњу на азбуковачке логораше, јер се поново види да је овај простор поделио судбину ових простора, које данас називамо *регионом*, који је некада чинио југословенску државну целину. На основу дела Ј. Јовановића, за кога се поуздано зна да се први бавио овом контроверзном темом, на микронивоу, какав је азбуковачки крај, Од ових поменутих 407 логораша из овог транспорта, махом партизана Ваљевског, Подринског и других одреда са подручја Западне Србије, највише је било из Пецке и Царине, нешто мање из Гуњака, Коњица и Драгодола, док са подручја самог места Љубовије, према доступној литератури, био је извесни Срећко Пантић. Неколико већих група је интернирано у Норвешку, где су под тешким условима, на великим хладноћама, на тешким пословима, у

3. 6. Дешавања у Југославији током 1943. године

Још током 1941. године, једна од кључних битака на источном фронту за Немце је била опсада Лењинграда, која је према записима историјских извора трајала читавих 900 дана. У току ове опсаде своје животе је изгубило око 650.000 људи, а многи су током ове епопеје Лењинграда (садашњег Санкт Петербурга), људи су једва преживљавали крај са крајем, чему сведочи потресна прича Тање В. Мешчакине, на основу које се види да је то била борба на живот и смрт до те мере да је свако ко би добио парче више од добијеног, добијао батине, наводећи пример непознатог момка и сопствени срам због добијеног парчета хлеба, када јој је једно такво парче хлеба, случајно *упало у уста*, односно јакој и непрекидној совјетској борби до потпуног преокрета у совјетску корист до те мере да на основу записа немачког војника, наводи се да су их Совјети разбили до те мере да су и *највећи хероји у редовима Вермахта, постали највећи страшљивци*, где себе не наводи у страшљивце. Стварање велике слободне територије у централној Југославији током 1943, године и стварање АВНОЈ –а, долази током великих борби савезничких снага против јединица Вермахта у долини Волге и у северној Африци, у којима су Совјети и англо – америчке снаге потукле немачке јединице под командом фон Паулуса у чувеној Стаљинградској бици, односно Ромелове јединице у Африци, чиме су Немци и Италијани морали да се боре за своја последња упоришта на територији афричког континента, а немачки градови су били на ударима савезничке авијације. Ови савезнички успеси током 1942. године, довели су до дилеме где да се отвори други фронт, који би олакшао бржу и успешнију победу Антифашистичке коалиције, што је било главно питање савезничке конференције у Казабланци (14. 1 - 22.1. 1943. године). У овом мароканском граду, савезници су се договорили да се искрцају на Сицилији и да је главни задатак да се сломи Италија. Ова дилема је још остала на снази до Техеранске конференције, што је будило највише страха међу јединицама Вермахта, а у југословенском случају партизанских јединица, јер су у случају да се западни савезници искрцају на Балканском полуострву, они би били препуштени на милост и немилост јединицама ЈВуО, које би добиле англо – америчку подршку, што су партизани требали да онемогуће.⁴⁸

3.6.1. Четници, југословенска влада и југословенско ратиште

Генерал Михаиловић се сходно својим ранијим тежњама, обраћао и француском покрету отпора у изгнанству, о чему сведоче контакти са Шарлом де

каменоломима, многи умирали, међу којима је било доста Азбуковчана. Од познатијих азбуковачких партизана у овом логору, Драгутин Андрић Брка стрељан је у јулу 1943. године. О Петру Враголићу, говорено је у претходном раду, на основу монографије поводом јубилеја основношколске установе у Љубовији и овом делу предратне Азбуковице. Аутор наводи прво територије Немачке и Аустрије, а на крају наводи и Матхаузен, где је настрадао извесни Александар Дејановић из Селанца. Неки су слани и на присилни рад широм окупирани Србије, о чему је речено у одељку о привреди Азбуковице. Ј. Јовановић, 157 – 158.

⁴⁸ В. Китановић: *Lenjingradska bitka*, Београд, 1983, 216; В.Петрановић, 239 – 240.

Голом, са тежњом да буду пријатељски у складу са ранијим српско – француским савезништвом из *Великог рата*, изузетно добрим међуратним односима између југословенске и француске државе, настављени у овом облику током овог сукоба. О одличним односима покрета под Михаиловићем и де Голом, сведоче кроз Шарл де Голова одликовања генералу Михаиловићу и његовим официрима. Према билтену *Равна Гора* од 15. фебруара 1943, вођа покрета отпора *Слободна Француска*, који је генерала Михаиловића посматрао за легитимног команданта ЈВуО, као армијског генерала савезничке земље, Команданта ЈВуО и Министра војске краљевске владе у Великој Британији, одликовао Орденом Легије части са палмовом гранчицом. Шарл де Гол је и тренутку ослобођења Француске, када је Тито почео да буде прихватан и од остатка тадашње међународне заједнице и када је Михаиловић западао у све тежи положај код Савезника, је постао интересантан за југословенску избегличку владу, која је *играла* на његов антибритански став. Везе са Националним комитетом Шарла де Гола у Алжиру, одражвао је Јован Ђоновић, званични представник КЈ, Михаиловићев присталица и антикомуниста. По свом антикомунистичком опредељењу и као велики противник Тита, Ђоновић је изједначавао усташка зверства и партизанско деловање као антисрпску акцију и оуђивао НОП као носиоце грађанског рата, зарад социјалног преврата, називајући их *обичном мистификацијом коју помаже Черчил*, на шта је Шарл де Гол одреаговао како је и очекивано, с обзиром да су јединице НОП –а добиле подршку од Уједињеног Краљевства. Према Ђоновићу, Срби су били за *слободу и демократију и у организацији су ђенерала Михаиловића*, несупешно покушавајући да издејствује да Французи пошаљу војну мисију код Михаиловићам што се није десило. Ђоновић се својски залагао да француска мисија не оде код Тита, јер је *деведесет од сто Срба нису за комунизам*, да би ту мисију код Тита српски народ тешко примио, а било би код Срба то дочекано и са злом вољом, према његовим речима. У приватној аудијенцији Шарл де Гол је рекао Ђоновићу да рачуна на француско – југословенско пријатељство, изричито рачунао је на српски народ у њој, прихватио је идеју балканске федерације односно конфедерације јер није знао да ли ће после свега што се десило да ће Срби моћи да живе са Хрватима. Интересовање Шарла де Гола за НОП није прелазило карактеризацију покрета према оном које био на његовом челу и чињенице да су га помагали Енглези.⁴⁹

⁴⁹ За Михаиловића, франкофила, као што је била и већина српских официра, тежио је да копира деловање француског генерала Шарла де Гола у организацији покрета отпора, он је такође у комунистима видео армију револуције. Француско – југословенски однос, оличен пре свега у контактима Михаиловића или његових истомишљеника у емиграцији, био је усмерен пре свега ка наставку предратне сарадње српских делова у емиграцији и земљи, у форми наставка контаката и ситуације у којима је британска политика од војног слома Француске имала велики утицај, тежећи да Уједињено Краљевство заузме у том вакууму позицију, коју је до јуна 1940. г имала Трећа Француска Република. Због тога и не чуди његово поистовећивање са Шарлом де Голом, који је једино Михаиловића и ЈВуО, посматрао као легитимну војну силу Краљевине Југославије и у складу са тим, Михаиловић је називан највећим и водећим антифашистичким борцем на Балкану и де Голом Балкана. Партизанске снаге, ту армију револуције, генерал Михаиловић је, за разлику од Шарла де Гола, хтео да уништи тако што ће да користи снагу националног непријатеља, кроз дефанзиву према окупаторима и јако антипартизанско, антиусташко и антимуслиманско деловање. Највероватније због антикомунизма, а позивајући се на раније српско – француске односе, у циљу деловања на старим односима српске/југословенске краљевине и Француске, антифашизма и антантизма, сведоче контакти генерала Михаиловића и маршала Петена током овог светског сукоба.

Све ове комбинације треба разумети у контексту тежње да се уреди послератни свет. Британско МИП је имало своје визије о уређењу послератне светске и европске мапе, са посебним нагласком на балканске земље, правдајући се да је немачко ширење на Балканско полуострво последица слабе индустријализације, те да је решење за Балкан било да се изврши индустријализација и одбацавање национализма у тим земљама. Како би се истовремено остварили колонијални интереси УК и да се то уреди према принципима савезничке солидарности и Атлантске повеље и тесне сарадње Совјетског Савеза, Сједињених Америчких Држава и Уједињеног Краљевства, те је одлучено да се прво реши питање југоисточне и централне Европе, са којима су се сусрели и југословенски политичари у Лондону и Вашингтону. Прва верзија плана је била стварање јужнословенске конфедерације, засноване на сличним позицијама као Краљевина Југославије, пошто је требала да буде брана пангерманизму и панславизму у послератној Европи и свету, што може да се тумачи као јединствено решење за југословенски простор (са Бугарском у крајњој мери), док је друга верзија била у склопу планова *Великих савезника* да се остваре њихови међусобни тешњи односи и у контроли поменутих подручја односно *северно – јужног блока*, у виду стварања две *лабаве федерације*. По том плану, прву федерацију су требале да чине: Пољска, Чехословачка, Аустрија и Мађарска, а другу: Југославија, Бугарска, Албанија и Грчка. Запослени у *Форин Офису*, тада су се прибојавали компликација са Совјетима, због страха да би *Југославија могла прихватити* подршку Совјета око остварења иредентистичких планова о некаквој *Великој Југославији*, о чему засад не поседујем такве податке. Поред раније, под британским патронатом, договорене југословенско – грчке федерације, у коју су могле да уђу све балканске земље, постојала је совјетска верзија *Балканске федерације*, састављена од Југославије и Бугарске, која је пропала, због тога што се и поред иницијалног договора, две стране нису до краја договориле о моделу федерације. Тито је хтео да на полицентричној основи, укључи Бугарску као 7. југословенску републику, која

Када говоримо о антихрватству и антимуслиманству, Дража Михаиловића, оне су условљене њиховим деловањем против Срба на подручју НДХ од почетка рата, али она није увек била истоветна до краја рата, јер је као каснији министар у краљевској влади је морао да води рачуна о другим народима на подручју Југославије. О томе сведочи да је у свој покрет, под промене односа савезника према Турској, укључио поједине муслиманске прваке (Мустафу Мулалића и друге), стварајући муслиманске јединице у оквиру ЈВуО, полазећи од српског порекла Муслимана у Југославији. Антихрватство се односи искључиво на однос према усташама, крвним непријатељима српског народа, с којима је било доминантно сукоба. Ови четничко – усташки сукоби су били последица различитог виђења око српског националног питања у НДХ, који је превазилазио њихову евентуалну актикомунистичку блискост, јер су усташе свуд посматрани као фашистичка партијска војска којој нема милости. Усташама се нису обраћали ни партизани. Он је издавао прогласе у којима је позиво хрватске домобране да му се придруже, што нема код партизана. Усташе су се по карактеру могу поредити са љотићевцима, партијском војском Димитрија Љотића, добровољцима, који су превезени у немачким пломбираним возовима у јесен 1944. године, када су се Немци повлачили из Југославије, о чему сведоче одличне везе и поверење Немаца и ових квислинга, које су због српског карактера, напаале усташе са Максом Лубурићем. О француским одликовањима први говори Петар Баћовић, који је 12. фебруара у име јединица и народа Херцеговине и источне Босне честитао ДМ на овом одликовању, уз нагласак да су поносни овим *новим признањем Српском народу*. Ратним крстом са бронзаном гранчицом де Гол је одликовао за ратне заслуге ове ваздухопловце: Андру Павловића, Миодрага Лозића, мајоре у земљи Захарија Остојића, Мирка Лалатовића, Крсту Лозића, инж. Љубу Мишовића и капетана Гогића. *Стратегија ДМ*, 82 – 83.

је тежила да се створи дуална федерација. На основу меморандума СОЕ, заснованог на телеграму од 6. марта 1943. године о даљој британској подршци генералу Михаиловићу и британском ставу према партизанима, види се да је на основу постојећих података из докумената из британског Централног државног архива Велике Британије у Лондону – *Публик Рекорд Офиса (PRO)*, Управе за Специјалне оперативне задатке односно *Special Executive Office – а (СОЕ)*, ранији Хадсонов став и овде потврђен, те да *многи партизани нису комунисти*. Британци су на основу овог документа, посматрали да свог сарадника и јасно му нагостили да води дискретнију политику према Италијанима, нагласили да води либералну политику према Хрватима, али да ће га напустити једино уколико не крене против непријатеља односно *једино ако затаји*, а ако од њих добије *материјалну подршку*, са чиме се слаже Управа за вођење политичког рата – *Political War Establishment (PWE)*. Говорећи о партизанима, Британци су партизанима пружали помоћ из интереса, јер су видели да су *Партизани активни у пружању отпора силама Осовине*, не заборавивши и још наглашавајући да је циљ партизана да оснују *Социјалистичку Републику Југославију*, у шта их уверава њихова силовита политика, заснована на веровању да ће *Русија* брзо постићи победу над силама Осовине, што је према Бејлијевом телеграму доводило до тога да *исцрпљује земљу и умањује њену снагу оптора*, праћено његовом сумњом да ће партизанска фанатичност донети победу овог покрета у рату. За Драгољуба Михаиловића је наглашено да их *Чича* чека да заједно са њима ослободи своју земљу, али да је потребно да сузбије *јак великосрпски утицај*, јер је наведено да је био окружен таквим официрима и да само попуштање према Хрватима у либералнијој, федералистичкој политици према њима и потпуно прихватање британских савета је значило да ће имати британску подршку у намери да ослободи Југославију и врати Краља назад у земљу. Колико је Михаиловић тежио да оствари своје примарне циљеве реваншизма према убицама Срба широм Југославије и да то уклопи у антантистичку стратегију, сведочи Михаиловићев став да је лично он био *под притиском владе да распали герилски рат против Осовине*, односно заступао је тезу да *учешће Срба може да буде разматрано само кад Руси буду у Будимпешти, а Енглези у Софији*, док је његова примарна мисија била да се крене *на поход за спасавање српског народа и осветничко узвраћање Хрватима и Муслиманима*.⁵⁰

⁵⁰ Својеврсну противтежу албанском националном питању потенцирала је Грчка, која је хтела да подручја Епира, Корчу и Аргирокастру припоји својој територији, правдајући то историјским и етничким разлозима. Током рата, 1942. и 1943. године, Југославија и Грчка су разматрале могућност поделе Албаније, али без успеха, јер југословенска влада, посебно због околности на терену, није била за грчки предлог, те је током рата, заступала мишљење да после рата треба обновити границе Краљевине Југославије у оним оквирима пре рата, док су словеначки представници у влади тежили да се једино прошире словеначке националне границе и да се крајеви Аустрије и Италије припоје Југославији. Грчка је подржавала сваки британски план, па и план југословенско – грчке Балканске федерације, тако да албанска територија буде подељена тако да Срби и Грци добили своје историјске области, под образложењем да је боље да Југославија и Грчка контролишу албанску обалу него да то буде под контролом Албаније и да би боље било решено албанско питање, у корист Југославије и Грчке, што је покушано и пре Другог светског рата. У овом помирљивом ставу Југославије, виде се уступци југословенске краљевске владе, јер се одустало од крајева које је заступала Мољевићева резолуција о проширеној српској јединици у југословенској држави на штету околних фашистичких земаља. Dokumenti Velike Britanije, BR. 1 BRITANSKI SAVET MIHAILOVIĆU ZA DISKRETNU SARADNJU SA ITALIJANIMA JUGOSLAVIJA A General Mihailović

3.6.2. Битке на Неретви и Сутјесци

Говорећи о партизанским дешавањима до II заседања АВНОЈ-а, када су ударени темљи нове социјалистичке југословенске државе, најзначајнији догађаји били су битке на Неретви и Сутјесци, у немачкој историографији познате као операције Weiss (Вајс I или *Бело*) односно Schwarz (Вајс II или *Црно*), у склопу операција договорених током 18. и 19. децембра 1942. године, познате у југословенској и српској историографији као IV и V. непријатељска офанзива. Битка на Неретви, названа *битком за рањенике*, због одбијања да се напусте сопствени рањеници, а што је било знатчајно за послератну идеологију, је била највећа битка партизанског покрета, вођена од јануара до марта 1943. године односно, по неким изворима од 20. јануара до 1. априла исте године. Циљ партизана је било стратешко повлачење према Рашкој (Санџаку), централној Србији и Црној Гори, али су поред лако покретних јединица, они са собом водили велики број рањеника и тифусара и те се ова битка назива и *Битком за тифусаре*. Битка на Неретви (IV. непријатељска офанзива) се десила у време поменуте немачко – италијанске офанзиве *Бело*, у периоду до 15. фебруара, односно марта 1943. године, односно по делу коришћене грађе до 1. априла 1943. године. Стварни циљ операције *Бело* је био да Главна оперативна група дивизија на челу са ВШ уништи у долини Раме и Неретве, за шта је Хитлер од Италијана тражио да се разбију партизанске снаге, како би уништењем партизанских јединица успео да одржи своје везе са Пелопонезом, које би му у супротном биле пресечене и уништене. Због Хитлеровог страха да би јединице НОВЈ и ЈВуО могле да се уједине и окрену се у потпуности против Немаца и Италијана и да заједно у Грчкој сачекају Савезнике и да створе услове за *нови Солунски фронт*, немачки генерал Валтер Варлимонт је захтевао од Италијана да расформирају *Антикомунистичке добровољачке милиције*, састављене и под контролом четника. Генерал Амброзио, командант 2. италијанске армије, под чијом контролом су биле ове *милиције*, био је против њиховог расформирања, са планом да се партизанске јединице управо униште јединицама ЈВуО под италијанском командом, због чега се Мусолини једва сложио са *демобилизацијом* четничких јединица. Италијани и Немци су подржавали четнике до 11. марта 1943. године, када су их гурнули у братоубилачки сукоб са партизанима, у ком је страдао партизански и предратни југословенски официр из Црне Горе, Петар *Перо* Ћетковић. У тој бици, партизани су однели кључну победу над четницима и нанели им тежак пораз, од ког се и поред касније реорганизације, нису успели да се опораве до краја рата. Ово је период трајања *Мартовских преговора*, једне од најконтроверзнијих тема Другог светског рата у Југославији, чија је била суштина да се спречи англо – америчко искрцавање на Јадрану и њихова помоћ јединицама ЈВуО, те у том контексту, треба посматрати тежњу да се спречи отварање *новог фронта* на Балканском полуострву, где доминира класни интерес до мере да би партизани напали западне савезнике ако би се ови искрцали на Балкану. Ове околности су се поклапале са настојањима Сила

i Partizani Memorandum S.O.E.1 - Kairo (zasnovano na telegramu od 6. marta 1943.), Branko Latas: Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941 – 1945), Beograd, 1999, 203 – 206; n.d, 248; Коста Николић, н.д, 36; n.d. 248, 272 – 274; н.д 97 - 99.

Осовине да посвађају јединице НОВЈ и ЈВуО, јер *досадашње борбе против партизана нису дале резултате*. На ове преговоре, ВШ НОВЈ је био принуђен због критичне ситуације оперативних јединица, заглављених у каменом теснацу планинске реке и истовременно због моралне одговорности за масовну болницу, чији је опстанак зависио од исхода одсудне битке, каква је ова битка била. Тито, у том тренутку врховни командант партизанских одреда је тада о овим преговорима, обавестио Први босански НОУ корпус, а након рата је потискивао постојање и значај преговора, наглашавајући притом здравствено – хумани аспект потребе за њиховим спровођењем, те је управо наглашавано да је битка на Неретви остала до данас *битка за рањенике*, пре свега у историјској публицистици, иако је суштински са војне стране, ово било слично колаборацији четника и квислиншких формација, са тежњом да на рушевинама Краљевине Југославије, створе своје државе. Партизани су тада отишли на прелиминарне преговоре у Загреб да преговарају и о размени рањеника, које им је обезбедио и уговорио немачки инжењер Ханс Ото, припадник спољног одељка немачке обавештајне службе, Абвера у Ливну у лето и јесен 1942. године. Почетак ових преговора везује се за Отов одлазак, у име ВШ у Мостар да покрене размену 100 домобрана и Немаца за 100 заробљених партизана, а списак са именима партизана ради њиховог проналазка у затворима и усташким логорима је послат у Загреб. Прве прелиминарне преговоре са Глезом фон Хорстенауом је водио са (обавештајцем) Маријаном Стилиновићем, који је касније у име усташа водио преговоре са истим човеком о издвајању хрватских комуниста и бораца из југословенских партизанских јединица, чиме може да се постави теза да су Хрвати на свим идеологијама и опцијама уствари заговарали националистичку и сепаратистичку политику, у циљу стварања независне хрватске државе. До првих званичних, али суштински неформалних преговора између партизана и Немаца, оличени у немачком генералу Рудолфу Литерсу, који сво време инсистирају, на неформалности односа да не би морали да се према партизанима барем формално ставе у оквире међународног права, одвија се ослобођења Бихаћа и Јајца, између Владимира Велебита и Немаца, током којих није дошло до договора, због почека операције *Vajc I*. Након партизанског заробљавања мајора Штрекела, дошло је до званичних преговора у пуном смислу, по неформалној дозволи немачког команданта 718. дивизије, Дитоле и писменог овлашћења капетана Велимира Терзића, где су у партизанској делегацији били: Коча Поповић, Владимир Велебит (касније потписан као В. Петровић) и Милован Ђилас (М. Марковић). На основу *белешки*, споменутих у Петрановићевој тротомној књизи, партизани су по (немачким) изворима упозорили саговорнике да су организована војска са *војном дисциплином а не банда*, да су они борци који се *боре као патриоти ове земље да би је ослободили и да су они третирали заробљенике према међународном праву...* како су партизани у новембру 1942. године обавестили Ханса Ота и немачке офицере. Велебит и Ђилас су у марту 1943. године, под поменутиим псеудонимима, потписали записник о размени заробљеника, али ови преговори су и поред тога су ова двојица потписника наставили да преговарају са Немцима. Ови преговори су се са партизанске стране третирали као прелиминарни, док их не прихвати ВШ НОВ и ПОЈ. На основу немачких извора, које су наведени у истој књизи, произилази став да су партизани од Немаца изричито тражили прекид непријатељстава, да би партизанске јединице

прешле Неретву и на другој страни се сукобили са четницима, што је Немачкој и одговарало с обзиром да им је одговарао сукоб два пројугословенска и доминантно српска покрета отпора. Овај неформални карактер преговора, немачкој страни на терену је одговарао и због тога што је лично Хитлер забранио преговоре са партизанима, својом одлуком да *нема преговора са побуњеницима*. Генерал фон Хорстенау је у присуству свог ађутанта договорио са Велебитом да НОВЈ престане са нападима на пругу Загреб – Београд, која није вероватно није била толико значајна за ову причу, већ је поново класни ефекат превагнуо, па су тако хтели да сломе четнике и да се наметну као једина војна сила на југословенском подручју која је бранила антифашистичке идеје. Ова прича је отворена са *сличним сенкама*, тек последњих година у тадашњој југословенској историографији. Привремени партизанско – немачки контакт је, према историографији, *био успостављен у нужди* и превасходно је имао класни карактер, да се умире немачко дејствовање по партизанским положајима, како би партизани коначно докрајчили ЈВуО и како би партизани уместо Михаиловићевих четника сачекали западне савезнике, уколико би Савезници да *други фронт* буде отворен на Балкану и ако се у склопу тога искрцају на јадранској обали.⁵¹

Операција *Црно* (негде чак и Вајс III), која се у југословенској и српској историографији назива V. непријатељска офанзива, са својом најзначајнијом битком, Битком на Сутјесци, најдраматичнијом партизанском битком у Другом светском рату, трајала је од 15. маја 1943. до 16. јуна 1943. године. Ова немачка операција, касније посматрана као партизанска епопеја, била је део немачких настојања да се обрачунају са покретима отпора и да спрече било какво повезивање са савезничким јединицама уколико дође до њиховог искрцавања и инвазије на немачку окупирану територију на Балкану. Немци су након пораза на Неретви, покушали да спрече партизански повратак у Србију, користећи партизанску оптерећеност заштитом рањеника, а затим да се обрачунају са јединицама ЈВуО. Немци су ову офанзиву уништења партизанског пробоја и јединица ЈВуО решили да самостално организују, без обавештавања Италијана. Операција *Црно (Шварц)*, знана и као *Вајс III* је првобитно била замишљена у немачкој команди у марту 1943. године као поход против ЈВуО, али их је четнички пораз на Неретви од партизана, упутио на закључак да су јединице НОВЈ биле једини прави непријатељ Вермахта, те је дошло до промене курса операције, до те мере да су се замерили

⁵¹ Тито је у овом обавештењу рекао да су *искористивши контакт за размјену заробљеника са Нијемцима, мисмо успјели неутрализовати Нијемце од четника и Талијана*. Навео им је и то да и они о овоме морају да воде рачуна и да сву енергију употребе против *четника у Централној Босни и Крајини, а одбрамбену политику водити против усташа, ако вас нападну или помажу четнике*. Нагласио је да је то обавештење привременог карактера. Тито је фактички водио сопствену борбу, борбу за унутрашње, општејугословенско и српско признање покрета, јер су српски борци бранили своју државу, отаџбину, а национално питање је до ослобођења земље било потиснуто у други план. Варлимонт је раније, у време битке на Неретви наредио да се четници повуку реона Мостара, да им се онемогући храна и да се побије четничко вођство. Познавајући стварност, Италијани су знали да су четници већ означени као *издајници*, јер њих штите различити инострани заштитници – *Руси* и *Британци*. Реч је овде о књизи Бранка Петрановића *Историја Југославије*, док су *белешке* вероватно књига мемоара генерала ЈНА и потпредседника СФРЈ, Коче Поповића, коју сам имао прилике да читам. К. Николић: *Историја равногорског покрета: 1941 – 1945. Књ.2*, Београд, 1999, 121 – 122; Миливоје Станковић, Војин Ђурашиновић и Срећко Милошевић: *Друга пролетерска бригада*, 54; В. Petranović, 246 – 252.

Италијанима, јер су заробили неколико хиљада херцеговачких и црногорских припадника ЈВуО под Павлом Ђуришићем, од којих су део одвели у заробљеништво, а део искористили у борби против партизана, њих 4000 из Црне Горе. Главни циљ непријатеља је био да опколи и уништи оперативну главнину НОВЈ на масивима Дурмитора и стрмим литицама Пиве, стежући обруч око река Њехотине и Таре, те планина Вољука и Сињајевине и уништења партизанских јединица на подручјима око Пиве, Комарнице и Сутјеске. У овој операцији учествовало је 129.000 војника и 150 авиона против 19.000 партизанских бораца, са рањеницима из Централне и дивизијских болница. Иако је немачка офанзива почела 15. маја 1943. године, Врховни штаб је тек 18. маја схватио да се ради о непријатељској офанзиви великих размера, а закашњење у процени, утицало је да дође до сабијања Оперативне групе у уском простору, без могућности да се изврши маневарско прегруписавање. У тренутку тешких борби, Тито и Врховни штаб су на импровизованом аеродорому Његовућа на Дурмитору, чекали раније договорену британску мисију, на челу са капетанима РАФ –а, Вилијемом Ф. Стјуартом и Ф.В.Д. Дикином, чијим се спуштањем 28. маја 1943. године, остварила британска савезничка мисија и започела међународна војно – политичка афирмација НОП –а као једине антиокупаторске герилске војне формације у Југославији. У војном смислу, партизанима је била наметнута одсудна борба против много надмоћнијих немачких јединица, неповољна за тада герилску НОВЈ. И поред немачке бројности, тежња и жеља народа за слободом је на крају превагнула, чиме се делимично НОВЈ може упоредити са Војском Краљевине Србије, јер су слично војницима у том сукобу, од којих су неки били и у овој војсци, партизани су показали да тежња народа за слободом је јача од сваке силе и тако доказали своју борбену чврстину, пробили обруч и кренули у противофанзиву у источној Босни. Јединице Главне оперативне групе су од 27. маја до 15. јуна водиле су огорчене борбе са Немцима да се пробије обруч. Тито је 3. јуна 1944. године у Мратињу, поделио Главну оперативну групу на два дела: на 1. пролетерску дивизију под Константином – Кочом Поповићем и политичким комесаром Филипом - Фићом Кљајићем и 2. пролетерску дивизију под командом Пека Дапчевића и политичког комесара Митра Бакића. У овом налету, генерал – мајор Коча Поповић је 9. јуна 1944. године самоиницијативно, без консултовања са ВШ и Титом, пробио непријатељски обруч код Билановца, у средњем току Сутјеске и извукао на сигурно своју јединицу, чиме је и поред сваке приписане контроверзе, фактички спасао НОП што је уз њихово одолевање непријатељу, појачало афирмацију међународне позиције партизанског покрета. За њим су истим путем, наредне ноћи кренули борци под Митром Бакићем и Пеком Дапчевићем, а са њима вођство НОП –а, на челу са Титом, када је том приликом и рањен. Битан тренутак Битке на Сутјесци, више значајан за разумевање партизанске епопеје и мита о херојским борбама и пожртвовања југословенских партизана против окупаторско – квислиншких јединица, била је свакако погибија партизанског команданта, Саве Ковачевића, команданта Пратећег батаљона Треће ударне дивизије, 13. јуна 1943. године. Сава Ковачевић је, према тврђењима југословенских официра, тадашњих партизанских бораца, забележених у Дикиновим мемоарима *водио своје Црногорце у неколико група*, на чијем челу су се према истим наводима, налазили командири и комесари, у напорима да би он на подручју око реке Сутјеске, заузео најзначајнију кота, врх Крекови, на ком су се

налазили немачки положаји, са циљем да се Немци побију. Након што је његов Пратећи батаљон дошао под непосредну ватру немачких минобацача и митраљеза са положајима са врха Крекови, Сава Ковачевић је сматрао да он мора да лично предводи заузимање ове коте, те је стога извадио пиштољ и кренуо стрмом уском стазом између дрвећа ка положајима немачке војске. О Савиној смрти постоје две верзије. По првој, Сава је страдао у некаквом симболично двобоју, до кога је дошло када је самостално, својим дугим убрзаним кораком, кренуо ка немачким бункерима, постављеним између дрвећа на уским шумским стазама током ове битке, након чега се изненада из тих бункера дигао немачки командант, који се са пиштољем у руци упутио према Ковачевићу, као што је то случај у америчким *вестерн филмовима* односно у послератним југословенским *партизанским филмовима*, а таква му је била и смрт по овој верзији, јер су оба пиштоља истовремено опалила и оба су пали мртви. По другој, Ковачевић је након што је батаљон дошао под непосредну минобацачку и митраљеску ватру отворену са немачких положаја, он је на извесном одстојању од колоне, на једној стази која је водила узбрдо, ка коти Крекови, који је требало да се заузме у бици, повикао: *Пратећа чета напред. За мном!* Готово одмах је недалеко од немачких положаја био покошен непријатељском разорном палбом, након чега су га саборци прекрили шињелом да не би га војници видели мртвог, што је једина ствар потврђена после обе верзије смрти. После ове крваве битке, где је страдало између 7.000 и 8.000 партизанских бораца, у којој су Немци доживели тежак пораз, на основу онога што је Савезничкој команди за Медитеран пре своје смрти на страни НОВЈ послао британски капетан Вилијем Стјуарт, британски генерал Харолд Александер је као главнокомандујући ове Команде одао признање НОВЈ *на држању у управо окончаним жестоким биткама*. Чињеница да су се раме уз раме са партизанима борили британски командоси, од којих је капетан Стјуарт и погинуо у борби против окупатора, као практично *придружени борац НОВЈ*, Британцима је дало потребан сигнал, *зелено светло* да се Британци увере да се партизани боре *прса у прса са непријатељем*, од када су Британци почели да снабдевају НОВЈ са експлозивом и другим материјалом потребним за уништавањем немачких комуникација, али истовремено је ово значило да су се партизани у британским очима постали равноправни са четницима као југословенски покрет отпора односно да су фактички након пораза јединица ЈВуО на Неретви и њима пратеће агоније и пропадања великих размера, партизани постали главни носилац југословенског покрета отпора и његова *главна антифашистичка страна*.⁵²

⁵² За ову операцију, Немци су тајно са Источног фронта повукли 1. брдску дивизију и 373. дивизију. Поред њих у опкољавању партизана, учествовале су: авијација, алпинске јединице и дивизије *Принц Еуген*, 118 ловачка дивизија, главнина 369. дивизије, ојачани 724. пук 104. дивизије, ојачани пук *Бранденбург*, јединице Краљевине Италије: дивизије *Тауринензе*, *Венеција*, *Ферара* и други (око 43000, домобранске снаге НДХ (око 11.000 војника), 4000 заробљених црногорских четника и 3000 Бугара. За партизанае, овај немачки напад је био изненађење јер су мислили да ће Немци нападати четнике. Ова битка је у послератној историографији постала пример пожртвованости, издржљивости и моралне чврстине партизанских бораца и један од кључних елемената формирања партизанског наратива. Британска мисија *Turical*, прва британска мисија Британске главне команде Главне команде Блиског Истока, кренула је бомбардером РАФ –а, *Халифакс*, са мисијом да се спусти у црногорске планине да се својим очима увери да ли партизани стварно ратују у складу са оним што им достављају Совјети о четничкој издаји. Контроверза свакако постоји и о смрти самог Сава Ковачевића, јер нам Дикин преноси оне приче које је добио од југословенског официра, а

Пета црногорска (равногорска) бригада под командом генерала Блаже Ђукановића и пуковника Баје Станишића, је у току ове битке, бранила и успешно одбранила, уз Божију Помоћ, манастир Острог, али су ови ови официри ЈВ том приликом погинули. Током ових борби, генерал Петар Живковић се у склопу југословенске избегличке владе, залагао да дође до стварања ЈКВ од заробљеника и интернираца и да се они искрцају у Задру. Ова Живковићева иницијатива није уродила плодом, јер су ослобођени Југословени ступили у партизанске редове, а Британци су почели да мењају политику према партизанима, о чему су обавестили југословенског краља и владу у егзилу, до те мере да је било могуће и напуштање генерала Михаиловића, по четвртој клаузули из документа од 6. марта 1943. године. Ове околности у корист НОП –а, партизани су обилато користили, па су ову политику УК прилагодили својој стратегији НФ и почели себе да посматрају као *савезничку војску*, а на Тита као на *вођу прве армије другог фронта*. На околности које су радиле за партизанае, против јединица ЈВуО, везани су прво за деловање америчког обавештајца Лин М. Фериса, где су усташе представљени као *химлеровски терористи*, док је према истом извору наведено да се *четници не боре против окупатора*. Друга ствар је био боравак британске мисије у окупираној Југославији, у септембру 1943. године, на челу са бригадним генералом Фицројем Меклејном, чиме је УК поново *de facto* признао НОВЈ, а трећа добра ствар за југословенске партизанае била је оснивање Базе НОВЈ у италијанском граду Бари, места за пријем рањеника војне помоћи и хране за партизански покрет, као и та прихватање италијанских војника хрватског и словеначког порекла, са подручја Истре и Словеначког приморја, који су хтели да се прикључе партизанима. Од тада је читаво балканско ратиште, са јединицама НОВЈ као најважнијим војним фактором, постајало незаобилазан фактор у стварању савезничке англо – америчке стратегије, посебно у оном делу на југословенско – италијанској граници, с обзиром да су англо – америчке тежње и борбе почеле да се догађају на подручју Италије, пре свега преко Сицилије и врха *итикле италијанске чизме* од 10. јула 1943. године, праћено совјетским деловањем на Дњепру и приближавањем совјетских војних трупа према Румунији, што је свакако посредно или непосредно утицало на ситуацију на Балканском полуострву. Мусолини је пао 25. јула 1943. године, а борбе за освајање острва су завршене после 38 дана, након чега је

такође, овде се налази и прича попа Владе Зечевића, према пищевим речима, тадашњег делегата ВШ при Савиној бригади. Без обзира на тачност навода ових прича, Сава Ковачевић је постао део партизанског наратива о херојском страдању за идеале, са циљем да се створи легитимитет НОП –а код југословенских народа. Битка на Сутјесци, због Поповићевог самоиницијативног пробоја непријатељског немачког обруча, може да се због самоиницијативе потчињеног да се упореди са маневром војводе (тадашњег генерала) Мишића у Колубарској бици, с обзиром да је Поповић пре ступања у партизанае био југословенски краљевски официр, те је овај потез био у духу српске краљевске војске. За Немце односно генерала Литерса, пораз на Сутјесци је значао да није успео да *прикује смањене и ослабљене партизанске снаге за литице непроходних планина и да их ту потпуно уништи, заједно са Врховним штабом*. Овом победом, Совјети су добили потврду да треба да у Југославији *заиграју на карту партизана* на међународном плану и код југословенске делегације у избеглиштву (краља и Министарског Савета), чиме су овим совјетске власти сада могле јавно да играју на краљево прихватање НОП –а и на сарадњу са Титом, јер су они задавали велике муке немачком окупатору, што се поклопило и са британским тежњама да подрже *ону страну која убија више Немаца*, што је био главни циљ Черчилове спољне политике. F.V.D. Dikin: *Bojovna planina*, 1973, 19 – 20, 48; n.d. 252 – 261

италијанска држава 3. септембра 1943. године потписала капитулацију, чиме се повукла из *Сила Осовине*, а њена капитулација оставила је празнину на балканским подручјима под италијанском окупацијом, коју Немци у недостатку трупа нису могле да попуне.

Током трајања битке на Сутјесци, дошло је до распуштања Комунистичке Интернационале, кровне организације комунистичких и радничких партија, формиране на иницијативу Владимира Иљича Уљанова – Лењина. Могући разлози за ово распуштање јесте тежња СССР – а да покаже да је напор *прве земље социјализма* усмерен на победу антифашистичких снага над фашизмом и да нема никаквог идеолошког расцепа у Антифашистичкој коалицији. Овај предлог одлуке донете 15. маја 1943. године је предложио Извршни комитет Коминтерне, како стоји у директиви ЦК КПЈ упућеној Коминтерни 26. маја 1943. године. По овом документу, југословенски ЦК, који су чинили Тито, Александар Ранковић, Милован Ђилас, Едвард Кардељ, Иван Милутиновић и Франц Лескошек, *потпуно се слаже са овим предлогом, као и са мотивацијом тог предлога*. Централни комитет је био у уверењу да ће ова историјска одлука у најскорије вријеме дати огромне резултате у борби за победу над заједничким непријатељем човечанства – фашистичким завојевачем. Коминтерна је по налогу свог Извршног комитета на последњој седници од 8. јуна 1943. године, након што је од свих секција добијена сагласност за гашење КИ, који су тада потврђени и усаглашени у други документ, којим је потврђена једногласна одлука свих секција Коминтерне, те од 10. јуна 1943. године, Комунистичка Интернационала је престала да постоји. У циљу пропаганде партизанског покрета, поред радија *Слободна Југославија*, који је био у СССР – у, нешто раније, пре Другог заседања АВНОЈ –а, основан је ТАНЈУГ, на иницијативу Мошеа Пијаде. Ту су се редовно, колико су то услови дозвољавали, они су одржавали позоришне и друге културно – уметничке програме, представе и друге иницијативе Кључни људи у овоме били су Бранко Ћопић, Владан Десница, Владимир Назор, књижевни критичар Јован Деретић, Скендер Куленовић, Иван Горан Ковачић и други. Славили су се Његош и његов *Горски вијенац*, свети Сава као српски национални реформатор, а српски НОП одреди и дивизије су имали право да своје одреде називају по људима из сопствене прошлости. Од штампе, најзначајнија је свакако била *Борба* као партијско гласило, Агит – проп као основно пропагандна организација у оквиру покрета.⁵³

⁵³ Балканско ратиште са партизанима као доминантном војном формацијом, морало је да рачуна медитеранска Савезничка команда од тренузка када су 10. јула 1943. године, англо – америчке снаге заузеле Сицилију и почеле да делују по Италији, а затим довели до Мусолинијевог пада 25. јула 1943. године, јер су партизани посебно са италијанском капитулацијом 3. септембра 1943. године, за разлику од четника и Немаца се показали као најспособнија војска по питању заплена и добијања наоружања од Италијана, а сви ранији успеси, показали су да су партизани и Тито једина опција са којом се мора сарађивати у војним операцијама за победу Немаца на Балкану и овом делу медитеранске обале. У овом документу КПЈ изражава захвалност КИ, јер је омогућила да КПЈ постане *јака, масовна партија, која у овим судбоносним данима руководи народноослободилачком борбом и тиме освојила симпатије већине народа Југославије*. Исти документ се закључује закључком да ће КПЈ остати верна *принципима интернационализма*, што је за Партију значило да ће *под заставом Маркса, Енгелса, Лењина, Стаљина* да настави да *испуњава свој дуг према свом народу, без обзира на све жртве у борби против фашизма за ослобођење поробљених народа Југославије*, што је суштински основ герилске стратегије НОП -а, што је КПЈ донело само јачу подршку Совјета, УК и САД. Сецесионистички став долази услед поновног отварања школа на

3. 6 3. Друго заседање АВНОЈ –а и Шеста непријатељска офанзива

Друго заседање АВНОЈ –а, одржано је на подручју партизанске слободне територије у Јајцу, 29. и 30. 11. 1943. године. Овим заседањем, којим је председавао председавајући АВНОЈ –а, ранији председник Уставотворне Краљевства СХС, др Иван Рибар, успостављени су темељи послератне, социјалистичке Југославије. Патриотске и антифашистичке снаге, окупљене око ЈНОФ –а под пароланама *Смрт фашизму - Слобода народу и братство – јединство* су на овој скупштини, на ком није било свих 268 делегата са претходног заседања АВНОЈ –а, већ свега 142 делегата, без водећих српских комуниста, без делегација Војводине, КиМ, и Македоније, а где су делегацију Србије поново чинили борци из *србијанских пролетерских јединица*, донеле су 3 одлуке, значајне не само за простор Србије, већ за читаву југословенску државу и српско национално питање у целисти. На основу прве одлуке, АВНОЈ је постао једнодомна скупштина југословенске федерације, односно како стоји у одлуци, у складу са својом улогом *врховног представника суверенитета народа и државе Југославије као целине* у досадашњој борби против фашизма под вођством КПЈ, да би одговарало тој чињеници, *са принципима федеративног уређења братске на демократској основи и националној равноправности изграђене Југославије*, конституише у *врховно законодавно и извршно народно представничко тело Југославије за време народноослободилачког рата*, чиме је постао скупштина нове Југославије. По истој одлуци, Национални комитет је званично постао *извршни и наредбодавни орган народне власти у Југославији* преко кога је АВНОЈ остваривао своју извршну функцију, што је значило да је успостављена партизанска влада са Титом на челу. По другој одлуци одузета су права *законите владе такозваној југословенској влади у иностранству* и забранили краљу Петру II Карађорђевићу да се врати у земљу, због безрезервне подршке армијском генералу Драгољубу Михаиловићу, преко чије војске је влада практично водила рат против НОВЈ односно *систематски у земљи организовале братоубилачки рат у циљу угушивања народног устанка*. На овај начин југословенски краљ и избегличка влада су по командној одговорности оптужени да су да су преко Михаиловића, склапали споразуме *са немачким, италијанским и бугарским окупаторима*, и домаћим квислинзима и да су сви они заједно ратовали против партизана и да су подршком ЈВуО, подржали и организовали *систематско масовно истребљивање Муслимана, Хрвата и српских родољуба*, да би створили некакву *Велику Србију*, чиме су практично подржале Хитлеров план о истребљењу југословенских народа, што је истовремено било у супротности и на штету интереса Савезника. Краљу Петру II се забрањује повратак у земљу, док ће питање краља и монархије решити сам народ својом сопственом вољом, после ослобођења читаве земље. По овој одлуци, владама у ибеглиштву одузет је мандат и *сва права законите владе Југославије*, у иностранству се одузимају сва права законите

македонском језику 1942. године, укинута током Балканских ратова, а црквени од октобра 1943. године, када се покреће *сабор православних свештеника*, који садашња неканонска Македонска Православна Црква узима као почетак обнове средњовековне бугарофилске Охридске архиепископије, коју је основао ромејски цар Василије *Бугароубица*. В. Petranović, М. Zečević, 613-614; N.d. В. Petranović, 258 – 262; 357 - 371.

југословенске владе и да истовремено заступа интересе југословенских народа и државе, што важи и за сваку другу владу која би се основала у Југославији или ван ње, уз обавезу да се дотадашњи потписани међународни уговори и међународне обавезе југословенских влада у егзилу ставе под ревизију председништва АВНОЈ - а, у сврху поништења и поновног склапања истих. Ради изградње принципа суверености народа Југославије, без признања окупације и поделе југословенске државе, у условима партизанске федерације равнотеже, која ће да обезбеди пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца да би се спречило да она више не би постала доменом било које хегемонистичке клике, Југославија ће бити изграђена као федерација, тако да Србија и српски народ више немају никакву надмоћ у таквој југословенској држави. Овим је утрт пут федералистичком или Титовом југословенству, пошто се овде говорило о народима Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине, где је за Србију, једну од 6 федералних република у Југославији, главни носилац извршне (и законодавне) власти требала да буде српска партизанска скупштина, АСНОС, а свим националним мањинама ће бити загарантована сва права. Истим одлукама, нису створене аутономне покрајине и поред постојања структура НОП –а на подручјима садашњих српских АП, али на основу ратних, војних органа за подручје Србије, под простор будуће ФД Србије је иницијално посматрано подручје данашње централне Србије односно Кнежевине Србије из 1878. године или преткумановске Србије. Овим одлукама, коначно је био срушен национални и државни унитаризам Краљевине Југославије и дошло је до његове трансформације у своју супротност: полицентрични федерализам југословенског типа, опстао у својим конфедералном моделу до 2006. године. У склопу ових одлука на предлог словеначке делегације на челу са Јосипом Видмаром, односи се одлука да се другу Јосипу Брозу Титу, врховном команданту НОВ и ПОЈ, додели назив маршала Југославије.⁵⁴

Овим одлукама дошло је до паралелизма влада, где су се НКОЈ и југословенска избегличка влада издавале за легитимне владе југословенских народа односно југословенске државе, без међусобног признавања легитимитета свог постојања. Са федеративним уређењем Југославије, сложиле су се обе стране, јер је ову одлуку из својих разлога подржавала и југословенска избегличка влада

⁵⁴ Посебна огорченост НОП –а у овој одлуци да се наводи да су наводно краљ Петар II знао за ове четничке злочинце и за њихова издајства народа и подржавао такве владе и Дражу као министра војног и његовог војног представника у земљи, његове офицере, које је због тога одликовао, а Михаиловића унапредио у тренутни чин, а иступао против официра оне бивше југословенске војске, који су били за НОП. Одлуке донете у Јајцу су имале карактер уставних норми, без обзира на околности настанка тежњу да прекину уставноправни континуитет нове југословенске државе са Краљевином Југославије, као и симбол независности и одбране тековина револуције, преко којих је само суспендована, а не укинута југословенска монархија. Ове одлуке су политички обазриво конципиране тако да да их савезници не могу заобићи или срушити, већ да се иницира да дође до разговора са југословенском избегличком владом и Савезницима, како би НОП добио признање и од њих и од југословенске избегличке владе, што би довело до успостављања заједничке владе, до када је званично име југословенске државе било Краљевина Југославије, а од 7. марта 1945, када је формирана заједничка краљевско – партизанска влада Југославије, званично име југословенске државе је било Демократска Федеративна Југославија. На Другом заседању АВНОЈ –а, израђен је нови грб федеративне Југославије. В. Petranović, М. Zečević: *Jugoslavija 1918 – 1988*, Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988, 655 – 660; В. Petranović, 280 - 302.

под Иваном Шубашићем, али се нису сагласили око суспензије краљевске власти, где су Британци подржали југословенску краљевску владу ради чувања краља Петра II, уз компромис да се две стране: НКОЈ и југословенска избегличка влада договоре око кључних питања, па и питања да се генерал Михаиловић избаци из југословенске избегличке владе. На заседању у Јајцу, са аспекта српског националног питања, најдоминатнија национална заједница на њему заступљена су управо били Срби, јер је било 54 % делегата српског порекла, било да је реч о делегацији Србије, састављену од припадника *српских јединица из НОВЈ*, са подручја данашње централне (*преткумановске*) Србије, било да су Срби били чланови других делегација, где су Срби били у релативној већини или мањини: црногорске, босанскохерцеговачке и хрватске. Поред Срба, за српско национално питање, посебно Срба у Хрватској, борио се српски комунистички првак јеврејског порекла у ЦК КПЈ, Моша Пијаде, *Чича Јанко*, са тежњом да се у Хрватској створи *крајина за Србе*, што су Тито, Ранковић и Ђилас одбацили под образложењем да су ове међурепубличке границе, настале као међе предратних и ратних организација КПЈ, уз некакво посматрање ранијих историјских граница држава народа Југославије, биле искључиво административног карактера. Известан изузетак од националне структуре југословенске федерације, у складу са овим правилима и са правом свих народа југословенске федерације на право на отцепљење или уједињење са другим народима (сем српског народа у пракси), било је интегрисање босанскохерцеговачке федералне јединице у југословенску федерацију, федерацију према одлукама ЗАВНОБиХ –а у Мркоњић – граду. Ово право народа на самоопредељење до отцепљења(...), покушали су да искористе албански комунисти у КПЈ и донели *Бујанску резолуцију* и припајање КиМ *Шипнију*, што су касније одбацили у ЦК КПЈ, јер није била у складу са одлуком истог тела о одбрани целовитости југословенске државе из 1941. године, док је одлука око припадности Војводине Србији или Хрватској, решена накнадно државно – партијском комисијом за ово питање, где је Војводина поново реинтегрисана у састав Србије.⁵⁵

⁵⁵ За српско национално питање у Другом светском рату, може да буде значајна чињеница да је једино Моше Пијаде, наводно био једини из ЦК КПЈ који је заступао идеју о стварању некакве српске крајине у Хрватској, с обзиром да су касније на територији данашње Републике Србије, настале две аутономне области, од којих је Аутономна Покрајина Војводина, која је била предмет спора између Србије и Хрватске, реинтегрисана у територијални састав Србије, тако што је надлежни покрајински комитет без Западног Срема, припојен Федералној Држави Србији, и то на основу бившег хабзбуршког *Војводства Србије*, што је престало да важи већ 1918. године, са стварањем Краљевине СХС. Са друге стране, суспендовано је до даљњег питање *Балканске федерације*, али није се одустало од решавања српско – албанског питања, где су интернационалистички васпитане врхушке КПЈ још увек биле посебно међу српским кадровима, опијени тим интернационализмом, под теретом *великосрпске хегемоније*, до те мере да су се и српски комунисти морали да се бране од *дражиновићине*, почевши од Другог заседања југословенске партизанске скупштине а да су сви српски *кадрови* ставили до знања својим савезницима у ЈНОФ – у да нема Југославије осим оне формиране у Јајцу, чиме се и не чуди закључак антикомунистичких снага, посебно због британског напуштања Михаиловића, који је означен као сарадник окупатора, у рангу са освечоченим крвницима, не само српског народа, већ и других југословенских држављана. Када се прича о аутономним покрајинама и самој Србији, коначна одлука је била да се створи у оквиру Федералне Државе Србије, фактички федерација, састављена од Аутономне Покрајине Војводине, Централне Србије и Аутономне Косовско – метохијске области, а Рашка (Санџак) се дели по поменутих договорима Краљевина Србије и Црне Горе из 1912/13, чиме је напуштена идеја о Рашкој (Санџаку) као федералној јединици, која је по

Овим заседањем је коначно дошло до превласти Хрвата у југословенским институцијама, без обзира да ли је реч о југословенској краљевској власти (Иван Шубашић) или НОП –у (Иван Рибар и Тито). На овај начин, Хрвати су вољом својих антифашистички оријентисаних сународника, као и 1918. године, поново постали *прелетачи у победнички табор*, поново амнестирани за злочине над српским народом и поново у истој (сада савезној) југословенској држави, чиме је југословенска држава поново постала, сада под паролом зарад *братства и јединства* српског и хрватског народа, односно *Титовог, федералистичког југословенства*, по речима Милета Бјелајца, *држава помирења*, коју су још од пре њене обнове и *ресетовања* српско – хрватских односа, потресали Хебрангови националистичко – шовинистички испади, који су кулминирали *Кордунашким процесом*, што је толерисано у корист потискивања монструозних злочина НДХ над српским народом зарад очувања целовитости партизанског покрета и идеје *братства и јединства народа и народности Југославије* као новог типа југословенства или чак варијације сличних предратних идеја, као неминовности за управљање овим просторима, али практично због бројности Срба ван Србије у структурама НОП –а у односу на своје сународнике из Србије, који су били у мањини. Овим заседањем, били су задовољни и Словенци, али не у жељеној мери, јер нису довољно били заступљени у врху НОП –а и што словеначки језик није био језик војне команде у партизанских јединица. Против овога је иступао Моше Пијаде, који је из Москве, у јесен 1944. године, иступао против словеначког егоцентризма и борбе за искључиво словеначке интересе, што је значило и да су се словеначке партизанске јединице једино бориле у границама предратне Дравске бановине и да су само о томе ширили јаку пропаганду, а да их није уопште било у ослобођењу нпр. Војводине и Србије, у склопу југословенске антифашистичке борбе и тражио од Тита да Словенце осуди због егоцентризма.⁵⁶

инструкцијама АВНОЈ –а, имала и своје Земаљско Веће Антифашистичког Ослобођења успостављена 1943.године. На основу књиге о српском искуству у Југославији се види да су делови *најлојалнијих савезника* иступало против давања КиМ, Албанији, не помињући Македонију, која је од 1912/1913. године у Балканским ратовима и до стварања југословенске краљевине, била део Краљевине Србије. С обзиром да КПЈ је увек имала залеђину у Совјетском Савезу, који је хтео да преко неке балканске земље, оствари сопствене, тзв. *руске империјалне тежње*, а посебно чињеница да су раније они посматрали Србију као кључну земљу за отпочињање борби за своју верзију Југославије, што се кроз литературу види да је Србија то и остала, свесни да нису имали дотада ни легитимитет ни легалитет, они су слично као српска војска 1918. године, хтели или не да се са њом поистовете, деловали ујединитељски, овај пут Србима *из западних крајева, са Козаре, Петрове горе и Шамарице, Ловћена, Колова, Мајевице и Фрушке горе*, у условима када је Црвена Армија ишла ка Берлину, и не чуди што су ти Срби, зарад југословенске идеје, хтели не хтели су морали да трпе терет *великосрпске хегемоније*. Управо због тога и не чуди што је део политичара и историчара сумњао у легитимитет и легалитет АВНОЈ –а, као антисрпског и антијугословенског заседања и отуда она послератна девиза да *пут на исток води преко запада*. Ово потврђују састанци Стаљина, Черчила и Рузвелта у Техерану 1943. године и касније на Јалти, на Криму, у тадашњем Совјетском Савезу, где су четници и српске жртве у НДХ, посебно у Јасеновцу, Јадовну и другим логорима и поред свог реалног страдања су били готово заборављени и напуштени и од западних савезника. Бранко Петрановић, *Југословенско искуство*, 81 – 83, 92; В. Petranović, 283 – 290.

⁵⁶ За Словенце, Друго заседање АВНОЈ –а је било да се први пут после Велике Карантаније, долази до стварања словеначке државе и коначно омеђавање словеначких граница у тада могућим условима, укључујући припајања Словеначког приморја тој југословенској федералној јединици. И поред чињенице да једино словеначки партизани нису напуштали словеначке земље током Другог

На међународном нивоу, Тито је обавестио Москву о II заседању АВНОЈ -а у Јајцу и одлукама донетим на овој партизанској скупштини, а затим је ТАСС пренео одлуке овог заседања, чиме је обавестио светску јавност о дешавањима на територији Југославије, док је совјетска влада овако посредно обавестила Тита да ће у његов штаб послати сопствену војну мисију. За разлику од Георгија Димитрова, који је још 1941. године поздравио југословенско опредељење КПЈ, као доследно спровођење народнофронтске политике КИ, *Отечествени фронт Бугарске*, бугарски пандан ЈНОФ –а под контролом Бугарске комунистичке партије, иступио је са резолуцијом, којом је позивао на стварање независне македонске државе, што је било у супротности са тежњама НОП –а. На ове одлуке у Јајцу, југословенска избегличка влада је одговорила бурно и супротавила се њиховом доношењу и евентуалном спровођењу, што сведочи саопштење Божицара Пурића, председника југословенске краљевске владе од 5. децембра 1943. године, где стоји да је избегличка влада осудила одлуке из Јајца. Југословенска краљевска влада је овим саопштењем иступила пре свега против *стварања Комитета народног ослобођења у Југославији, који ће вршити улогу Привремене владе*, са ставом да је југословенска избегличка влада била против оснивања било каквог тела извршне власти које није било под њеном јурисдикцијом, називајући том приликом НОП *насилним терористичким покретом*, а партизанско деловање представљала као супростављање свему ономе за шта се борио *народ Југославије* односно да уносе *само конфузију у редове југословенског народа и мрве његов уједињени отпор против окупатора и све више га упућују на међусобне борбе*, што је одговарало југословенским непријатељима, где сада истом реториком, југословенска краљевска влада криви НОП за братоубилачки сукоб. Пурић је овим саопштењем оптужио партизане да су били *резултат пропаганде из иностранства*, вероватно мислећи на СССР, *чијем су успеху много допринеле извесне савезничке установе*, што се односи на британско – америчку подршку партизанима. За Пурића, југословенски народ, вековима познат као слободарски народ, *умеће на овакве нападе да одговори како они заслужују*, али у том тренутку маневарски простор за било какву реалнију реакцију је био сужен и немогућ, после званичне савезничке подршке партизанима, коју су на Техеранској конференцији, састанку три најзначајнија политичара Другог светског рата: америчког председника Френклина Рузвелта, британског премијера Винстона Черчила и совјетског вође Јосифа Стаљина, одржаном између 28. новембра 1943 и 1. децембра 1943. године. У иранској престоници, челни људи Антифашистичке коалиције су одлучили на

светског рата и бранили своја огњишта, што је било у супротности са доктрином југословенског партизанског покрета, што је забрањивано Србима и то понашање приписивано искључиво четницима Драже Михаиловића, а српским партизанским јединицама широм Југославије је то узимано као опортунизам, Словенци су потегли још питање аутономије централистичке структуре, своје аутономије у југословенској послератној држави, словеначке војске и питања словеначког језика у команди партизанског покрета. Пијаде је критиковао Словенце што су описивали у својој пропаганди сваки метак који је испаљен на подручју словеначких земаља у Југославији, без посвећивања пажње борбама њихових сабораца за нпр. Београд, Србију и Војводину, где словеначки партизани нису ни помишљали да дођу, а поготову не да напусте сопствене земље у југословенским оквирима, не обраћајући пажњу на то да су Словенци и Хрвати, вољом Германа и Мађара, изгубили своје државе још током средњег века, посебно када је реч о Словенцима и да су Кардељ на словеначком комунистичком вођству, а Хебранг и Бакарић код Хрвата из истих разлога, користили комунизам за стварање својих националних независних држава. Б. Петрановић, 90

овом састанку да *југословенским партизанима треба пружати помоћ у оружју и опреми и такође војним операцијама*. На основу Хитлеровог наређења од 29. октобра 1943. године, немачка Врховна команда је у јесен 1943. године и зиму 1943/1944. године, извела неколико акција, којима је спречила партизанае да продру у Србију, које се називају *Зимске операције 1943 / 1944. године у централном делу Југославије*, које су биле наставак јесењих акција Вермахта са циљем да се разбију партизанске јединице на Дрини и Лиму и контролишу важне стратегијске позиције и саобраћајнице између Саве и Јадрана. И поред првих неуспеха, током операција вођених између 3. децембра 1943 и 15. фебруара 1944. године, Немци су током *Шесте непријатељске офанзиве*, како се операција назива у југословенској и српској историографији, су успели да у борби са 8. корпусом НОВЈ, обезбеде одбрану јадранске обале и прошире своје залеђе. Крајем 1943. године, Немци су заузели острва Корчулу и Мљет, а у јануару 1944. године, острва Брач, Хвар и Шолту, са циљем да се прошире на српске крајеве у Хрватској, укључујући области између Купе и Саве, Покупља и Туропоља, Босанске крајине, све како би онемогућили офанзивна дејства партизана.⁵⁷

4. Азбуковачка и југословенска дешавања у години ослобођења од немачког окупатора (до самог ослобођења Азбуковице)

4.1. Ситуација у Југославији у првој половини 1944. године

Након што су се припадници НОП –а наметнули као доминатна, а практично и једина војно – политичка формација са антифашистичком платформом, окренута ка успостављању нових друштвених и државних односа у југословенској држави, све у склопу борбе за ослобођење земље од окупатора, а јединице ЈВуО Драге Михаиловића, губиле савезничку и југословенску државну подршку од лондонске владе у избеглиштву, у азбуковачком крају је, као и другим југословенским и

⁵⁷ Из истог разлога, због раније историје и става КИ да је КПЈ правилно поступила при одбрани југословенске државне територије, Георгиј Димитров је поништио одлуку да се македонска секција КПЈ, припоји бугарској компартији, коју је неправно и са става КПЈ, спровео Методије Шаторов, након што је Тито септембра 1941. године, послао писма КИ и бугарској компартији да се не подстиче сепаратизам, јер то није у складу са идејама Коминтерне. Димитров је заступао мишљење да Српска (Вардарска) Македонија треба да остане у саставу Југославије, односно македонски ПК у саставу КПЈ, јер КПЈ организује устанак, што је целисходније са становишта Коминтерне. Делегат КПЈ у Македонији, Драган Павловић је распустио ПК за Македонију под Шаторовим, њега избацио из КПЈ и уз обавештење македонским комунистима о догађајима у ПК КПЈ за Македонију, формирао нови ПК за Македонију. На основу саопштења Божидара Пурића, када наводи да Југословенска влада нема ниједно јавно сретство општења са својим народом, што је само један у низу доказа за тврдњу професора Петрановића да су југословенски краљ и владе у избеглиштву били британски заробљеници или жртвовани савезник, како Југославију, назива социјалиста Живко Топаловић, што потврђује и теза која се спомиње у саопштењу, где легитимне владе Уједињених народа у изгнанству не представљају своје народе, где се види да су за Уједињено Краљевство те владе биле пијуни у високој политици. N.d. 660– 663; N.d, 142 -143; N.d. 277 – 278.

српским крајевима, вођена борба између комунистичке и антикомунистичке идеје, до те мере да је 1944. године, ова борба прожета социјално – класним и идеолошким карактеристикама, била значајнија од тежње да се ослободи земља уз учешће свих антифашистичких и антиосовинских трупа. Последња година рата за Азбуковицу је била година расплета као и на југословенском случају, па је дошло до све оштријих борби између подељених антиокупаторских снага, тако да су у коначном обрачуна на овом подручју, такође дошло до победе комунистичких партизанских јединица, које су успеле да победе *српске националне снаге*, сачињене од антиокупаторских јединица ЈВуО, квислиншких јединица СДС и СДК, уз подршку РЗК и оперативно – логистичког и делимично војног ангажмана немачког окупатора, у заједничкој намери да се сарађује на антикомунистичкој основи и да се тако остваре сопствени идеолошки циљеви и победе партизани. У овој шароликој антипартизанској коалицији, јединице ЈВуО су свакако хтели да искористе квислинге и непријатеља да се обрачунају са јединицама НОВЈ –а, али су доживели да они буду искоришћени од окупатора и квислинга и били увучени у *раље и кал издаје*, чиме су припадници Равногорски покрета стављени на *стуб срама* пред *Велике Савезнике*, краља Петра II и краљевску југословенску владу и послератним југословенским органима реда, јер су их сви редом посматрали као издајнике југословенске државе и српског народа. Са војно – стратегијског значаја, Србија је представљала кључну област Балкана, у очима великих светских чинилаца, али и југословенских покрета отпора: за Немце, Србија је била *кључ Балкана*, због своје позиције на подручју моравско – вардарске долине, Дунава као међународне реке, постојања српске квислиншке владе која је пружала подршку Вермахту, била значајна за германски *продор ка Истоку* и због тога је губитак овог подручја за Немце значио отежану сарадњу између армијских група Е у Грчкој, са којима су се партизани сукобљавали и у Азбуковици приликом повлачења ових јединица крајем 1944. године, па су Немци тежили да на сваки начин сузбио деловање партизана на подручју Србије, посебно после пропасти афричког фронта. Србија је била важно привредно упориште за Немце, а велика база за јефтину радну снагу, што је било повољно за њихове планове. За Совјете, Србија постаје значајна од Стаљинових разговора са Ћиласом, као и од Титових стремљења од 1941. године и молбе Стаљину да совјетске трупе скрену према Карпатима и Дунаву, односно Михаиловића, који је у Србији видео базу свог покрета. Србија је објективно била најважнији фактор југословенског расплета и дала је од 250.000 до 400.000 војних обвезника, па је истовремено као најважнија стратешка основа, заједно са Војводином и КиМ, постала економско упориште нове победничке, партизанске војске, што се није одразило на јачи утицај српских комуниста током 1944 - 1945. године, јер су били део борбе КПЈ против некакве *Велике Србије*, у условима кад су Срби из осталих југословенских крајева западно од Дрине били носиоци победе НОП –а насупрот катастрофи четника ДМ и Равногорског покрета, јачом подршком УК према присталицама ХСС -а и фактичком *заробљеништву краља и владе у Лондону од 27. марта. 1941. године*, како положај југословенског краља и владе у избеглиштву назива Петрановић. Београд је био значајан и због тога што је био главни град савезничке, антинемачке Југославије, те је ова околност била велика погодност за Совјете и посебно југословенске партизане, којима је од кључног значаја да у град уђу као

ослободиоци после тешких борби, ношени народним расположењем и поновним уједињењем војске и народа као једне нераскидиве целине. За британску спољну политику, поред става да је Србија била *Вандеја југословенске револуције*, био је присутно слично мишљење да је Србија барем по речима Винстона Черчила, када каже да је *Србија антипартизанска, антититоистичка, антикомунистичка земља 200.000 домаћина који не прихватају економску теорију Карла Маркса*, где је требало НОП *измирити* са подручјем које је истовремено било јако четничко упориште. За НОП, Србија је још до 1941. године, Србија била *кључна југословенска земља*, сада због тежње да преко ослобођења Србије од немачког окупатора и победом над њима и квислишким снагама, спроведе своју девизу *да пут на исток води преко запада*, чиме би добили међународно признање НОБ, дошло би до измирења које је форсирала совјетско – британска *политика компромиса*, између партизана и краљевске владе и стварања јединствене владе и покрета отпора и да би се лакше тако одредио утицај УК и Совјетског Савеза у Европи.⁵⁸

Први догађај, где је виђена последња нада о другачијој перспективи за очување југословенске краљевине у послератној Европи и свету, био је Светосавски конгрес у сувоборском селу Ба, одржан од 26. до 28. јануара 1944. године, због чега се зове *Башки конгрес* Башки (Светосавски) конгрес је био равногорска верзија односно пандан Другог заседања АВНОЈ –а и реакција на ову партизанску скупштину након 2,5 месеца од њеног одржавања, на ком је изнет другачији изглед југословенске државе после Другог светског рата у односу на одлуке II заседања АВНОЈ –а,

⁵⁸ Уз све то, Тито и НОП имају апсолутну совјетску подршку, због остварења сопствених циљева, изласка Совјета на топла мора, чиме су Совјети наставили руску царску империјалну политику велике силе, без обзира на идеолошки отклон од царске Русије, уколико и постоји стварни отклон, уз евентуално потчињавање југословенске комунистичке владе својој вољи, као што су то учинили са Пољском, а из ратних разлога, са Бугарском и Румунијом. Титова моћ, показана кроз моћ КПЈ је ишла до те мере да се право на стварање нових народа из српског етноса: црногорског, македонског и муслиманског народа и права посебно албанске националне мањине на самоопредељење брани лењинизмом као националном идеологијом југословенских комуниста, где постоји право на самоопредељење и Стаљиновом идеологијом социјализма у једној држави, које је мењано и са британском тежњом да се подржи идеја ХСС –а о враћању политичког живота на 1. децембар 1918. године, чиме је фактички признато постојање југословенске краљевине, иако је и од ње вршен отклон од стране КПЈ и ХСС – федерализација државе, започета са Бановином Хрватском, као и са совјетском федерализацијом државе. Настанак српске федералне јединице као сложеног тела у југословенској државној целини и ранијег нестварања српске јединице и КП Србије, о чему ће бити речи, долази истовремено по аналогији са Совјетским Савезом, где КП Русије није створен до пред распад СССР –а, а ни до стварања покрајина у Хрватској, Македонији и БиХ, иако је имало основа и услова да се и то уради. Нова Југославија се, према Петрановићу, градила на концепту сужене Србије, што не треба да чуди каснији послератни поклич дела руководства КПЈ: Јака Југославија – слаба Србија, чији корени се управо везују за антисрпски курс у вођству југословенских комуниста, где је искоришћена комунистичка идеологија да други народи и квазинароди добију своју државну целину на штету српских интереса, како се наводи према садржају програма српских грађанских партија, што је било очигледно због таквог неагилног понашања српских комуниста да се сходно бројчаној надмоћи у НОП-у не наметну да на агенду КПЈ постави очување српских националних интереса, јер су били под неправедним нападима комуниста из других југословенских народа, који су се преко КПЈ национално омеђавали од Срба.. Истовремено, добар део Хрвата је успео да приклањањем НОП-у обезбеде да други пут у 20. веку пређу на победничку страну и монструм познат као НДХ и најстрашнији геноцид у Другом светском рату с Јасеновцем, у суштини заборављени. Б. Петрановић, 81- 82;85 – 89, В. Petranović, 320.

након што су се партизанска и краљевска страна сагласиле о потреби стварања послератне федеративне Југославије, па су *Велики Савезници* одлучили да кључне договоре о изгледу и уређењу Југославије, препусте овим институционалним покретима отпора да самостално пронађу компромисно решење за југословенско питање. Овај конгрес, зван и као *Сувоборски*, због тога што се одржао подно планине Сувобор, био је место где су се окупиле све ројалистичке, националистичке, југословенске антифашистичке, антикомунистичке, демократске и антиокупаторске војно – политичке структуре, уједињене у намери да дође до обнове југословенске краљевине, сем представника ХСС и КПЈ, идеолошких противника Равногорског покрета и институције краљевине, што је разумљиво с обзиром на то да је ХСС тежила самосталној хрватској држави, а КПЈ, потпуној реорганизацији Југославије. Оно што је основна одлука овог конгреса је чињеница да је дошло до победе национално – демократских снага умерене оријентације у Равногорском покрету, којој је приступио и генерал Михаиловић, чиме је у *Михаиловић – Топаловићевој иницијативи за прокламовање југословенске федерације*, напуштена главна идеја равногорске политике у виду реваншизма према Муслиманима и Хрватима и превеликим територијалним ширењима према суседима, на основу плана *Хомогена Србија* Стевана Мољевића и да се сведе у постојеће југословенске оквири, али не и да нешто више појача своју дипломатску активност, јер су савезничке симпатије и подршка сада биле на страни њихових идеолошких противника, комунистичког НОП –а, либерализованог делом предратних грађанских првака блиских социјалистичким идејама, сем Живка Топаловића и Социјалистичке Партије Југославије, прикључених политичком крилу Равногорског покрета. На овом сабору националних и демократских странака, истакнута је установа уставне парламентарне монархије у форми тријалистичке монархијске федерације, на челу са *народном династијом Карађорђевић*, тада поново покренута након периода 1939 – 1940. године, након што су је у своје програме вратиле избегличке владе Слободана Јовановића и Милоша Трифуновића до тада актуелне *чиновничке владе* Божидара Пурића, која је ово време осудила деловање и одлуке АВНОЈ –а, назвавши их *актом тероризма*. Ова способност Равногорског покрета да се прилагоди општој савезничкој политици и да спроведе све савезничке сугестије, не напуштајући своју основну идеју, окупљање свих Срба на Балканском полуострву у једној српској федералној јединици у југословенским државним оквирима, који су за Равногорски покрет били једини прихватљиви и могући, с обзиром на улогу српског фактора у стварању југословенске државе, су због времена одржавања Конгреса, дошле касно, те је после савезничке подршке НОП-а, када су четници и формално изгубили подршку западних савезника, те је одлука о обнови Југославије у оквирима Резолуције била готово анемична и без икаквог (јавног) одјека. Против концепта *сувоборске Југославије*, како се могу назвати одлуке Светосавског конгреса, иступили су пронемачки пропагандисти, представници Недићеве власти и усташе.⁵⁹

⁵⁹ Друга, умеренија идеја која је постала заступљена у идеологији Равногорског покрета, долази од краја 1943. године, када је на политичку сцену Равногорског покрета, ступа првак Социјалистичке Партије Југославије, Живко Топаловић, других социјалиста и других демократских политичара. Оно што проф. Петрановић наводи је да су четници у Црној Гори имали јаку пројугословенску

Са друге стране, за разлику од Тита и врха ЦК КПЈ, део ЦК КПХ, на челу са секретаром ЦК КП Хрватске, Андријом Хебрангом, почиње да спроводи сепаратистичка *скретања у националној политици* у циљу вођења независне националне хрватске политике, заснована пре свега на антисрпству и антијугословенству, толерисаном као *неужном злу*, огледана у сарадњи са ХСС, давања истој велику подршку и тежње да се добије подршка од те, за југословенски комунистички врх, у ратним околностима, практично *мртве странке*, настојања да се поново уведе веронаука у школе, настојања да се створе *хрватски партизани* и извуку испод *шињела НОВЈ*, по мађарском хабзбуршком односно *франковачком* моделу *политичког народа* за Хрвате, због чега је истовремено тежио да централизује КП Хрватске и комунистичку политику на подручју касније ФД Хрватске, противећи се кроз незадовољство због пројугословенске оријентације далматинских комуниста, оснивања засебне Телеграфске Агенције Хрватске, преко које је самостално са хрватских, антијугословенских и *антиверсајских позиција*, вређао западне савезнике, што је штетило Титовом угледу као савезничког војног команданта и НОВЈ као савезничке војске. Због оснивања те независне хрватске телеграфске агенције и вређања савезника, био је укорен од Тита, а за остало, према доступним наводима, од дела сопственог руководства КП Хрватске. Тежња хрватског народа да искористи све могуће идеологије, да поврате своју *тисућљетну државност* Хрватске, оличена у делу сепаратистичког руководства КПХ под Хебрангом, која је ишла насупрот Тита, био је и *Кордунашки процес*, током ког је вођен обрачун са Србима, партизанским руководиоцима и командантима бригада у номинално *хрватским јединицама*, под оптужбама да су они *четници* и *издајници*, због истицања запостављеност Срба у тим јединицама у

карактеристику, што је Михаиловићу сметало, због чега се Дража Михаиловић *обраћао* неким својим командантима и бунио се против *истицања аутономности Црне Горе*. Под тачком IV. *Башке Резолуције*, поред свега стоји да је, према Конгресу, *солидност будуће Југославије условљена стварањем, на демократски начин, једне српске јединице у државној заједници, која би на демократским основима, окупила цео српски народ*. О томе да не постоји никаква мржња Равногорског покрета према другим народима југословенске државе, говорено је у ранијем делу овог рада, а по овом члану, стоји да све што важи за српски народ *исто важи за Хрвате и Словенце*, чиме Равногорски покрет тежи да наступа ка легитимистичка војна формација Краљевине Југославије. Ова идеја, заснована је на ставу Слободана Јовановића да *доба унитаризма је било прошло* и да Срби, Хрвати и Словенци могу да, уз истовремено међусобно признање националних посебности, живе и сарађују у једној југословенској федералној држави, јер је Јовановић видео једино будућност федеративних држава. Пронемачка пропаганда је овај концепт Равногорског покрета назвала *дражиновиштином*, називајући Конгрес *органским наставком 27. марта*, чиме се посредно признаје југословенски карактер четника Драже Михаиловића, која је по њима *идеална за инфилтрирање бољшевизма*, док је Мирослав Спалајковић сматрао да концепт *суворорске Југославије* треба заменити идеју Србије као пансрпске *задружне државе, у којој би Србин живео у духу светосавског морала*, чиме је поново злоупотребљено име св. Саве за некаве антицивизацијске идеје. Антијугословенски став Светосавског конгреса у селу Ба, примећен је и у усташком ставовима на овај догађај. По усташама, то је био *бизантинизам*, подгревајући стари средњовековни антиримојски, католички стереотип према православљу и *византијском комонвелту*, допуњен са ставом да је ово камуфлажа некаквих *великосрпских циљева на хрватски етнички простор*, што је постала *канонизована* антисрпска реторика која је, у неизмењеном облику, опстала до данашњих дана. Ову одлуку су фактички подржавале једино југословенска влада у избеглиштву и Британци, који су губили свој примат у корист Совјета, који су подржавали НОП, а Американцима је било најбитније да се уништи фашизам и победи Хитлер. Б. Петрановић, н.д. 74, 77 – 79; В. Petranović, 302.

односу на српску бројчану надмоћ у њима. Андрија Хебранг, супротно Титу и АВНОЈ – у, који су се борили да остваре јединство са југословенском краљевском владом, је наставио старе предратне оцене о карактеру Краљевине Југославије као *великосрпској Југославији* и *Хрватској* као центру отпора против *Версајске Југославије*. Хебранг је био одговоран за процесе против српских комунистичких првака - команданата на Кордуну на овој основи. Хебранг је наставио националистичку политику и кроз тежњу да се уведе веронаука у наставу. Тито је његову политику сматрао *сепаратистичком*, а Кардељ је писао да *Хебранг не воли Србе и Словенце, а да прихвата Југославију као неизбежно зло*.⁶⁰

Тежња *Великих савезника* да се дође до потребног уједињења представника југословенске краљевске власти и НОП – а у јединствене југословенске институције, види се у томе да је Југославија, због свог геополитичког положаја и ратних напора, била део преговора на савезничком самиту Черчила, Стаљина и Рузвелта у Јалти на Кримској конференцији, након Техеранске конференције где су од 4. до 11. фебруара 1944. године, доношене одлуке о уништењу Хитлерове Нацистичке Немачке и питањима послератног уређења Европе и света. Због јачања Совјета и њиховог утицаја у Антифашистичкој коалицији, уз много јаче незадовољство генерала Михаиловића британском материјалном помоћи, довело је да се говори и о разлазу ВК ЈВуО и британске команде Средњег Истока, чиме је дошло до фактичког разлаза на терену, долази након саопштења британског министарства спољних послова од 18. фебруара. 1944. године, свом амбасадору у САД. Први пут у 19. и 20. веку, српска држава се стварала западно од Дрине, где су

⁶⁰ На првом месту, Хебранг је инсистирао на ознаци партизана на подручју Хрватске, као једино хрватских, не признајући да код ових одреда НОП –а је било углавном другачија структура, па су у номинално хрватским редовима велика већина били припадници српског народа, који су рођени на подручју некадашње Војне Крајине бивше аустро – угарске државе, у крајевима који се и данас тумаче за српска етничка подручја, истовремено испуштајући назив *Народноослободилачка војска Југославије*. Тито критикује Хебранга и вођство КПХ у документу од 29. јануара 1944. године што је у оквирима КП Хрватске дошло до оснивања некакве засебне *независне хрватске пропагандне агенције*, односно Телеграфске агенције Хрватске, која је постојала ван ТАНЈУГ –а, у којој је спроводио антисавезничку пропаганду, пре свега што је у тој хрватској штампи се говорило се о савезничким командантима *увредљиво и нетачно, провокативно се оптужују (западни) савезници због Версаја*, до те мере да је Тито почео да критикује Хебранга, тако што је 29. јануара 1944. године, скренуо пажњу руководству вођству КПХ, да *њихова штампа наноси велику штету нашем народноослободилачком покрету* код западних савезника, до те мере да се прави проблем око признања НКОЈ –а, а да се партизанска борбе почне посматрати као *комунистичка револуција*, те да је све то што је написано, на основу телеграма, Тито наглашава да му смета цела та прича, јер све што је написано *махом нетачно, секташко и често провокативно*, како стоји у документу. На седници Политбироа ЦК КПЈ у Дрвару у марту 1944. године, критикован је због односа према ХСС, вероватно тежњи да им се приближи и што на паролама КП Хрватске нема других југословенских народа и Југославије да је такво понашање било супротно и званичној политици КПЈ, оличеној у *братству и јединству свих народа и народности Југославије и партизанске федерације равнотеже*, с обзиром да је према посредним изворима, на вишој конференцији КПЈ, био за југословенску конфедеративну идеју, посебно преко виђења о посебној хрватској војсци. Хебрангова политика фаворизовања конфедеративне идеје уређења Југославије и сепаратистичким тежњама је изазивала незадовољство Тита, као и ужег руководства КПЈ: Кардеља, Ранковића и Ђиласа, који су тражили Хебрангову смену, већ и незадовољства дела чланства КПХ, те је септембра 1944. године, Хебранг смењен са руководећег места у КП Хрватске и постављен за повереника НКОЈ –а за трговину и индустрију. Бранко Петрановић н.д. 80; Petranović, Zečević, 1988, 678 – 679, 695; B. Petanović *Istorija Jugoslavije II*, 300 – 301.

несрпски фактори у врху КПЈ, који су били противници Краљевине Југославије као *версајске творевине*, монархије, четника Драже Михаиловића и интернационалистички настројени људи, који су под собом, у партизабнским редовима имали већински припаднике српског народа. Српски градови су вољом оба покрета отпора, током 1944. године били бомбардовани током пролећа, лета и јесени 1944. године, да би се уништила немачка пешадија, противавијација и да би се спречио њихов отпор против јединица Црвене армије и НОВЈ –а. Најзначајнији градови, који су тада бомбардовани били су Београд, Лесковац и Ниш, али и други градови широм српских крајева Југославије.⁶¹

Након што немачке снаге нису успеле да до тог момента да нанесу веће губитке у стуктури и вођству партизанског покрета, последњи прави покушај да се елиминише југословенски маршал и Врховни штаб НОВ и ПОЈ је била операција која је била припремана током почетка 1944. године у штабу Друге оклопне армије Вермахта. Ова операција, позната по свом шифрованом називу *Коњићев скок*, која је у југословенској и српској историографији остала позната као део Седме непријатељске офанзиве, *Десант на Дрвар*, састојала се у томе да група од 900 падобранаца, скупљених из разних СС – јединица, спусти у Дрварску котлину, да се уништи Врховни штаб и да се зароби Тито и савезничке мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ – а и да се истовремено разбију јединице НОВ и ПОЈ које су браниле слободну територију. Десант је извршен 25. маја. 1944. године, на наводни рођендан Јосипа Броза Тита. Уз велике жртве Пратећег батаљона Врховног штаба, Комитета КПЈ и СКОЈ –а, слушалаца партизанске Офицерске школе, затеченог становништва овог краја НДХ и војном интервенцијом делова 6. пролетерске и 9. дивизије, задржан је напад немачких падобранаца, спроведен у таласима. Врховни командант је са члановима ВШ напустио пећину, где им је било дотадашње седиште и успео да током ове операције напусти Дрвар, који је у немачке руке пао 26. маја 1944. године. Тито је авионом типа *Дакота*, са совјетском посадом, по први пут у историји НОБ – а, је напустио своје јединице и територију окупиране Југославије у ноћи између 3. и 4. јуна 1944. године и пребачен је на италијанску територију под контролом британске Команде Средњег Истока и Американаца, одакле је британским разарачем, стигао на утврђено јадранско острво Вис, одакле су отпор Немцима пружали британски командоси и 26. дивизија НОВЈ. Немачке снаге на подручју Дрварске котлине, након што нису успеле да остваре свој примарни циљ – заробљавање Тита и савезничких мисија и уништење партизанског војног вођства суочиле су се са јаким отпором 1, 6 и 8. корпуса НОВЈ, које су успеле да истовремено избегну сопствено уништење и да разбију немачке јединице, повративши Дрварску котлину током каснијег периода, а вероватно и само насеље. Од повлачења Тита на Вис, Врховни штаб је форсирао еластичну одбрану и избегавање тешких, дугих и умарајућих борби, с обзиром да је требало да се

⁶¹ За Југославију, Јосиф Висарионович, Винстон Черчил и Френклин Рузвелт донели су препоруку, у којој су се сагласили да је *неопходно да маршалу Титу и др Шубашићу препоручимо да без одлагања ступи на снагу њихов споразум и да на основу тог споразума, образују привремену јединствену владу*. Истом препоруком је одлучено да се таквој југословенској влади предложи да у састав АВНОЈ – а, укључи представнике последњег сазива југословенске краљевске скупштине из 1938. године, који се *нису компромитовали сарадњом с непријатељем* и да ће АВНОЈ прогласи за Привремену скупштину ДФЈ и да ће све законе АВНОЈ –а бити *поднесени на потврду Уставотворној скупштини*. В. Petranović, М. Zečević, 695; Б. Петрановић, 83.

организује пренос борбе у источне крајеве Југославије. Титов прелазак са подручја окупиране Југославије на италијанско острво Вис, под фактичком контролом западних савезника, Британци су сматрали за слабљење преговарачке позиције НОП –а, те су сматрали да су се стекли услови да у преговоре на Вису укључе и краља Петра II Карађорђевића, али до тога није дошло због бескомпромисног и непопустљивог става НОП –а. Преговори са Шубашићем у својству председника југословенске избегличке владе, су изненадили необавештене кругове у НОП –у, који су наивно, без схватања сложености међусавезничких односа, посматрали да ће фактичко стање бити аутоматски прихваћено и да ће Савезници да стога напусте југословенску избегличку владу у потпуности. Поред својих тежњи да реше југословенско питање, јер су се ту преламали колонијални интереси Британаца и совјетска тежња да се истовремено помогне НОП –у због идеолошке истоветности и партизанског деловања у Југославији, западни савезници су решили да у складу са одлукама Техеранске конференције да на подручју Француске отворе *други фронт у Европи*, како би помогли Црвеној армији у њеним напорима да се победи нацистичка Немачка. Кључна акција западних савезничких војски у 1944. години је била операција *Оверлорд*, којом је требало да се западни савезници искрцају на обалама Нормандије у Француској и да се преко ове трасе брже дође до Берлина и да се победи Хитлер. На чело десанта постављен је амерички генерал Двајт Ајзенхауер. Овај план је био планиран још фебруара 1942. године, са тежњом да се британско – америчке снаге искрцају у Уједињеном Краљевству и да се ударом преко Ламанша на Немачку помогне ратним напорима совјетске војске. Ова акција, позната и под називом *Дан Д*, почела је 6. јуна 1944. године. Ова мисија је настала са уверењем да ће она на најбољи начин допринети најбржем могућем сломену нацистичке Немачке.⁶²

У времену када су западни савезници се тукли са Немцима по плажама и шумама Француске, на југословенском ратишту долази до кључног састанка између представника НОП –а, Јосипа Броза Тита и представника југословенске краљевске владе, премијера др Ивана Шубашића, после раније иницијативе британске

⁶² Двајт Ајзенхауер је фебруара 1942. године, ово искрцавање у Британији и одлучан напад преко Ламанша је био планиран за почетак следеће, 1943. године. Овај план је био у складу са уверењем америчке војске да је за победу над Немцима у војном аспекту било неопходно 215 дивизија и обезбедити ваздушну превласт, како би ударом у *срце Рајха*, Немачка била поражена. О томе сведочи да се амерички војни врх већ усагласио марта 1942. године и одредио да је искрцавање у Француској најбоље, јер су везе са америчким базама у Британији, биле најсигурније, а пут до Берлина најкраћи. Ово неразумеваше долази код партизана, пре свега из редова представника ХСС – а, који су мислили да је сарадња НОП –а са Шубашићем, излазак у сусрет монархији. Потези југословенске владе су за српску емиграцију у Лондону, значили да је југословенска краљевина допустила да хрватски елемент у монархији, који је био сецесионистички, победи српски, који је сматран за државотворни, посебно у изласку у сусрет ХСС – у и давању мандата Ивану Шубашићу да формира владу и тежњама краља Петра да послуша Черчила и да тежи смени Михаиловића са министарског места, а касније и смене са вођства војске. За то време, ХСС се узалудно надао да ће КПЈ довести до тога да се формира дуална држава по угледу на претходну Аустро – Угарску, где ће КПЈ бити на челу некаквог југословенског дела, а некакво Врховно Вијеће Републике Хрватске, где би сви Хрвати и они што су били изабрани у последњи предратни сазив југословенског краљевског парламента из 1938. године и из ЗАВНОХ –а, чиме би Хрватска (вероватно са Словенијом у свом саставу), имала своју државу, прву после 1102. године. Ово су припадници КПЈ одбили, јер је према Петрановићу, ХСС била у суштини мртва странка. К. Николић: *Историја равногорског порета*, 67; В. Petranović, 317 – 318.

дипломатије, међу којима је био и британски амбасадор при Двору у избеглиштву, Стивенсон. Два представника идеолошки супротних покрета отпора у Југославији водили су ове разговоре у периоду 14 – 16. јуна 1944. године, који се у историографији посматрају почетак *Вишких преговора*, током којих је требало направити преседан у дотадашњој међународној политици да дође до договора између дојучерашњих идеолошких непријатеља и виновника грађанског рата у окупираној савезничкој земљи, што је било изуетно контроверзна тема и за те оквире, још док рат траје, а не за послератну југословенску и српску историографију, с обзиром да од тог времена, хрватски фактор постаје носилац власти југословенске избегличке владе, а на челу НКОЈ –а се управо налази хрватски комуниста, где је и поред њихове пројугословенске оријентације, дошло до слома српске политичке елите и слабљења српског утицаја у свим југословенским институцијама. Ови разговори између два Хрвата са две различите стране, у склопу *Вишких преговора*, у периоду између 14. и 16. јуна 1944. године, дошло је до споразума, где су се *умерене снаге југословенске буржоазије*, односно југословенска избегличка влада супротно тежњама Британаца, морале је да се потчини одлукама НКОЈ –а и да функционише као инострана испостава привремене партизанске владе, посебно у питањима спољне политике, помоћи земљи, рада дипломатског апарата са тим што није укинута паралелизам влада и формално указао потребу за сарадњом југословенске владе и НКОЈ –а за заједничким иступањем у међународним условима као јединствено југословенско тело, до момента док се не формира влада Демократске Федеративне Југославије.

Маршал Тито и председник југословенске краљевске владе су потписали *Вишки споразум*, где су се договорили да би *краљевска југословенска влада морала бити састављена од напредних демократских елемената, који се нису компромитовали у борби против народноослободилачког покрета*. Главна дужност владе Ивана Шубашића би била да организује помоћ НОВЈ – у и онима који *ће се убудуће једнаком одлучношћу борити против заједничког непријатеља наше домовине, но с тиме да се све снаге уједине у један народни фронт*, што може да се посматра као тенденција да дође до уједињавања НОП –а и ЈВ у јединствену војску у неком будућем периоду. Део првог члана посвећен је потреби да се влада постара да се влада у избеглиштву стара о исхрани становништва у окупираној Југославији и да се југословенска влада у међународним односима постара да доведе у склад *рада представништва у иностранству и рада у међусавезничким комисијама са заштитом*, како се наводи, *наших народних права с потребама народа и народноослободилачком борбом у земљи*, односно да се на међународном нивоу дође до сарадње представника краљевске владе и НОП –а у иностранству и да се југословенска влада у међународним односима понаша према НОП –у као према покрету Драже Михаиловића, до тада, са тенденцијом да се успеси НОП –а легализују у међународним околностима, и да се потребе НОП –а третирају као потребе југословенске државе на територији окупиране Југославије. Национални комитет ослобођења Југославије и Краљевска влада су требали по овом споразуму и да одреде органе који су требали да координишу сарадњу у борби против непријатеља, у раду *за обнову земље и вођењу спољне политике*, створити услове за стварање јединствене владе у скорије време, што је била и тежња Савезника. С обзиром да је реч о преговорима вођеним између два идеолошки супростављена

покрета у Југославији, обе стране су у овим преговорима показале прагматизам, где је Тито успео да се избори за бољи положај НОП –а у односу на избегличку владу. Тито је испред НКОЈ –а сматрао да у овом тренутку није потребно истицати и заоштравати питање Краља и монархије, јер оно данас не претставља сметњу за сарадњу ова два пројугословенска тела. Према члану 3. овог споразума је, са обе стране прихваћено да се коначно решење државног Уређења донети народ после ослобођења целе земље. По четвртом члану Вишког Споразума, југословенска краљевска влада је признала правно и фактички националне и демократске тековине извојеване од народа Југославије у току њихове трогодишње борбе, којима су постављени темељи демократском федеративном уређењу наше државне заједнице, чиме је легализовано деловање партизанског покрета и чиме је формално потврђен његов југословенски карактер и признате одлуке II заседања у Јајцу. Истим чланом, југословенска краљевска влада признала је југословенске партизане за легитимну југословенску војску, у виду давања пуног признања борбеним народним снагама организованим у НОВЈ под командом Маршала Југославије Јосипа Броза Тита и осудила све оне који су јавно или прикривено сарађивали са непријатељем и упутила позив народу да се све војне формације уједине са НОВЈ у један јединствени фронт. Са друге стране, Маршал Југославије Јосип Броз Тито као председник НКОЈ –а ће објавити изјаву о сарадњи с краљевском владом, уз обавезу да докле год траје рат неће покретати коначног државног уређења земље. Овај споразум је био полазна тачка у односима, кључна, али не и коначна, јер су фактички на основу њега вођени преговори са владиним представницима на Вису, Италији, Вршцу и Београду до краја 1944. године.⁶³

4.2. Азбуковица почетком 1944. године

Када је реч о ситуацији у шабачком округу почетком 1944. године, у овом периоду је било врло мало немачке војске: то су биле само жандармеријске (полицијске) и граничарске јединице, размештене у Шапцу, Лозници, Бањи Ковиљачи, Бадовинцима и Мачванској Митровици, укупан број Немаца је било 300. Од квислиншких јединица у шабачком округу, највише је било припадника РЗК, којих је било 1400, а били су распоређени углавном у Лозници, Крупњу, Зајачи и Бањи Ковиљачи, а припадника Српског Добровољачког Корпуса,

⁶³ За НКОЈ је овај споразум значао да се прави компромис са југословенском избегличком владом, али где се уопште не напуштају одлуке партизанске скупштине из 1943. године, већ се и каснији преговори у Вису (након ових), Италији, Вршцу и Београду до краја 1944. године, конципирају по одлукама у Јајцу, преко притисака и отимања дотадашњих уступака датих краљу и умереним снагама у влади и тако све до стварања Привремене владе. За Тита је стварање ове владе имало две етапе: вишку, о којој је реч и друга у којој ће доћи до формалног стварања највишег извршног тела ДФЈ по овим договорима. За то време, још од априла 1944. године, на задатку у Совјетском Савезу налазила се војна делегација НОП –а на челу са генерал – лајтантом Велимиром Терзићем, која је сарађивала са совјетском владом и Врховном командом у области војне координације на терену 3. украјинског фронта и на овај начин су успели да снабдеју НОП са потребним оружјем, материјалом, као и сваком подршком и популаризацијом НОБ –а. Први уговор који је СССР потписао са НКОЈ је био уговор о зајму, што је био први уговор неке стране владе са људством нове Југославије. Споразум Националног комитета ослобођења Југославије и краљевске југословенске владе, Вис 16. јуна 1944. године, Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, 682 – 683; В. Petranović, 318 – 320; 325 - 326.

страначке војске ЈНП *Збор* Димитрија Љотића је било 1200, који су били распоређени дуж комуникације Шабац – Ковиљача, али су од марта 1944. године, били премештени према Малом Зворнику и Љубовији. У ово време у Азбуковици у то време није било ни Немаца ни белогардејаца, али се дешавало да су повремено долазили и извесно време боравили на подручју овог среза и то у Љубовији и Узовници. Посматрајући јачање НОП –а у Подрињу и формирање поверенства КПЈ за Азбуковицу, оно настаје у тренутку када се током 1943. године успева да се консолидује, и поред тешких услова за развој партизанског покрета на подручју *Недићеве Србије*, који је био обележен стварањем нових и обновом ранијих одреда, каква је била ситуација са Мачванском партизанском четом. Ова чета је према доступним подацима, настала још у источној Босни, коју су чинили борци који су успели да се током лета и јесени 1943. године, пребаце преко Дрине, са подручја Мачве и из других делова Подриња, која је формацијски до обнове или поновног формирања Мачванског партизанског одреда, била део војвођанских јединица. Обнова Мачванског партизанског одреда дешава се услед деловања Милке Минић, која је од почетка 1944. године постала инструктор ПК КПЈ за Србију у шабачком округу, са задатком да постојеће нарасле илегалне организације КПЈ и СКОЈ –а у шабачком округу, настале по директивама ЦК КПЈ са краја 1941. године, обједине у целину са легалним структурама Партије и да организованије КПЈ крене у обнову постојећих структура у циљу јачања и ширења НОП –а и спровођења партизанских идеја на терену, чиме је започет процес пребацивања надлежности КПЈ за Азбуковицу са ваљевског на шабачки Окружни комитет КПЈ, у с. На њену иницијативу, почетком јануара 1944. године донета је одлука о формирању Мачванског партизанског одреда, а одред је формиран месец дана касније, 18. фебруара 1944. године. Овај одред имао је укупно око 90 бораца из свих подрињских срезова, који су том приликом пребачени из својих ранијих одреда и укључени су у овај одред. Поред њих у Мачванском партизанском одреду било је и неколико бораца из других крајева Србије. Од познатијих Азбуковчана тог доба, у овом одреду били су извесни Раденко Полић из Постоња, Будимир Томић Ваљевац, Живорад Пановић и Коста Деспенић. У циљу спровођења идеја и циљева НОП –а у ратним условима у нади за скоро ослобођење земље, Милка Минић је организовала партијски курс, који су похађали махом Подринци, са задацима да након тога крену у своје срезове и места и да тамо шире идеје партизанског покрета. Курс је одржан у селу Дворовима у Семберији, вероватно на слободној партизанској територији у НДХ, у трајању од 12 дана, на ком је била и једини предавач. У склопу курса, она је полазнице, од којих су за Азбуковицу најпознатији поменути Полић, Пановић и Томић су на том курсу у најкраћем били упознати и са основама марксистичко – лењинистичког учења о револуцији и *партије пролетеријата*, што је вероватно у складу са Лењиновим идејама о диктатури пролетеријата и Комунистичкој партији као авангарди пролетера и целог *напредног покрета*, као и са линијом КПЈ у спровођењу и остваривању идеја социјалистичке револуције у илегалним условима, зарад тежње да се успешније остваре идеје НОП –а у срезovima где је било потребно да се реактивира деловање КПЈ у пуном обиму. Овај курс је значајан за обнову организационе структуре КПЈ у шабачком округу и за формални прелазак надлежности за азбуковачки срез са Окружног поверенства КПЈ за Ваљево на новоформирано Окружно поверенство КПЈ за Шабац, по одлуци

самог српског Покрајинског Комитета. Шабачко Окружно поверенство који су чинили: секретар Милка Минић, чланови: Радован Смиљанић, Мија Јовановић и Ната Јеличић су на основу директива Покрајинског Комитета КПЈ за Србију у Дворовима су током партијског курса, формирали два среска поверенства КПЈ: за Мачву и за Јадар. Уз ову директиву, донета је још једна директива, која је као што је раније напоменуто да се подручје Азбуковице пребацује у надлежност Окружног поверенства у Шапцу, које је још у предратном периоду било под ингеренцијом ваљевских партијских руководилаца. Уз ову директиву, у Дворовима, ова група партијских руководилаца је одлучила да новоформирана среска партијска руководства, *партијски курсисти*, по групама пребаце и да у илегалним условима шире идеје КПЈ и НОП –а на подручју Мачви, Јадру, Поцерни, Рађевини и Азбуковици. Сем ових партијских руководилаца, бивших *курсиста*, из Мачванског Одред је издвојена група најспособнијих и одважних бораца, од којих су формиране *две удрне партизанске групе*, како ове војне формације НОВЈ назива доступна литература, са задатком да, добро наоружане за герилско вођење борбе у Подрињу, буду својеврсна заштита и помоћ локалним руководиоцима КПЈ да на поменути теренима спроведу у дело директиве КПЈ. Ослоњени на слободну територију и посебне јединице Мачванског партизанског одреда, мачванско – јадарска група руководилаца КПЈ је успела да током пролећа и лета 1944. године, спроведе партијске директиве, док јако присуство и деловање припадника Равногорског покрета и њихова пропаганда у Азбуковици је била толико прихватљива за тадашње становништво Љубовије и љубовијских села, с обзиром на предратни карактер и прихваћеност на свим ранијим изборима до почетка рата у Југославији, да су чланови и симпатизери КПЈ нису имали услове за адекватно деловање на овом подручју. Среско поверенство за Азбуковицу је именовано почетком априла, а формирано 15. априла 1944. године у Братунцу. Ово поверенство у саставу: секретар Коста Деспенић и чланови Раденко Полић и Живорад Пановић је имало задатак да одатле крене у Љубовију и Азбуковицу и да практично испочетка обнове структуре НОП –а, уништене после коначног слома партизанских јединица, почетком 1942. године. Након обнове Среског поверенства КПЈ за Азбуковицу, у коме су били људи са подручја данашње љубовијске општине, чланови ове организације КПЈ, кренули су са члановима Среског поверенства КПЈ за Рађевину: Андријом Хабушом Милосавом, Милошем Гајићем и Новаком Пантелићем су напустили Братунац и отишли у оближње село Витковићи, где је било партизанско упориште за прелазак у Србију и везе на десној обали Дрине. Ове руководиоце КПЈ је преко набујале Дрине, превезао извесни Илија Маловић из Витковића. Живорад Пановић је вероватно био вођа пута, јер је једини најбоље познавао ситуацију у Азбуковици. И поред тога што је добро знао ситуацију у Љубовији и остатку азбуковачког среза, раније поменуте околности и безуспешни покушаји да се повежу са преосталим малобројним симпатизерима НОП –а из ранијег периода и да нема услова ни да они безбедно бораве у Азбуковици којом доминирају њихови непријатељи, четници и да им је сваки даном све више угрожен опстанак, они се убрзо враћају у Босну. Слична ситуација је била и са рађевским представницима КПЈ, јер ни они не успевају да стигну у Рађевину, јер су убрзо откривени од стране четника у Великој Реци, где гине поменути Гајић. Пантелић и Хабуш су извесно време били на подручју

Азбуковице, јер су се повезали са породицом Рајка Нешковића, оца партизанског илегалца Илије Нешковића у Рујевцу, где долази до јаче успоставе веза између овдашње илегалне групе и да окупе групу сарадника, али су под сталним прогонима морали да се врате назад у Босну. На основу постојећих података, од ових рађевских структура КПЈ, највероватније нико није преживео, јер је током лета 1944. године, током другог боравка у Рађевини дошло до погибије Хабуша и неколико другова, те постоји могућност да је страдао и Пантелић. Када је реч о деловању НОП –а у Азбуковици, ништа није одступало од ранијег периода, као ни у суседним срезovima, јер деловање припадника Рачићевих јединица Церско – Мајевичког одреда је до краја рата у Љубовији и уласка припадника НОВЈ у Љубовију је и даље било усмерено на суров обрачун са свим становницима Азбуковице за које су сумњали да су били сарадници или симпатизери партизана, тако да постојање услова за развој НОП –а готово да није ни било.⁶⁴

У том тренутку, као што је наведено, уз прећутну немачку сагласност и формалну власт Српске владе народног спаса, у Азбуковици од краја 1943. године, до ослобођења варошице, стварну власт су држали припадници Равногорског покрета под директним руководством Михаиловића (до после Божића 1944. године), Рачића и његових јединица Церско – Мајевичке групе. На основу постојећих извора и литературе, види се изузетно озбиљне припреме за коначни сукоб са НОП –ом, јер четници *свим силама настоје да (се) организују за борбу против партизана*, за које су имали податке да су на подручју Санџака и Босне, те су их свакодневно очекивали. Ове припреме пратила је јака четника антикомунистичка пропаганда, која је била заснована на *националистичкој основи*. Четнички говорници на зборовима широм Азбуковице су инсистирали на антисрпству партизанског покрета, те су *упорно понављали да међу партизанима нема Срба, сем шаџице комуниста*. Ове наводе они су поткрепљивали старим стереотипима о идентичности циљева партизанског и усташког покрета, *да је и једнима и другима циљ да над српским народом заведу терор*, што је сигурно

⁶⁴ Мачванска партизанска чета, која настаје током 1943. године, посматра се као обнова устаничког Мачванског (касније Подринског) НОП одреда. Ова појава обнове старих и стварање нових партизанских одреда на подручју немачке окупационе зоне Србија, јавља се у време крупних и значајних промена, које значајно утичу на промену *ратне среће*, како се може да се назове слом Сила Осовине, јер долази до капитулације Италије, источни фронт се из дана у дан помера ка средишту Трећег Рајха, ка Пољској и Немачкој, а на Далеком истоку савезничке поморске и ваздухопловне снаге су нанеле јаке ударце Јапанској Армији, чиме су остварили значајне успехе, а у Југославији долази до постепеног јачања партизанског покрета, који је тако успоставио сопствене *полуге власти*, које су лако могле да замене стару владу и да се боре за међународно признање *народноослободилачке револуције*, о чему ће бити речи касније. Када је реч о употреби речи *Партија*, овај облик назива КПЈ, коришћен у документацији и историографији КПЈ/СКЈ и социјалистичке Југославије је овде коришћен искључиво да би се избегло стално понављање КПЈ, јер је једино ова странка себе називала *Партијом*, током целог свог постојања. На основу ових података, четници нису ни пред немачким поразом тежили да олабаве антикомунистички приступ на локалним подручјима азбуковачког и рачанског краја у претходним напоменама. Милош Гајић је био родом из Доње Трешњице. Ова ситуација да у доминатно четничком крају, ако се узме у обзир да су ту одреди капетана Рачића, међусобне дотадашње суревњивости од почетка рата и ранијег сукоба четника и *Љотићевих добровољаца*, како су звали припаднике СДК је резултат ранијег тајног договора између генерала Михаиловића и Недића о заједничкој борби против комуниста, те из тог разлога су припадници СДК остали у азбуковачком крају све до октобра 1944. године, када су их потисли партизани. Ј. Јовановић, 159 - 162.

изазивало све јачи анимозитет према партизанском покрету, јер су ове речи утицале пре свега на оне људе који су се нашли у Љубовији и остатку Азбуковице због дивљања усташа над српским становништвом, што је водило и стварању неповерења за икакву јачу српско – хрватску сарадњу. Посебан сегмент ових говора, изражен је кроз потенцирање атеистичких ставова, који су везивани за комунисте, те су говорили да су комунисти атеисти и да самим тим што не верују у Бога, они немају морала, да руше цркве, убијају свештенике и да су *спремни да затру читаве праве српске породице, заједно са децом у колевци*. Ови ставови, као и разни други наводи које су наводили, свакако да су српско патријархално друштво Азбуковице, које је веровало у Бога, поштовало краља и круну и било престашено дотадашњим деловањем Немаца и квислинга широм Србије и Азбуковице, као и оне што су сазнавали о зверствима усташа од својих суграђана и избеглица, који су током рата дошли из Босне, није било тешко уверити да су партизани и усташе исто, а да су припадници ЈВуО били једина *права војска*, војска која ће бранити оно што је српске интересе, људе и заштити локално становништво. Све ово, према Јовановићу, посебно је било наглашено кад је реч о стварном положају партизанског покрета. Четници су према овим наводима, *покушали да спрече да народ сазна истину о партизанима, о томе да су их признали не само Руси, него и Енглези и Американци*, док се као својеврстан напор тежило да се народу не говори о четничким поразима, које су им нанели партизани. Овакво понашање припадника ЈВуО је ишло до те мере, да би се порази сакрили, овдашњим четницима је било забрањено да о томе говоре кад се врате кућама из Босне, а четнички команданти су пред народом говорили о победама над снагама НОП –а. У пропагандне сврхе, коришћен је познати лист Равногорског покрета *Глас Цера*, који је излазио у Пецкој, у *слободним српским планинама*, што је било у заглављу подналова ових новина. За разумевање равногорске идеологије и њихових циљева, бриге за југословенску идејну компоненту покрета, неодвојиву од српских националних интереса, значајна је Божићна честитка које су потписали *Генерал Драг. М. Михаиловић*, како се потписао армијски генерал Драгољуб Михаиловић односно *Ваши Командант Мајор Драг. С. Рачић*, како се потписао командант Церско – Мајевичке групе корпуса. Генерал Михаиловић је у овој својој честитци хришћанским поздравом *Христос се роди* у свечарском тону, честитао Божић *свима вама Србима, Хрватима и Словенцима широм Југославије*, борцима и становништву поробљене Југославије. На првом месту, он *Рођење Христово*, како генерал Михаиловић по српском народном обичају назива Божић, честита својим борцима треће по реду, које они дочекују у борби, називајући њихово место, не српским планинама, већ *слободним југословенским горама и планинама*. Овакво обраћање генерала Михаиловића на самом почетку честитке је управо одлика тежње да се представи као легалиста, министар Југословенске владе у избеглиштву и једини настављач предратне југословенске војне и државне идеје, по угледу на дотадашње називе државе и наглашавајући да су горепоменути Срби, Хрвати и Словенци једини признати народи Краљевине Југославије. Остатак ове честитке, који у складу са *срцепарајућим тоном*, како стил честитке назива Јовановић је у складу са идејом читавог текста да се Михаиловић представи као фактички краљев изасланик на територији окупираних југословенских краљевина, да разуме патње српског, хрватског и словеначког сељака, јер је стално на терену у борби, што

илуструје сликама југословенског друштвеног, доминантног сеоског живота и потенцира на менталитету сељака – ратника, браниоца кућног прага и огњишта и наглашава значај Божића у српском народу . За њега су његови борци *слободни и непокорени, наговештавајући зору слободе и свему народу своме*. За разлику од Михаиловића, Драгослав Рачић је био врло кратак, те је честитао Божић, како стоји *Борцима Цера, Медведника и поносне плаве Мајевице*, преко које је нагласио везу Србије и Равногорског покрета са *Српском Босном*, где је потврђен став о српском националном јединству Босне и Србије и са војничког становишта захтевао жртве, због тога, како каже, *јер се само преко њих приближавамо идеалу слободне отаџбине*. О понашању и деловању четника на подручју Азбуковице, сазнајемо из поменуте литературе, која је своје ставове засновала на сачуваним документима Одељења државне заштите, која је била део Недићеве полиције, која је као и раније, добијала информације од надлежних органа локалне самоуправе у Шапцу, под чијом надлежношћу је била Азбуковица у управном погледу. Окружни начелник Шабачког округа обавештава Државну безбедност (*Одељење Државне Заштите*) да је стање током јануара 1944. године у Азбуковици, било без њихових успеха, јер су четници Драже Михаиловића кретали у *свим срезovima овог округа* и где су на своју руку вршили неку врсту паралелне *полицијске службе*. Према наводима истог документа, основна активност ове четничке квазижандармерије огледа се у *тражењу комуниста и њихових симпатизера, па ако такве пронађу, убијају их*. Ови наводи пружају закључак да су четници успоставили некакву власт, која је била независна од квислиншке, недићевске власти, што је доводило до смањења маневарског простора за деловање Недићевих органа реда. За шабачког окружног начелника, група Равногораца је била на подручју Пецке, у срезу азбуковачком, где је боравио Драгослав Рачић. У Пецкој је Рачић окупљао четничке јединице и давао им упутства за антикомунистичко деловање. Оно што се може закључити је да није долазило до сукоба између четничких и квислиншких недићевско – љотићевских јединица. Од значајнијих акција у свом науму да се обрачунају са комунистима, четници су током јануара 1944. године су извршили 28 случајева одвођења и 7 убистава. На основу извештаја окружног начелника Недићевом Министарству унутрашњих послова од 11. марта 1944. године, који је такође као и многобројни документи, укључен у књигу у неизмењеном облику, *четници Д.М. крећу се у већим и мањим групама по свим срезovima овог округа, а нарочито појачано у граничним срезovima: мачванском и азбуковачком*, што се поклапа са раније наведеним ставом да је на подручјима ових срезова најпре очекиван прелазак партизанских јединица из Босне. На основу истог документа, потврђује се закључак да нису постојале никакве веће акције *против јавног реда и поретка, сем што су од народа вршили насилно снабдевање храном и новцем и што су вршили у неколико случаја одвођење сеоских младића у циљу мобилизације или обуке*, што се у извештају посматра као мање акције против нарушавања јавног реда и мира, својствено свакој војсци, због чега се ово само констатује. У овом извештају се потврђује првенствено антикомунистички став ЈВуО, јер како стоји *иначе, главну пажњу посвећују за сада још увек чувању граница од преласка комуниста и њихових симпатизера у унутрашњост округа*. Ово понашање Равногорског покрета се у овом извештају поново приказује кроз бројке којима се илуструје њихова антикомунистичка делатност. Током фебруара 1944. године, они су убили

двојицу људи, а њихова убиства су по извештају, третирана као убиства *над лицима осумњиченим као склони комунизму*. Поред убистава у *акције* наводи се један покушај убиства и одвођење 52 младића под видом мобилизације, што се може посматрати и као нормалан потез из равногорске перспективе, с обзиром да су у то време још увек били једина легална војска на подручју окупиране југословенске краљевине.⁶⁵

У склопу равногорске пропаганде и тежње да се *сперу* због колаборације са непријатељем, макар и због стратегије антантизма, што се може видети као аргумент у документима и другим изворима равногорске провинијенције, која се у послератној југословенској историографији, у условима када су четници Драже Михаиловића, били поражени у *прикривеном грађанском рату*. У том условима на антантистичку стратегију Равногорског покрета није обраћана пажња због тежње да се укаже на штетност било каквих контаката четника ДМ у правцу непријатељских делатности против партизанског покрета, посматра се деловање

⁶⁵ У свом обраћању становништву, Михаиловић се саосећа са становништвом и његовим жртвама и осуђује дела окупатора и издајника у окупаторској служби. У том правцу, за њега је становништво попут деце, *сироти и незаштићени, сирочићи мили, браћа и сестре*. Он у овом тексту наглашава ратничку и ослободилачку традицију народа Југославије, говорећи да су се њихови очеви, браћа и хранитељи *винуше у горе и планине да бране оно што је сваком народу најраже и најскупоценије, што народ чини народом, и човека човеком, да брани част и слободу народа и отаџбине и достојанство и слободу човека*. Осећај емпатије и саосећања са својим народом, Михаиловић износи када говори да честита празник онима што су им *једнима окрутни окупатор, једнима издајник у његовој служби попали и уништи кућно слеме и разори огњиште*, побио њихове *миле и драге*, а њих натерао да се боре за голи опстанак, а посебно према сирочадима, који су због смрти или заробљавања њихових старијих остали препуштни сами себи, јер је и држава *наша велика и добра мајка отаџбина и сама поробљена, није у стању да вас прихвати*. Овај пасус о сирочадима је истовремено и слика читавог југословенског друштва, јер су многи радно способни људи, погинули, неки од њих су у заробљеништву, на имањима су остала само деца и евентуално жене, те није могуће да се у потпуности води нормалан живот. О томе да и овде покушава да се представи своју биолошку очинску и домаћинску фигуру оца породице, слично Милану Недићу, за интерес југословенске круне уместо за интерес српске квислиншке владе, види се у томе да показује да познаје ситуацију на терену, да се по селима *не виде беле и окречене куће*, већ пустош односно *пуста згаришта*, да су женска и девојачка лица *забраћена црним марамама*, да се *не разлиже рика утовљених волова ни блејање стада*, јер је то окупатор све *оробио и однео*, што је све ово типична слика села широм југословенске краљевине. Ипак током целог текста, приметна је вера у победу, наглашена је тежња српског сељака да се бори за одбрану своје земље и да су се они храбро одважили да *под својим заставама слободе наставе борбу до коначне победе*, у коју је веровао да је близу, уз наду да ће Божић, који назива и *празником великог и општег измирења и топлог огњишта*, указујући на породицу и њен значај, бити припрема за коначно ослобођење југословенске краљевине, које Михаиловић назива *васкрсењем*, које за њега није било далеко. Уз српски традиционални божићни поздрав *Мир Божји ! Христос се роди!*, генерал Драгољуб Михаиловић за своју локацију тада наводи *Слободне југословенске планине*, што је тежња да је он југословенски официр и прави представник своје владе, јер се ни на основу ове честитке не види никаква фаворизација српског националног питања и српског народа, већ искључиво божићна честитка свим становницима Југославије без обзира на нацију, веру и друштвени статус. Ова сличност у речитости ова два генерала Југословенске војске, који су заступали сличним ставовима две супростављене и различите идеологије, их је повезала из од краја 1943. године и на војном нивоу, по основу тајног споразума о заједничкој војној сарадњи четника и *недићеваца*, ако је веровати Јовановићу, те су на терену превазилазили дотадашњи анимозитет и сукобе, које је једино могуће посматрати као тактику да се преживи и да се уз помоћ Немаца и поменутих квислинга сломе снаге Народноослободилачког покрета, ако се узме у обзир да су припадници ЈВуО, за своје највеће противнике посматрали управо партизански покрет. Н.д. 164 – 166.

четника према СПЦ и употребе Православља и црквене политике у Другом светском рату, која је била присутна и у Азбуковици. У својим покушајима да сеоско становништво, кроз легализам повежу са својим покретом, четници су на основу доступне литературе, били посвећени тежњи да кроз Цркву поново изграде свој пољуљани углед и користили црквене празнике у пропагандне сврхе. У тој намери, имали су подршку највећег дела свештенства СПЦ, посебно монаштва, који су у њима сигурно видели истинске борце за слободу, с обзиром да су се представљали као наследници и настављачи предратне југословенске краљевске војске и оних јунака са Цера, Колубаре, Кајмакчалана и Солунског фронта, с обзиром да су сећања на Први светски рат и учешће свих слојева српског друштва у њему била значајан део њихове ближе прошлости. Поред ове већине, наводи се да је било *часних изузетака*, који нису пружали подршку равногорцима из њима знаних разлога, а највероватније је то био крвав братоубилачки обрачун са свима онима који су били сумњиви као комунисти, јер су према учењима СПЦ и Православља, сви они били браћа и што се на тај начин проливала братска, српска крв, што је сигурно разлог за постојање вероватно мањег броја свештенства и монаштва који нису хтели да помогну ЈВуО, а не опредељеност према комунизму, која је била последица ранијег периода. И поред тога, опредељеност према комунизму међу овим номинално аполитичним слојем српског и југословенског друштва, коју опет због ранијег присуства чланова и симпатизера КПЈ у Азбуковици, није могуће ни искључити. Ипак, припадници Равногорског покрета су уз подршку, дакле највећег дела цркве, несметано деловали и на овом подручју, о чему сведоче записи да су током пролећа и лета 1944. године, припадници Равногорског покрета организовали изградњу неколико цркава у Подрињу и ваљевском крају. Од најпознатијих задужбина равногорског порета, пре свега Драгослава Рачића на подручју шабачког округа, биле су оне у Шабачкој Каменици и Горњој Оровици. Црква у Горњој Оровици, односно селу Савковић, на планини Бобији позната као *Црква брвнара* је једна од тих задужбина и једина на територији Азбуковице односно данашње љубовијске општине. Овај хришћански православни храм, који се налази под канонском јурисдикцијом Шабачке епархије Српске православне цркве, посвећен светом мученику кнезу Лазару (Хребељановићу) изграђена је у засеоку Добра Вода, изграђена је на иницијативу Равногорског одбора на чијем челу се тада налазио командант Церско – Мајевичке групе корпуса, мајор Драгослав Рачић, по коме се ова црква у народу назива по њеном ктитору, Рачићева црква. Изградња ове дрвене цркве – брвнаре у част светог кнеза Лазара и посредно свих косовских мученика, започета је 1943. године, а завршена је током пролећа и лета 1944. године. На основу истих навода, забележено је да је црква грађена од добровољних прилога становништва, а мајсторски радови остварени су, по аутору, *кулуком живља оровичке општине и других села у околини*. Ктитор, ове цркве – брвнаре, изграђене по угледу на такве храмове СПЦ из периода Првог српског устанка, мајор Драгослав Рачић је према доступним изворима био присутан приликом свих важнијих дешавања, током њене изградње, те је забележено да је био на постављању камена – темељца и на освећењу храма. Пошто су ово догађаји који су са верског, културолошког и друштвеног аспекта веома значајни за једну заједницу, без обзира што је црква настала у периоду рата, према истим наводима, било је много света из оровичке

општине и ближе околине. Тај многобројни народ је овим приликама, према истим наводима је довођен, милом али наводно и силом, што је делимично резултат тежње да се унизи мајор Рачић и Равногорски покрет, јер је ово крај где је вера у Бога, Косовски завет и стална борба овог дела Српства за слободу од Турака и других непријатеља била инспирација и снага да се преживи у тешким условима, у чему нису одступали од остатка српског дела окупирани Краљевине Југославије, али се треба обазрети и на овај навод, посебно у условима братоубилачких трвења и сукоба, обојених борбама за идеологије, што је последица *српских подела* по различитим основама. Овим својим задужбинама, свакако да је мајор Рачић хтео да се покаже као побожан човек са личног аспекта. Оно што је код ових задужбина, које помиње аутор, а што се посебно односи на *Цркву – брвнару* у Савковићу подно планине Бобије је да се у избору изградње цркве тежи да се оствари пре свега континуитет са ранијим српским средњовековним и нововековним задужбинарима, да се са избором модела (типа) цркве, Рачић истовремено као задужбинар представи и као наследник српских устаника и војвода, пре свега Карађорђевог периода, посебно због чињенице да је на југословенском трону био Карађорђевић чукун – унук, краљ Петар II Карађорђевић, коме се заклео на верност и у чије је име ратовао да омогући његов (краљев) повратак у ослобођену краљевину. На крају, изградњом цркава, Рачић је свакако хтео да ојача или поврати оронули углед и се тако једноставним речником објасни стратегија антантизма односно да се некако оправда пред народом што су он или његови подређени имали контакте са непријатељем, јер за народ не постоје никакви преговори са непријатељем, већ само борба на живот и смрт за одбрану огњишта, светиња и земље.⁶⁶

Како наводи Коста Николић у *Историји Равногорског покрета*. Том први, током пролећне офанзиве НОВЈ у периоду дошло је до сукоба између формација тзв. *Српске државне страже* и снага покрета Драже Михаиловића, не у Љубовији, али у њеном непосредном суседству, на подручју данашњег ужичког округа, у близини Бајине Баште . У својој првој књизи о Равногорском покрету, он помиње сукоб између Немачке војске (сила Вермахта, *немачке војске*) и ЈВуО, који се десио у у периоду између 19. 3 и 25.3. 1944. године, када долази до поменуте друге, пролећне офанзиве партизанске војске. Према немачким извештајима, овај сукоб се карактерише као *прави мали рат који је пламтео око Љубовије*, и у којој су према немачким речима, четници потиснути у *правцу Зворника*. Код Бајине Баште је пак била нешто другачија ситуација, јер се снаге ЈВуО нису бориле против немачке војске. На том подручју су се немачке и бугарске снаге бориле против НОВЈ, док је генерал Михаиловић, у тој ситуацији, наредио четницима да се не мешају у овај сукоб, те да се из исте борбе склоне. Капетан Рачић је тежио да на сваки начин спречи самоиницијативну сарадњу четника са немачким окупатором и претио је стрељањем свакога ко би сарађивао са Немцима, док је за оружје имао идеју да у структуре Недићеве војске шаље своје људе, како би се јединице ЈВуО снабделе оружјем, што је било у складу са антантистичком стратегијом, која се поклапала са

⁶⁶. За аутора, овај начин се посматра као део четничке пропаганде, којом су припадници ЈВуО користили да би наводно држали у заблуди овдашњи народ, посебно у забаченим деловима Азбуковице, представљајући себе као једине борце за интересе српског народа и југословенске државе. <http://srbijuvolimo.rs/putovanja/planine/item/1592-torni%C4%8Dka-bobija-planina-sa-bezbroj-vidika.html> 28. 06. 2020. 10: 27; н.д. 166.

идеолошком борбом базираној на четничкој националној идеји о обнови југословенске монархије. Немци су се плашили, што се види на више места да су постојале могућности да се све снаге, без обзира на припадност некој војној формацији, сједињене могу окренути против немачке војске. О постојању јаке тежње да се спречи прелазак партизана, и поред оваквог става надлежне немачке команде, сведочи *Наређење команданта Златиборског корпуса од 21. априла 1944. године*, упућено равногорском команданту Азбуковачког среза, у својству начелника групе Рачанских бригада да се четници мобилизују и да делују преко Дрине ка Сребреници, јер је на основу обавештења које је Драгољуб Михаиловић добио, на подручју сребреничког и власеничког среза налазе јединице III корпуса НОВЈ (*црвених*, како пише у извештају), величине 3000 бораца. Овај корпус је у попуни, јер *црвени овде и даље врше мобилизацију*. Како би спречили даљу попину и да би се јединице НОВЈ протерале са овог подручја, поред деловања Захарија Остојића, капетана Стевана Дамјановића *Леке*, потребно је да Рачић *пређе Дрину са једном јачом колоном у правцу Љубовије и да напада правцем ка Сребреници*. На основу пратећег наређења од 25. априла 1944. године, стоји да је *данас отпочела комбинована акција од Мајевице, Дрињаче, Љубовије, Бајине Баште и Соколовића и да у њој учествују поред Босанаца и браћа Србијанци*.⁶⁷

4.3. Четнички злочини током 1944. године до ослобођења Азбуковице

Поред тога што су деловали и тако што су градили верске објекте да би били у потпуности прихваћени од народа у условима када су партизанске јединице постепено али сигурно, стицали подршку од Великих савезника и народа Југославије, *главно средство помоћу којег су држали народ у покорности, терор*, према доступној литератури, припадници Равногорског покрета су наставили да примењују од поновног, *свог другог одметања у слободне српске планине*, о чему је говорено на локалном микронивоу, од јесени 1943. године до лета 1944. године. Главни разлог, који се наводи је вероватно резултат сталних пораза и потискивања у сукобима са снагама НОП – а у Босни и Херцеговини. Предмет ових *четничких крвавих насиља и злочина*, како се назива поменути терор, а који долази у бесу због њихове неповољне ситуације и могуће неминовне пропасти са којом се суочавају јер губе подршку од својих дотадашњих савезника и постају *окупаторске слуге*, четници су вршили своје осветничке *акције* према онима који су им и најмање били сумњиви да су потенцијални сарадници и симпатизери НОП –а, али и према онима

⁶⁷ Оно што карактерише немачко – четнички однос јесте да су Немци током 1944. године и даље посматрали снаге Драже Михаиловића искључиво, што каже немачки генерал Х. Фелбер од 16. маја 1944. године да је, како овде стоји *покрет ДМ био и остао непријатељска војна формација* и да је сарадња искључиво тактичке природе, а да је *непријатељ бр.2* Недићева Српска државна (и гранична) стража. Овим се могу потврдити речи француског генерала Фоша, да је Први светски рат био *прво полувреме* односно тачније *примирје* у сукобима великих сила у 20. веку. Коста Николић: *Историја Равногорског покрета* Књ.1, 427 - 430. Равногорски командант Азбуковице, наводи се са чином поручника. Zbornik, XIV/3, dok. 125, 510 -512.

који су испољавали било какву непослушност или на најбезазленији могући начин покушају да укажу и реагују на насиља, која се приписују четничком покрету Драже Михаиловића. Овакво понашање четника наставља се по непосредном одметању бивших *легализованих четника* у обновљену јединицу азбуковачких четника, која је формацијски била под командом мајора Драгослава Рачића, до те мере да су припадници Равногорског покрета извршили масакр у азбуковачком месту Гуњацима, селу које данас припада општини Осечина, када су том приликом заклали одједном десет припадника и сарадника НОП –а, а затим су крајем 1943. године под истом намером су у истом месту, убили двоје бивших припадника Ваљевског партизанског одреда, касније сарадника НОП –а, извесну Стану Милошевић и Маринка Павловића. Сличне обрачуне са идеолошким непријатељем, партизанима, њиховим сарадницима и присталицама, дешавали су се у другим деловима подрињског (шабачког) округа: у Посавотамнави, Скупљену, Мачви итд, како током 1943, тако и током 1944. године. У Азбуковици су током 1944. године, припадници ЈВуО су под тежњом обрачуна са комунизмом, заклали Борисава Матића, столара из Црнче и Богосава Симића, земљорадника из Горњих Кошаља, који су страдали под оптужбом да су симпатизери партизанског покрета. Јединице Српског добровољачког корпуса (*љотићевци*), као што је раније наведено, поново марта 1944. године вратили у Љубовију и Узовницу, што им је била пракса током рата и током свог боравка, убили су, између осталог два сарадника НОП –а: Здравка Ђорђевића, машинбравара из Крушевца, пореклом из Узовнице, који се тада склонио код своје родбине у овом месту, где је успоставио са НОП –ом у Босни и његовог братанца Живорада Ђорђевића, који је био мобилисан у Љотићеве добровољце, али се преко својих веза спремао да побегне у Босну и да се прикључи партизанима. За пребега у својим редовима, љотићевски официри су убрзо сазнали и стрељали су овога младића. Подаци о животу и деловању Здравка Ђорђевића и његовог синовца Живорада, његовог покушаја бекства из СДК и смрти, добијени су од брата и стрица поменутих Ђорђевића, извесног Александра Ђорђевића, кога су звали *Тито*, који је у тренутку давања овог исказа вероватно љубовијском одељењу СУБНОР –а, био стар 72 године, који је ишао да са родбином преузме тело његовог страдалог синовца, Живорада Ђорђевића и непријатности које је имао са тадашњим четничким командантом Узовнице, извесним Јовом Врачаром. На основу сећања сродника страдалих, потврђују се наведене генералије о страдалом Здравку и дат је податак да је 1944. године дошао у Узовницу и повезао се са партизанским јединицама, које су били у Босни. На основу сећања, о своме братанцу Живораду, Александар је рекао да је он учио реалну гимназију у Крушевцу, што наводи на могућност да су стриц и синовац заједно живели, што наводи на закључак да је стриц на њега могао да има извесни утицај да постане присталица НОП –а, због чега се покушао да се врати у Узовницу, што није успео. Живорада су у Лозници ухватили и мобилисани љотићевци и као њихов војник, успео је да се врати у Љубовију. По повратку у Љубовију, убрзо је ухапшен и смештен у затвор под сумњом да користи своје везе у СДК да пребацује људе у Босну у редове НОП –а, односно *да преко својих организује бекство у партизане, у Босну*. Према истим наводима, до овог хапшења дошло је јер је Живорада, колико је његов стриц чуо, издао један његов друг, извесни Милош Тодоровић, такође припадник Српског добровољачког корпуса. Захваљујући овом хапшењу,

откривено је деловање раније поменутог Здравка. О томе Здравков брат и Живорадов стриц сумња да ли су Живорада под полицијским притиском нешто рекао о своме стрицу или је неко са стране *откуцао* Здравка и јавио *љотићевцима* о Здравковом понашању у *нашој кући*, како наводи Александар Ђорђевић, тек је једна група СДК – а је ухватила Здравка и кренула да га спроводи у Љубовију. Ипак, Здравко је скочио у Дрину код места званог Ушће, са намером да преплива у Босну, али су припадници СДК – а су пуцали и убили га. Тело му, према истим наводима никада није пронађено. Седам дана након тога, 27. августа 1944. године, Љотићеви *добровољци* су Живорада Ђорђевића извели из затвора и стрељали га у 16 часова код старог љубовијског игралишта, где су и закопали његово тело. Његов стриц, који се том приликом сећао тог догађаја је сутрадан дошао са родбином и откопао синовчев леш. *Сва му је глава била размрскана, што значи да су му пуцали у главу*, рекао је Александар, а остатак тела му је био у модрицама, што сведочи да је страдали Живорада био тучен у затвору. Ставио га је у ковчег и транспортовао га у Узовницу, где је тога дана био народни вашар због верског празника Велике Госпојине, посвећен смрти Дјеве Марије, мајке Господа Исуса Христа, који се традиционално организује у порти узовничке цркве. Када су га сигурно видели са телом, цео вашар је замро. Неко је почео да звони у звонику узовничке цркве, због чега је локални четнички командант почео да негодује, што се за страдалог Живорада звони и наредио да се престане са тим уз речи: *Зар звоните за комунистичку лопузу?* Сав присутни народ је у том тренутку напустио црквену порту, вашар је прекинут, а пошто је породица страдалог ишла на локални гробље да сахрани покојника, сав народ се са вашара укључио у посмртну пратњу и упутио се ка гробљу. Четници су осуђивали људе и на батинање, што је било честа појава у том периоду. Забележени су случајеви батинања од *25 батина* из различитих разлога, пре свега својих људи, али и свих осталих који су им се на неки начин замерили. Забележено је да су припадници ЈВуО су на казну од 25 батина осудили мобилисане четнике Милана Тадића и Драгутина Глигорића у Постоњу. На ову казну људи су осуђивани и због тога што је неко дошао на мобилизацију уместо брата или другог члана породице, зато што неко није отишао на принудни рад у рудник по наређењу Немаца, зато што није донео храну четницима што је њему било наређено да донесе, зато што је неко од становника својим послом ишао у Ваљево или Шабац итд. Практично, готово сваки разлог који није био по вољи неког појединца из азбуковачких четничких јединица је могао да буде разлог да становници буду малтретирани ни криви ни дужни, једино јер се неко од тих четника намерио да истражи свој бес или незадовољство.⁶⁸

⁶⁸ На основу постојећих сећања, брат Александра Ђорђевића, Здравко, био је рођен 1904. године, изучио је машинбраварски занат у Крушевцу, где је живео и радио. Према истим наводима, његов покојни брат је био *познат као напредан човек*, али до дана давања овог исказа није сазнао да ли му је брат био члан КПЈ или не. Његов и Здравков синовац, Живорад је рођен 1926. године, учио је реалну гимназију, прво у Крушевцу, а затим у Београду. Живорад као симпатизер партизанског покрета је покушао да се склони у Узовницу, али су га у Лозници ухватиле снаге СДК Димитрија Љотића и мобилисале у своје редове и тако је као припадник ове јединице се вратио у Љубовију. На основу података о стрељању Живорада Ђорђевића, синовца преминулог Здравка и Александра, сведока ових догађаја, датум смрти поменутог Здравка је био 20. августа 1944. године.н.д. У једном таквом наређењу командантима среза, Рачић је писао: *Имамо податке да ће у најкраћем времену окупаторска власт тражити већи број људи за рад у рудницима. Команданти среза стараће се да*

4. 4. Ситуација током друге половине 1944. године у Југославији

Друга половина 1944. године, у окупираној Југославији, ситуација је много више ишла на корист партизанском покрету. Оваква ситуација са *Вишким споразумом* је довела до тога да се етапно, постепено, али готово сигурно легализују успеси партизанског покрета и отворио маневарски простор Титу да се самостално бори за међународно признање својих идеја, о чему сведочи непосредни састанак са Черчилом у Казерти и Напуљу. Тито како би показао да је он кључни фактор у Југославији, одбија разговор са командантом западних Савезника на Медитерану, Хенријем Вилсоном, на који је раније пристао због војних координацијама са савезничким трупама на Медитерану, јер је предосећао да ће да разговара са младим југословенским краљем, који је био у *британским канџама*, што је Тито избегавао, а много више јер је добио сигнал из Москве да потпада под британски утицај, што је претпоставка на коју се позива Петрановић. Како не би у потпуности изгубио британску подршку, а пошто је у том периоду изгубио део британске помоћи за НОВЈ, а пошто није добио одговор на молбу коју је 5. јула упутио Стаљину да посети СССР, он се 12. и 13. августа 1944. године, нашао на састанку са британским премијером Винстоном Черчилом, у Напуљу и Казерти на ком су се договорили о поновним преговорима на Вису између Тита и Шубашића. Председник владе Уједињеног Краљевства је у Напуљу тежио да побољша положај југословенске монархије, у складу са савезничким обавезама према краљу Петру II и избегличкој влади, да убрза стварање јединствене југословенске владе вештачки супростављајући антикомунистичку Србију, револуционарним партизанским снагама, јер је требало да побољша положај УК у разговорима са Совјетима. По Меморандуму британске владе Титу у Италији, наглашено је да у Југославији не сме да се уводи комунистичко уређење, као и да се британска помоћ не сме користити за револуционарно наметање воље народноослободилачког покрета у Југославији, са тежњом да се територијална питања реше одлукама послератне мировне конференције, што се посматра као нада британског премијера да ће на подручје Истре и Словеначког приморја, где су у том тренутку, самоиницијативно деловали НОО у тим крајевима, да су се устаници организовали мимо партизанског вођства по директивама КПЈ и да су Истрији одлучили да се прикључе Хрватској односно Словенци у овом делу Италије, будућој словеначкој јединици у Југославији, доћи до десанта англо – америчких снага и да ће тада доћи до продора западних савезника кроз *Љубљанске вратнице*, као и да стигну у Беч пре совјетске Црвене Армије.⁶⁹

У августу 1944. године, на другој страни, четници Драже Михаиловића су били у изузетно тешкој ситуацији да су за помоћ молили и своје непријатеље, које су на тај начин покушали да искористе за обрачун против јединица НОВЈ, те су ови напори четника да се снабдеју код Немаца свакако посебан део приче о слому ЈВуО. Као и раније, то су била очајничка настојања да се наоружају четници Драже

на ове радове иду људи који су беспосличари, коцкари, нерадници, мангути и они који су били наклоњени комунизму и сад исто теже, по наређењу од 6. маја 1944. године. 167 – 169.

⁶⁹ n.d. 319 – 320.

Михаиловића, како би се успешно одупрли снагама НОП –а, али се рачуни Равногорског покрета да ће им Немци изаћи у сусрет бар у појединим командама се нису исплатили. Према Кости Николићу, од немачке помоћи није били ништа, јер су Немци посматрали ЈВуО као *непријатеље Трећег Рајха*, али које је могуће да искористе ако се за то стекну услови. Како нису могли да верују немачким обећањима, која су остала *мртво слово на папиру*, помоћ у оружју морала је да се тражи од јединица квислиншке СДС, односно генерала Недића, уз Михаиловићево присуство у виду разговора о заједничкој сарадњи против *комунистичке* или *црвене опасности*, како је окупаторска и квислиншка пропаганда говорила о југословенским партизанима. О могућој сарадњи СДС и ЈВуО на линији српског национализма и антикомунизма, једине напоре је чинио генерал Недић, о чему нас обавештава Станислав Краков. Предлог Милана Недића армијског генерала ЈВ, у својству председника српске квислиншке владе о овој сарадњи је био да се оснује заједничка влада од његових структура и политичара Равногорског покрета, где би Равногорски покрет у тој заједничкој влади имао два представника. На основу истих навода Станислава Кракова, Михаиловић је такав предлог одлучно одбио јер као што сам каже да *ма како увиђам његову корисност за општу ствар, да се не бих компромитовао код Савезника*. Ипак ови разговори нису завршени неуспешно, јер су се Михаиловић и Недић усагласили око техничке сарадње против партизана, у виду снабдевања преко потребним оружјем, што је свакако Михаиловић прихватио, јер је сматрао да догађаји иду њему на руку и да равногорска стратегија даје резултате.⁷⁰

⁷⁰ Потреба за стварањем јединственог српског националног фронта, била је основна политика српске квислиншке владе. Станислав Краков нам оставља податке да је Милан Недић тежио да, по сваку цену обједини све српске антикомунистичке снаге у борби против југословенских партизана, што му је према истим наводима, био првенствени циљ. Тежњу Милана Недића најбоље описује Краков када говори о састанку Недића са окружним начелницима и командантима округа. На овом састанку, Милан Недић је обавестио своје подређене да је Отацбина у опасности и да Српство мора да коначно буде уједињено како би се спречило његово истребљење: Једна национална снага у јединственом духу мора да се испоји на једном путу и у једном правцу. Крв наше крви мора да проговори. Како би то тога дошло морало се рачунати и на деловање Немаца, који су требали да подрже великосрпске циљеве, јер су они засновани на идејама Трећег Рајха и антикомунизму, који је посебно присутан у политици нацистичке Немачке. Почетком августа 1944. године, капетан Предраг Раковић је дошао у Београд и сусрео се са Љотићевим секретаром Бошком Костићем, како би се успоставила веза са Миланом Недићем. На другој страни, Рачић, Калабић и Нешко Недић су се 11. августа 1944. године, на инсистирање немачког представника за Југоисток, Хермана Нојбахера, састали са њим у Тополи, да би сви проучили нове основе на којима Дража Михаиловић жели да се састане са једном немачком одговорном личношћу, вероватно у овом правцу обједињавања српских војних снага у једну организацију. Потврду од самог Михаиловића да ће доћи до састанка, барем са Недићем, окупљенима је у Тополи пренео Рачић и одобрење да преговарају у његово име. У оквиру овога, префложено је да дође до стварања јединственог српског националног фронта, састављеног од припадника Недићевих, Љотићевих и Михаиловићевих војника, да се изађе четницима у сусрет у њиховим тежњама. Немачка страна је заузврат тражила чврсте гаранције од ЈВуО да обуставе своје војне операције против Вермахта, уз договор да се детаљи плана прецизирају на састанку Нојбахера и Михаиловића. До састанка између Недића и Михаиловића дошло је највероватније 15. августа 1944. године. Писаних трагова о овом састанку нема, већ искључиво искази сведока. Евидентно је да је овај састанак организован мимо воље самог Михаиловића, што се читава кроз ћутање током разговора у мрачној просторији, до те мере да га Недић није уопште видео, па је сумњао да је Михаиловић уопште био на састанку односно да је то неко други. Михаиловић је на основу овог закључка био у таквој ситуацији да није ни одбио али ни

Недић је ово Михаиловићево ћутање на састанку, на ком није био сигуран да је он заиста ту, схватио као одобравање и веома брзо је проследио захтев Немцима. Овај захтев је убрзо био на дневном реду, прво у команди за Југоисток, па је 17. и 18. августа одржан састанак у поменутој команди, а затим је 22. августа 1944. године у Хитлеровом главном штабу. У команди за Југоисток, план је *прихваћен у начелу*, тако да би четницима требало обећати испоруку оружја и обуку четника за руковање савременим оружјем, како се наводи, из више разлога. На првом месту, страховало се да би одбијање да се наоружају четници Драгољуба Михаиловића, би довело до кризе (квислиншке) владе у Србији и до заокрета појединих четничких банди ка Титу, што би по истим наводима, довело и до апсолутног неуспеха политике коју смо до сада водили у Србији. Због тога би наводно Михаиловић био присиљен да тражи ослонац на другој страни. Негативан одговор немачке војске на четничку потражњу оружјем, према овом закључку, могао је да се тумачи као велики успех Англо – Американаца, који тиме у срцу Балкана улазе у посед једног антикомунистичког изолационог средства, што је истовремено отварао могућност стапање партизанске војске са четничким бандама. Са циљем да се реализује овај план, у Хитлеровом штабу (главном стану), 22. августа 1944. године, дошло је до састанка Хитлера и немачког војно – политичког врха: Нојбахера, Химлера, фон Рибентропа, фон Кајтела и фон Вајкса, који је завршен Хитлеровим одбијањем свих понуђених предлога да се наоружају јединице Југословенске војске у отаџбини, јер Хитлер је сматрао да се *не сме створити српска војска*, с обзиром на његове утиске које је према српској војсци имао још од времена Првог светског рата, где се ЈВуО и даље посматрала као наставак војске Краљевине Србије, од које је зазирао и осећао страхове и комплексе, до те мере да је за њега била прихватљивија чак *становита комунистичка опасност*, јер је за њега *српска национална војска била великосрпска војска*, којој није требало да се дозволи уједињење у јединствену војну формацију. Хитлер је био изузетно бескомпромисан у свом ставу и поред Вајксове процене да би требало подржати понуду Недића и Михаиловића, јер ће се бугарске снаге убрзо повући, што ће довести да *Титово запоседање Србије* буде што лакше, као и Нојбахерове тежње, који је слично Вајксу, заступао потребу да се српске снаге уједине и да их Немци наоружају у

прихватио, јер је био свестан грешке ако би било шта рекао од ових могућности. На основу онога што је до сада доступно, а на основу чега је могуће нешто реконструисати, јер не постоје потпуни подаци о дешавањима у лето 1944. године, као ни то када су се Недић и Михаиловић срели, те се Николић ослања на сећања Станислава Кракова о том периоду Другог светског рата у Југославији. Генерал Михаиловић је ипак према Кракову, на основу инсистирања Рачића и Калабића, прихватио понуду генерала Недића да се јединице ЈВуО наоружају оружјем СДС – а. Михаиловић је на основу Рачићевих навода, одобрио да се створи српска национална армија *за уништење комунизма*, који би чиниле све српске националне антикомунистичке снаге, пре свега Српска државна страже, Српски добровољачки корпус и Југословенска војска у отаџбини, које су требале да буду окоснице те српске антикомунистичке војске. Нешко Недић је тада поставио два услова: 1. да Михаиловић лично остане у илегалу, што је требало да се спречи његово компромитовање у случају победе западних Савезника и 2. да борци ЈВуО не носе униформе, вероватно да не дође до стварања ранијих *антикомунистичких милиција*, као на подручју Херцеговине. Овај састанак се највероватније одржао мимо воље генерала Михаиловића, посебно када се узме у обзир да је страховао од компромитовања и откривања да је имао контакте са окупатором и квислинзима, већ да је ово била тежња Драгослава Рачића и његових људи. Коста Николић: *Генерал Драгољуб Михаиловић*, 234 – 235.

борби против *црвене инвазије*, што је Хитлер одбио у потпуности. Без обзира на тешку ситуацију четника Драже Михаиловића, у Хитлеровом ставу против давања оружја, доминантно је присутно поменуто страхопоштовање, помешано са комплексима и потајним дивљењем према српском народу. За њега, *Срби су народ који је одређен да има државу и који је као народ одржан*, да сходно томе српски народ има, вероватно по угледу на друге народе, *великосрпску идеју*, нагласивши да у Србима *постоји безобзирна енергија*, увек у служби те идеје, што није могао да каже за Хрвате, који су били њихови савезници и *пси рата на Балкану* и *касапници невиних српских жртава* широм Југославије, назвавши Хрвате народом који нема и неће имати представу о државности, чиме је невољно, посредним путем, одао част српском народу. У образложењу свог одбијања да упути оружје јединицама ЈВуО, Хитлер је изнео став да све *оно што долази из Београда, значи опасност*, што је сигурно последица догађања у Београду, почевши од Мајског преврата 1903. године, закључно са 27. мартовским пучем 1941. године, када су свим овим пучевима угрожавани немачки интереси. Посебно се то односи на саму иницијативу, јер је она у очима немачког вође личила на енглеско масло, а иако није давање Србима оружје би било кобно по Немце. Добијеним оружјем, Срби би победили комунизам, а онда ће према Хитлеру, *великосрпска идеја да запламти на нашу* (немачку) *штету, а то је неподносиво*. Планове фон Вајкса и Нојбахера, иако су мислили да искористе антикомунистичко осећање већине српског народа у борби против комунизма, Хитлер је због ранијих ставова, одбио до те мере да је такву војску посматрао *великосрпском*, те да *Немачка мора да сузбија све планове о великој Србији*. Овај Хитлеров страх од Срба, које је називао и *вероломнима* због официрског пуча 27. марта 1941. године, показао је да је Хитлерова србофобија била на високом нивоу, да ни његови подређени на Балкану нису могли да убеду у потребу за овом иницијативом, те је сваки напор да ЈВуО добије оружје је био бескористан и илузоран, до те мере да им је *мрски комунизам* за Немце био мање зло од Срба. ЈВуО је за Немце била *великосрпска војска* и против ње су били сви, до те мере да су комунизам посматрали као мање зло. Многи Михаиловићеви официри, и кад је пораз био готово сигуран, нису хтели да сарађују са Немцима. Недић је радио такође на свесрпском војном уједињењу, али оно није остварено ни пред сам крај рата у овим околностима, али неки његови блиски сарадници нису хтели да икако и сарађују са Михаиловићем.⁷¹

4.4.1. Сарадња четника са Совјетима

⁷¹ Хитлер је одбио ову Недићеву и Михаиловићеву понуду, наводећи на почетку, вероватно негативан ефекат на немачку подршку свом непријатељу, посматрајући ово на почетку као енглески трик да Срби траже оружје од Немаца да би га касније искористили управо против немачких окупационих трупа, што је потврда да Немци нису веровали ни Недићевим снагама и да су СДС и Недићеву *Владу народног спаса*, подржавали из искључивог интереса. Други разлог лежи у томе што је веровао у способност Срба, због успеха Војске Краљевине Србије, какву је видео у Првом светском рату, без обзира на тадашњу тешку ситуацију за ЈВуО, сматрајући Србе за државотворни народ, док је истовремено нагласио да *Хрвати немају никакву представу о државности и неће је никада имати*. По Хитлеру, окосница српске државности је *великосрпска идеологија*, а да се у њима (Србима) *постоји безобзирна енергија*. Немачки фирер је том приликом додао да би *при једној таквој употреби* (вероватно оружја – Н.П.) *они ће увек заступати великосрпску идеју*. К. Николић, 235 – 237.

У овим околностима, паника је полако али сигурно захватала ВК ЈВуО. У току најтежих сукоба са НОП – ом, Михаиловић, вероватно на притисак групе официра око Драгослава Рачића издаје мобилизациони проглас *Срби, Хрвати и Словенци* 30. августа, са почетком мобилизације за 1. септембар. У њему је говорио да је њихова голгота завршена, да је непријатељ поражен (вероватно да себи и околини дигне борбени морал – Н. П.), да је дошао час да *несавијену и неповијену тробојку, заставу славе и слободе, снесемо из дивљих планина...* У септембру 1944. године, совјетске снаге су напале и окупирале Румунију и Бугарску, избаивши их из рата и доводећи совјетске снаге на југословенске границе. Четници нису били неприпрљемљени и током рата њихова пропаганда је тежила да искористи проруска и панславистичка осећања већине српског народа. Разлика између руског народа и његове комунистичке владе је била занемарљива, као и наводна разлика између југословенских партизана, који су називани (у четничкој пропаганди) троцкистима и Совјета, који су били стаљинисти. Десетог септембра 1944. године, четничка мисија, у којој је било око 150 људи, коју је предводио потпуковник Велимир Пилетић, командант североисточне Србије, прешао је Дунав у Румунију, где је у Крајови, успоставио контакт са Совјетима. Главна сврха, према мемоарима потпуковника Миодрага Ратковића је била да се успостави споразум са Совјетима са одређеним политичким циљевима: прекид грађанског рата уз совјетско посредовање, слободни избори, које ће нагледати Савезници и одлагање сваког суђења везаног за рат до после завршетка избора. Пре него што је мисија и могла да оде у Букурешт, где су биле америчке и британске војне мисије, један од Пилетићевих заменика их је *откуцао* као британске шпијуне и Совјети су их похапсили 1. октобра. Иако су четници веровали да се они могу борити као совјетски савезници, истовремено они су се борили против партизана, они су успели некакву локалну сарадњу са локалним јединицама поменутих (Совјета), када су се супростављали Немцима. У циркуларном писму од 5. октобра 1944. године, Михаиловић је записао да четничке јединице сматрају *Русе за наше (своје) савезнике*, али да се борба против Тита у Србији и даље настављала. Немци су били свесни понашања јединица ЈВуО када су им пресретали радио – извештаје и њихову обавештајну делатност. На основу тога, Немци су закључили да Дража Михаиловић *није припремио четнике одговарајућом пропагандом за борбени сусрет са Русима*, већ напротив да је генерал Михаиловић био под утицајем фикције да *Руси као савезници Американаца и Британаца неће ништа чинити што је против интереса српских националиста*, што се наводи из закључка немачке команде на обавештајну делатност Равногорског покрета. Командант четничких ударних јединица, потпуковник Кесеровић је био први четнички официр који је сарађивао са Совјетима. Половином октобра 1944. године, његове трупе су сусреле совјетске јединице које су напредовале ка источној Србији из Бугарске и заједно су заузеле место Крагујевац, када су совјетске снаге оставили Кесеровића на челу града. Кроз три дана Кесеровић је упозорио своје другове официре да Руси само разговарају са партизанима и да разоружавају четнике. Кесеровић је 19. октобра 1944. године рапортирао Врховној Команди да се његова делегација у совјетској мисији вратила са поруком у којој се наређује да се његове јединице разоружају и укључе у партизанске одреде до 18. октобра 1944. године. Други четнички

командант који је сарађивао са Совјетима био је капетан Предраг Раковић, командант Другог равногорског корпуса, који је са својим снагама учествовао у заузимању Чачка, где су његови људи заробили 339 припадника РЗК, које су потом предали Совјетима. Раковић је очигледно имао писани споразум са локалним совјетским командантом, где су он и његови људи били под совјетском командом у замену за признање да су Раковићеви људи припадници Михаиловићевог покрета. Након Титовог протеста совјетском маршалу, Толбухину, команданту совјетске војске на том бојишту, совјетска сарадња са Кесеровићем и Раковићем је завршена. До 11. новембра 1944. године и касније, ове четничке јединице су побегле да не би биле разоружане и потпале под партизанску контролу. После уласка Совјета и партизанских јединица у Београд, постојала је мала шанса да четници опстану као легитимна борбена формација на подручју Југославије.⁷²

4. 4.2. Битка за Србију и ослобођење Београда – борба за међународно признање послератне Југославије

Ослобођење југословенске престонице, до ког је дошло у истоименој операцији, која се по њој назива *Београдска операција* (или *Београдска офанзива*), трајала је од 12. до 20. октобра 1944. године је била једна од од кључних битака совјетског *Великог отаџбинског рата* на Источном фронту у њиховом продору ка Берлину. Ова офанзива је била део опсежног оперативног плана јединица плана Трећег украјинског фронта, под маршалом Толбухином. Она се формацијски поклопила са партизанском и савезничком операцијом *Битка за Србију*, под доминантном борбеном готовошћу Прве армијске групе НОВЈ, надовезујући се ез застоја на операције у источној Србији и настављајући да гоне непријатеља кроз Срем, разбијајући дејства немачке *Групе армија Ф*, уз авијацијску помоћ западних савезника у оквирима *Балканског ваздухопловства*, где су били и припадници југословенске партизанске авијације. У овој операцији здружене снаге југословенских партизана и Црвене Армије су нанеле пораз непријатељским немачким снагама и ослободиле српску и југословенску престоницу, чиме је завршена 1287 – дневна окупација главног града Краљевине Југославије, који је од тог времена постао седиште нове Југославије. Од маја 1944. године, са доласком црвеноармејаца на југословенску – границу, ВШ је донео одлуку да се крене у акцију ослобођења Србије и стицање међународног признања Југославије формулисана у Јајцу, крајем новембра 1943. године, истовремено са тежњом да се спречи повлачење немачке армијске групе *Е* и њихово обједињавање са немачким трупама у Србији. Од марта до јула 1944. године, војно – политичким операцијама у Србији је у име команданта ГШ за Србију, обављао Петар Стамболић. Током лета 1944. године, посебно 13. и 14. августа 1944. године, током *битке за Србију*, како се назива овај период карактерише се у политичким настојањима да се припреме услови да се оснује ЈНОФ Србије и АСНОС, који је требао да се по Титовој жељи, одржи у *ослобођеном Београду*. Партизанске јединице су у сарадњи са

⁷² J. Tomasevich, 391 – 394; К. Николић, 237.

савезничким, доминантно британским ваздухопловством у том периоду нападали пругу у подручју око Јужне Мораве и спречавали Немце да се повуку на север, у оквиру операције *Недеља пацова*, коју је Тито договорио са западним савезничким вођама на састанку у Италији. Краљ Петар II Карађорђевић је под Черчиловим утицајем, постепено је признавао НОВ и ПОЈ као једину легитимну југословенску војску и ишао на руку британским интересима. Први потез који је показао да је млади југословенски монарх признавао свој тежак положај у корист *политике компромиса* је био указ *о разрешењу Драгољуба Михаиловића дужности начелника штаба Врховне команде* од 29. августа 1944. године. По том указу како се наводи краљ је на предлог *Нашег Претседника Министарског Савета и Министра Војске, морнарице и ваздухопловства*, донео одлуку да се *разреши дужности Начелника Штаба Врховне Команде у окупираној Отаџбини, армиски ђенерал Михаиловић М. Драгољуб* и да се Михаиловић стави на располагање министру војном, чиме је смењен и са функције министра војног. Током прве половине септембра 1944. године, Совјети су дошли у Румунију, што је резултирало народним устанком под краљем Михајем I, а 9. септембра 1944. године, њиховим уласком у Бугарску, дошло је до смене бугарске фашистичке владе, а на власт је дошла влада коју је формирао бугарски *Отечествени фронт*, организација слична Јединственом народноослободилачком фронту у Југославији. На југословенском ратишту, наређењем маршала Југославије, од 1. пролетерске дивизије и 12. корпуса НОВЈ, створена је Прва армијска група НОВЈ, на челу са генералом – лајтантом Пеком Дапчевићем и политичким комесаром, Мијалком Тодоровићем. Неколико дана, након совјетског уласка у Румунију и Бугарску, чиме је успостављена просовјетска власт у овим државама, фактички у совјетску интересну зону улази и Краљевина Југославија. На основу говора који је 12. септембра 1944, краљ Петар II одржао, сачуваног у форми куцаног документа, види се да је краљ позвао све своје *драге, Србе, Хрвате и Словенце*, да се придруже *народноослободилачком војсци под маршалом Титом*, чиме је формално отказао подршку јединицама ЈВуО и тако их распустио као оружану силу Краљевине Југославије, уз обавезу да сви четници и патриоте ступе у војску, *коју су признали Велики Савезници*, што је био шок за Михаиловића и све припаднике Равногорског покрета. У истом говору, краљ је осудио злоупотребу *краљевског имена и ауторитета Круне*, чиме је изазван *раздор у најтежим часовима историје*, што је према речима краља Петра II *користило само непријатељској пропаганди, да су то била најтежа времена за српски народ*. Краљ Петар II Карађорђевић је између осталог, позвао Србе, Хрвате и Словенце да се *захвале Великим Савезницима: Великом СССР- у, САД и УК, клањајући се жртвама* и да помогну савезничким армијама у ослобођењу Југославије од немачког окупатора. Овим речима, Тито је формално добио подршку, *зелено светло* за своје акције и да помогне Совјетима да заједно ослободе Београд. Након овога, четници су се повукли у Босну, док су Недић и Љотић са својим сарадницима напустили српску и југословенску престоницу. Титов пут у Москву преко Крајове током септембра 1944. године да добије оружје од Совјета, довео је до захлађења односа између НКОЈ – а и УК, јер су Британци страховали да Југославија не постане сателит Совјетског Савеза, на шта је Тито иступао да је нова југословенска држава односно НОП независан и да је он независни вођа југословенске револуције, а за представнике британске и америчке мисије је

изјавио да су они могли да заврше своје обавезе и са Пеком Дапчевићем. Како би то доказао сусрео се са водећим западним вођама покрета отпора, као што су били француски генерал Шарл де Гол, чехословачки председник Едуард Бенеш и други, да би избегао боравак у Вису, где је био као у *мишоловци*, јер су Вис контролисале британске војне трупе. За то време на југословенском ратишту, *битка за Србију*, *текла је у знаку* продора 1. пролетерског корпуса, доласка Совјета на југословенско – румунску границу и дејства српских дивизија унутар Србије и сусрет тих дивизија са јединицама 3. украјинског фронта под маршалом Фјодором Ивановичем Толбухином. У разговорима са Стаљином, Тито је тражио од њега да му Совјетски Савез помогне у оружју *за борце из Србије*, да би разбио британску пропаганду о антипартизанском карактеру Србије. Током ових разговора, пуних поштовања између Стаљина као најмоћнијег комунисте и Тита као његовог послушног ђака, Тито је својим ставом тежио да покаже да Југославији није потребан *румунски сценарио*, јер НКОЈ држи чврсто полуге власти у југословенским крајевима.⁷³

У овој операцији, учествовало је 50. 000 бораца НОВЈ, окупљених у 9 армија Прве Армијске групе: 1. и 6. пролетерска армија, 5. и 11. крајишка армија, 16. и 36. војвођанска, 21. српска, 28. славонска и 17. источнобосанска), под пратњом Покретне групе 3. украјинског фронта (4. гардијски механизовани корпус) под вођством генерал - лајтанта Владимира Ивановича Жданова. Здружене југословенско – совјетске јединице су се сусреле код Велике Планае 10. октобра 1944. године, одакле су кренули у Београд. Главна борба вођена је између 14. и 20. октобра 1944. године, када су вођене жестоке и тешке борбе између југословенско – совјетских јединица и трупа Вермахта у самом граду, где су страдале поједине зграде. У том епском сукобу савезничких јединица и Вермахта, специјални одред Црвене Армије очистио је од мина југословенску и српску престоницу, о чему сведочи натпис: *Проверено – мин нет*. Јединице ЈВуО су у том тренутку, на крилима краткотрајног савезништва са совјетским снагама су хтеле да формирају владу и одбор за дочек Совјета као савезника, слично пољском генералу Бори Коморовском, али су за то закаснили. У истој ситуацији је била и америчка мисија америчког официра Роберта МекДауела при Врховној Команди ЈВуО, јер се Тито

⁷³ Након првих пропалих покушаја југословенских партизана током јесени 1943. године, закључно са мартом 1944. године, услед немачког истурања четника и бугарских снага у директан сукоб са НОП –ом, ВШ је операције у Србији одложио за мај 1944. године, кад су се указале боље прилике да им и савезничке трупе помогну у сламању немачког и квислиншког отпора. Краљ је још рекао да, *правдајући сарадњу са непријатељем*, на основу овога, он *одлучно осуђује* правдање сарадње са непријатељем и позива народе Југославије да свесрдно признају савезничке армије, које би дошле да *помогну у слободјењу Југославије*. *Живела наша, велика, слободна, федерална Југославија*, чиме је краљ признао послератно федерално уређење Југославије, али да је истовремено признао одлуке из Јајца, јер се у говору не наводи карактер послератне југословенске државе. Под *румунским сценариом*, требало да краљ Петар II Карађорђевић, кога Стаљин назива Петром малим, с обзиром на његове младе године, неискуство и подложност на Черчилов утицај о коме се доста говори у литератури за овај период, влада још неко време Југославијом, по угледу на румунског краља и да га по истом моделу, југословенски комунисти одбаце после неког времена, што је Стаљин у новембру 1944. године, предлагао Кардељу и Шубашићу. До 20. септембра 1944. године, јединице Првог пролетерског корпуса и 12. корпуса су успеле да овладају западном Србијом, крећући се преко Сувобора, Маљена, Златибора, Ужица. Таре. В. Petranović, М. Zečević, 690, Zbornik XIV, 4, str. 1041-1042, В. Petranović, 320- 331.

уз минимални утицај Совјета самостално уздигао на југословенском ратишту као неприкосновени југословенски лидер, независна личност од Совјетског Савеза, који је тежио и већим међународним аспирацијама у решавању Другог светског рата. Убрзо након тога, краљ Петар II Карађорђевић је одржао говор у част ослобођења тадашње југословенске престонице од окупатора. У овом говору од 21. 10. 1944. године, млади југословенски монарх је поздравио *ослобођени Београд* и том приликом се захвалио југословенским партизанима и *братској и савезничкој Црвеној Армији* и њиховим командантима, Титу и *великом маршалу Стаљину*.⁷⁴

Ове околности и ослобођење југословенске престонице од стране НОВ и ПОЈ и совјетске Црвене Армије, 20. октобра 1944. године, о чему је горе поменуто, довеле су до тога да дође до коначног уређења односа између НОП -а и представника југословенске краљевске владе, чиме су се наставили *Вишки преговори*. Коначан резултат ових преговора био је *Београдски споразум*, познат и

⁷⁴ Посебну пажњу у овом периоду сведочи споразум совјетске Врховне Команде и ВШ, по ком су трупе Црвене Армије под маршалом Толбухином добиле дозволу да уђу привремено на територију Југославије, што је био споразум без преседана и узора, по ком су Совјети морали да поштују *постојећи систем власти*, мислећи вероватно на народноослободилачке одборе на ослобођеним територијама. Приликом обраћања партизанском Врховном штабу, Совјетски Савез је обавестио британске и америчке представнике, јер је СССР посматрао Југославију *као савезничку земљу*, што наглашава ТАСС. Ово питање је покренуло питање међународног признања АВНОЈ – евске Југославије, прво из совјетске перспективе, а затим су се овим питањем бавили представници југословенске краљевске емиграције, а истовремено су успели да шокирају УК и САД. Према општем закључку, Совјети су фактички признали НКОЈ као будућу владу ДФЈ и да се на овај дефектан начин, НОВЈ призна као основа за стварање реуларне југословенске војске, што је било несумњиво признање југословенске федерације под доминацијом прокомунистичког НОП -а док су Британци тежили да *апотекарском вагом* слали помоћ југословенским партизанима, које су још увек посматрали као герилски покрет. Због тога је вероватно вољом самог Тита, који је хтео да се истакне као господар Југославије у том тренутку, донета одлука да се британским пловилима забрањује пристајање у југословенским лукама, што је нервирало Черчила, што је доводило до свађа југословенског партизанског и британског врха и каснија њихова измирења, где су британски поморски официри на крају морали да траже дозволу за пристајање у југословенске луке од маршала Тита. Приликом *московских разговора 1944. године* између Стаљина и Тита, договорено је да Тито у потпуности руководи *Београдском операцијом*, која је за југословенског маршала била значајна истовремено на војном и политичком плану, те је уз пратњу маршала Толбухина и Стаљинову дозволу уређивао кретање 2. и 3. украјинског фронта под Толбухиновом командом, о југословенско – совјетском уласку у Београд, о чему је Тито радио – везом обавестио Александра Ранковића. Краљ се овом приликом, како стоји у говору од 21. 10. 1944. године, захвалио прво партизанима, и то као *јуначкој народноослободилачкој војсци*, а њеном вођи Јосипу Брозу као *маршалу Титу*, што је практично први говор у коме је и *de facto* признао НОВ и ПОЈ као једину легалну југословенску војску, у условима када је раније разбио Врховну команду ЈВуО, чиме је на основу овог говора, дошао у ситуацију да за своју војску призна војску коју су дотад они третирали као идеолошки непријатељску војску, чиме се донекле може користити она девиза четничке емиграције и *центриста (центрумаша*, како стоји у изворима и литератури), да је по геополитичким питањима, Краљевина Југославија, постала *жртвовани савезник* са аспекта западних демократија, што сведочио и каснији назив ове *наше државе*: Демократска Федеративна Југославија. Владимир Велебиз је сматрао да је овај потез био *бесмислено тражење* да се уђе на окупирану територију, а Александар Ранковић је закључио да су Совјети практично *генијално изиграли одлуке Техеранске конференције*, прилагодивши их својим намерама и тежњама, чиме су УК и САД довеле пред стање свршеног чина. Тито је успео да од Совјета добије војну подршку за *12 дивизија од по 10.000 бораца и 2 вадзухопловне дивизије*, односно 96. 515 пушака, 1329 радио – станица и 491 борбени авион, које је Тито преузео од маршала Толбухина до краја 1944. године. В. Petranović, М. Zečević, Beograd, 1988, 690; В. Petranović, 331 - 336.

као *Вишки споразум II*. Споразум склопљен 1. новембра 1944. године, између председника НКОЈ –а, Маршала Југославије, Тита и председника југословенске краљевске владе, Ивана Шубашића, коначно је уредио односе између ове две стране. Они су *стојећи на принципу државног континуитета Југославије са међународно – правног гледишта* и тековинама Народноослободилачке борбе у напорима за стварање нове, демократске федерације и њихових тежњи да се испоштује воља народа, било по питању унутрашње организације, било по питању облика владавине, по основу *темељних опитних начела оне уставности, која је својствена свим истинским демократским државама*, донете су одлуке, којима су уређени односи између југословенске избегличке владе и партизанског покрета. По одлукама овог споразума, Југославија, која је *призната у друштву Уједињених народа у свом старом облику*, је требала да у спољној политици функционише као и до тада, *док наша државна заједница, будућа демократска федеративна Југославија*, вољом народа не добије своје државно уређење. До тада, да се избегло свако сукобљавање у земљи, договорено је да млади југословенски суверен не долази у земљу, док народ не одлучи о државном уређењу Југославије, чиме су фактички потврђене и усвојене одлуке II заседања АВНОЈ –а. Краљевску власт је у име краља Петра II Карађорђевића, требало да врши Краљевско намесништво. Поменуто намесништво се поставља уставним краљевским актом, на предлог југословенске краљевске владе, а по споразуму Председника НКОЈ –а, Јосипа Броза Тита и председником Краљевске владе, Ивана Шубашића. Оно што је битно нагласити је да од овог споразума, Краљевско намесништво полаже заклетву краљу, а југословенска влада више не полаже заклетву краљу, већ по угледу на СССР, влада је полагала заклетву народу. Овакав обик владавине остаје до одлуке Уставотворне скупштине тј док се не донесе коначно уставно уређење Југославије.⁷⁵

⁷⁵ По договору двојице председавајућих институција покрета отпора у Југославији, влада је требало да има 26 министарстава, укључујући председника Владе, потпредседника, министре спољних и унутрашњих послова, војске (народне одбране), правде, просвете, финансија, трговине и индустрије, саобраћаја, министар ПТТ услуга, шума, рудника, такође министра пољопривреде, социјалне политике, здравља (народног здравља), грађевина. Поред ових стандардних 17 министарстава, јављају се нова, па се појављује министар за обнову земље, исхране, у складу са потребом да се већ тада почне са обновом земље и да се омогући редовно снабдевање храном становништва под окупацијом. За потребе нове југословенске федералне државе, у складу са територијалним тежњама и идеологијом НОП -а и партизанске федерације равнотеже, јављају се министри за конституанту, информисање и колонизацију, а посебну пажњу се обраћа на министарства без портфеља, где се види тежња обе стране да се изађе у сусрет партизанском покрету, те су постојали министри без портфеља за 6 федералних јединица послератне југословенске државне федерације: Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину, Македонију, Хрватску и Словенију. Влада Тито – Шубашић, односно нова влада, како је назива документ, која је убрзо основана, је требала да донесе декларацију о основним људским правима које ће имати сваки слободан грађанин Југославије, која ће му послератна југословенска држава мора да гарантује законом и Уставом: лична слобода, слобода од страха, слобода вероисповести и савести, право говора, штампе, збора и удруживања, као и права (приватног) власништва и приватне иницијативе ће бити посебно поштована и то ће бити изузетно наглашено. Право сваког народа на своју националну посебност у југословенској држави, односно *сувереност народних индивидуалитета* ће бити поштовано као основ равноправности југословенских народа по начину који је то решено у Јајцу, а *свака превласт једног* (пре свега српског) *народа над другим биће искључена*. Краљ Петар II је у складу са овим одредбама је крајем јануара 1945. године пренео краљевску власт на Намесништво, у саставу: др. Срђан Будисављевић,

4.4.3. Оснивање АСНОС –а и конституисање Федералне Државе Србије

Велика Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС), знана и као Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије одржана је у Београду од 9. до 12. новембра 1944. године. Изабрано је 989 делегата, од којих је на заседању присуствовало 883 делегата из свих крајева Србије. Са овом скупштином, требало је да се постојеће партизанске институције у Србији постепено напусте свој ратни оквир и да постану мирнодопске институције законодавне и извршне власти нове, послератне Србије у послератној федеративној народној југословенској републици. У складу са првобитним договором српских комуниста са ЦК КПЈ, где је Главни НОО Србије требао да постане Главни одбор ЛНОФ – а за Србију и да се створи *Савет*, дошло је до преиначавања те одлуке, тако да се сазове састанак ГНОО Србије, на коме ће ова институција претворити у *Савет*, а које ће се завршити избором новог Председништва и чланова *Савета*. Заседање Велике Антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије је на крају одржано у Београду у горенаведеном термину, коју су поздравили: маршал Тито и др Иван Рибар, председник АВНОЈ – а испред највишег законодавног тела НОП –а, генерал – лајтант Арсо Јовановић испред партизанског Врховног штаба, Милован Ђилас испред ЦК КПЈ. О томе да је ово реч о формирању српске партизанске скупштине, сведочио је присуство представника српског народа са различитих подручја Југославије, који су у овом моменту били на линији КПЈ о југословенској *партизанској федерацији равнотеже*. У име Главног Штаба Србије, скуп је поздравио генерал – лајтант Константин – Коча Поповић, у име Срба из Хрватске, то је учинио др. Раде Прибићевић, а у име ЗАВНОБиХ –а, на овом скупу је био Родољуб Чолаковић. У име Срба из Војводине, то је учинио вођа ПК КПЈ за Војводину, Јован Веселинов, а у име српског народа из Црне Горе, од II заседања АВНОЈ –а *црногорског народа*, у складу са поменутиим тежњама КПЈ, на скупу је био Митар Бакић. Ове тежње су настављене посебно са подручјем *Вардарске Македоније*, где је у име ПК КПЈ за Македонију, овде био присутан извесни Димитар Михаилов, чиме се настављала теза о македонском народу као посебном и различитом од српског и *сламању кичме великосрпском хегемонизму*. Од представника других југословенских народа, на овом заседању, били су Едвард Кардељ, као представник словеначког народа и Словеначког народноослободилачког већа (*Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta*) и Андрија Хебранг, у име ЗАВНОХ –а. Поред Јосипа Броза Тита, говорили су и сви већ поменути. Конгрес је одржан у ослобођеном Београду, како се наводи *без публицитета, у конспиративним условима*. Делегати за ову скупштину представљали су: град Београд и округе: ваљевски, врањски, крагујевачки, краљевачки, крушевачки, лесковачки, младеновачки, моравски, нишки, пожаревачки, пиротски, топлички, ужички, чачански и шабачки округ. Овом одлуком се успостављао континуитет између органа власти између највишег

др. Анте Мандић и инж. Душан Сернец, Београдски споразум или Споразум НКОЈ – а и Краљевске југословенске владе, Београд (II) од 1. 11. 1944. године; *Odluka kralja Petra II o prenosu svojih prava na Namesništvo*, London, 30. januar. 1945; *Saopštenje kancelarije Kraljevskog dvora o imenovanju namesnika* 4. marta 1945. В. Petranović, М. Zečević, 691 – 692; 695 - 696.

партизанског органа власти устаничке Србије, образованог новембра 1941. године, под Драгојлом Дудићем и Александром Ранковићем односно Титом као војним и поитичким командантом НОП –а, у време напада Вермахта на Москву и АСНОС – а, који је образован три године касније у готово ослобођеној Србији. Како је раније наведено, АСНОС је био тада конституисан и изабран је први сазив овог тела и вршио је, преко свог Председништва, извршну власт у Србији, до њеног формирања у априлу 1945. године. Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије је донела одлуке: о успостављању Суда за суђење злочина и престапа против српске националне части, о успостављању Земаљске комисије за испитивање злочина окупатора и његових помагача, о оснивању Привредне банке Србије. Скупштина народног ослобођења Србије је 1. децембра 1944. године, донело *Одлуку о устројству и пословању НОО и НО скупштина демократске Србије*. Ове одлуке су ишле ка образовању Србије као федералне јединице, али то није остварено до првог конгреса КП Србије, одржаног у мају 1945. године.⁷⁶

⁷⁶ Благоје Нешковић, вођа српских комуниста, који је водио ПК КПЈ за Србију током рата иза непријатељских линија у окупираном Београду, везивао је одржавање ове скупштине за успостављање везе између југоисточне Србије са Шумадијом и Космајем. Половином јула 1944. године, ЦК КПЈ је добио обавештење да ће *конгрес за Србију* да се одржи 1.9. 1944. године, али је припремајући ову скупштину ЦК КПЈ за Србију јавио делегацијама из нишког, пиротског, врањског, лесковачког, топличког и расинског округа *да буду спремне за 12. септембар 1944. године*. Прво могуће место одржавања састанка је било на подручју Јабланице – Топлице, јер је покрајинско руководство рачунало да ће делегати из осталих крајева Србије, према овим наводима, бити узети из војних јединица или да их одреди ЦК КПЈ и упуту авионима. Ипак пошто је било проблема са датумом, није било ни одређено место одржавања скупа. Прво место на ком је разматрано према Сретену Жујовићу - Црном, који је био са јединицама генерал – лајтанта Пека Дапчевића, је требало да буде подручје западне Србије, у са новим датумом (10. октобар 1944. године), а Тито је 5. октобра 1944. године, оставио *за себе право да одреди време и место састанка, мислећи при том највероватније на Београд*. Од страних делегација, овој скупштини су присуствовали представници *Отечественофронтоске* Бугарске – извесни Добри Тепшев и генерал Благоје Иванов. О представницима азубковачког среза на овој скупштини, видети кроз рад у одговарајућим целинама. На овој скупштини донета је усвојен је предлог одлуке, којом се формира АСНОС као *врховни законодавни и извршни орган демократске Србије*. Ова скупштина настаје као потреба да се дотадашњи *Главни народноослободилачки одбор Србије, основан новембра 1941. године, у ватри првог устанка и који је за три године руководио борбом народа у Србији, мора претрпети такве промене да се формира у једно такво народно претставничко тело, које ће моћи да одговори свом данашњем задатку: задатку да буде највише законодавно и извршно народно претставничко тело и врховни орган државне власти демократске Србије као федералне државе у саставу демократске федеративне Југославије*. По првом члану ове *Одлуке*, како овде стоји на основу *суверене војске (вероватно воље) српског народа, изражене и у састанку ове Велике скупштине, на основу права српског народа да сам одлучи о својој судбини и да своју власт организује по својој слободној вољи, као и у сагласности са одлукама Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије од 29. новембра 1943. године*, АСНОС је донео одлуку да се ГНОО Србије прошири и тако да се формира ова српска партизанска скупштина као највиши носилац законодавне и извршне власти Србије у оквирима ДФЈ. Први сазив ове српске скупштине бирају постојећи чланови овог уводног сазива. У каснијем периоду, скупштина ФД Србије, која ће морати да има најмање 250 народних посланика, бираће се непосредно на изборима. Председништво се састојало од председника, који је фактички по совјетском моделу, био и председник Србије, три потпредседника, једног секретара и најмање 25 чланова Председништва. Ови чланови Председништва АСНОС –а, су до формирања прве социјалистичке владе Србије, требали да буду носиоци највише извршне власти у Србији, преко посебних отсека за поједине гране државне управе, како стоји у документу и да за свој рад одговарају АСНОС – у. АСНОС врши власт у Србији на својим редовним и вандредним скупштинским заседањима, а у периоду између

На овом конгресу је дошло до кулминације идеја КПЈ у виду *борбе против великосрпске идеје и обележавања српског народа као народа где се налази дух четништва и дражиновитине*, који је како се каже *ту међу нама*, наводећи као његове носиоце Недићеву власт, која је истовремено квислиншка и за Дражу Михаиловића, наводећи *издајничке официре, полицијско – управни апарат бивше Југославије, који се сабио ту у Недићевој Србији*, да су ту, међу њима били *изроди српског народа*, које је требало *дотући и онемогућити (их) да подигну главу*. Стога је дужност водећих српских првака НОВЈ –е је био да *сперу љагу коју су на њу, на читав српски народ, покушали да баце кољачи, хегемонисте Драже Михаиловића, који су покушали да ма крви народа створе и очувају себи положаје*, што представнике других народа Југославије није спречавало да ни у времену кад су НОП и НОВЈ, као крајем 1942. године били доминантно састављени од Срба, када се на подручју Југославије у том периоду водио грађански рат између српског народа, који се разликовао једино по томе да ли Србин на својој капи има црвену петокраку звезду или кокарду Југословенске војске, да се напада наводни *великосрпски комунизам*, јер се на много места наводи да су многи Срби, посебно на подручју НДХ, али ништа мање ни у Србији, нису прикључивали да би избегли сигурну смрт (од усташа у НДХ) од непријатеља и квислинга у његовој служби. У одбрани линије КПЈ се истакао Србин из Црне Горе, Милован Ђилас, који је у свом говору на скупштини АСНОС –а, заступао идеолошки став КПЈ, са којим се треба сложити, а то је *да се Партија залагала за равноправност народа Југославије, јер без равноправности народа Југославије, наши народи нити су могли, нити би могли дати маха за успешан отпор Њемачкој*. Овај став КПЈ изнет на АСНОС-у, присутан међу свим Србима – комунистима широм Југославије је правилан, с обзиром на околности, али остали народи су и преко комуниста тражили остварења својих националних идеја, које нису успеле да спроведу грађанске партије, што Срби из интернационалистичких ставова које им је наметала идеологија КПЈ, реалним околностима у рату и занесености југословенском идејом као идејом *помирења југословенских народа* и НОП – ом на овим основама, потпуно је избачено из вида, што је Хебранг у јануару 1944. године, основао посебну хрватску телеграфску агенцију и тежио да као и усташе оствари издвајање хрватских комуниста и партизана из НОВЈ, нападајући доминантно српско борачко

два сазива требало је да врши преко поменутог Председништва. Народна влада Србије односно Председништво АСНОС –а је према овим одредбама, доноси одлуке на основу законских одлука донетих на заседањима ове српске партизанске скупштине, АВНОЈ –а, као и решења и наредби НКОЈ –а. Све одлуке које се донесе АСНОС, морају да буду потписане од стране председника и секретара АСНОС – а. Све одлуке и пропис ГНОО Србије донете до 11. новембра 1944. године, према овој одлуци, која је ступила на снагу са даном доношења, које нису у складу са одредбама овог документа су престале да важе. На челу АСНОС –а, нашао се познати српски биолог др Симиша Станковић, који се у литератури посматра као први председник (социјалистичке) Србије (тада Федералне Државе Србије)). Ипак, и поред ових докумената, до обликовања и конституисања Србије није дошло због шиптарске побуне у периоду 1944. – 1945. године, коју је инспирисала Друга призренска лига у име *одбране етнички чисте и велике Албаније*, коју је створио и до своје капитулације помагао италијански окупатор, а од тада немачки окупатор. И поред разбијања албанских балистичких снага и милитаризације власти у зиму 1945. године, на подручју КиМ, *задржале су се разбијене групе* које су на основу постојеће литературе, *имале извештај у Руговској долини, испод планине Ђићевице и на другим подручјима Космета*. В. Petranović, n.d., 688 – 692; Б. Петрановић, 79 – 85; В. Petranović, М. Зећевић, 673- 674.

становништво и српске партизанске руководиоце у редовима јединица НОВЈ – а, основаних на подручју НДХ, који су названи хрватских због подручја њиховог настанка, називајући их четницима, што је Тито оштро осудио, сматрајући тако деловање *сепаратистичким и антијугословенским*. Исти тај Хебранг је као гост српских комуниста добио прилику да на скупштини АСНОС –а да говори против српског народа и југословенског краљевског периода, називајући ту државу *великосрпском Југославијом*, док је Хрватску посматрао *центром отпора против Версајске Југославије*. На тај начин се истовремено показује да су хрватски комунистички вођи, као и албански комунисти, који су дошли из иностранства на подручје КиМ су били на антисрпском курсу, са тежњом да оба народа створе своје националне државе. АСНОС је значајан и због тога што су српски комунисти, вођени интернационалистичким ставом, који је доминирао међу српским комунистима посебно после пораза струје и касније смрти Симе Марковића, у условима кад су Георги Димитров и немачки комунисти здушно подржавали Јосипа Броза Тита да након сукоба у КПЈ под утицајем Стаљинових чистки, дође на чело КПЈ, прихватили у потпуности и без поговора одлуке донете у Јајцу и на линији *борбе против великосрпског хегемонизма*, они су благо говорили о фактичком дељењу српског народа и српских територија у различите етносе и републике, кроз речи из којих би се дао закључак о никад јачем јединству српског народа. У име партизанског војно - политичког руководства Србије, окупљене српске представнике и представнике других југословенских народа и говорио о значају српских јединица, које су 1941. године прешле Лим и Дрину и учествовале у стварању Прве пролетерске НОУ бригаде, коју су и чиниле са браћом из Црне Горе и уопште о значају српских јединица у стварању НОВЈ као регуларне партизанске војске. У овом псеудонационалном заносу, уколико је могуће то тако назвати, у оваквој констелацији односа у КПЈ, највећи политички маневар, у ком се делови српског етноса и територија претварају у нове народе и федералне републиканске јединице, највише су се показали представници Срба из Црне Горе (*црногорске делегације*), а за њима представници Срба са подручја БиХ, у оној мери у којој је то учинио и др Раде Прибићевић. Свесно играјући на двоструко тумачење термина *Црногорци*, тако да се задовоље српски национални кругови, који су били присутни у КПЈ, а и да се испоштује воља Јосипа Броза и врха КПЈ, Митар Бакић је истицао да *никад у историји црногорског и српског народа није било више љубави и поверења него што је данас*. Митар Бакић о томе каже да су Србија и Црна Гора *два рођена брата, на два огњишта заједно расла, борећи се вјековима за националну слободу, данас оvdје, један слободно говоре* да су и Србима и Црногорцима историје јасне. За разлику од оваквих ставова представника ЦАСНО, чувени српски комуниста из БиХ, Родољуб Чолаковић је имао став мање приближан Јовану Веселинову, а доста ближи Бакићу, јер је БиХ у себи имала три народа, због чега је морала да као и у ранијим плановима преуређења Југославије, морала да буде тампон зона између Срба и Хрвата, те је њено формирање било више резултат тежње да се БиХ као нова федерална јединица посматра као и Срби у Хрватској после рата. Југословенски став српских комуниста правда закључком АСНОС –а да су *напредни и слободољубиви синови нашег наорда знали су да Срби ван Србије могу добити права само са остваривањем братства и јединства са братским јужнословенским народима с којима живе на истој територији само уз*

поштовање слободе и националних права тих народа и само у заједничкој борби с њима против заједничког непријатеља. Колико су ове речи биле утопистичке и колико су српски комунисти били заточници и браниоци Југославије по сваку цену, сада у форми *братства и јединства*, и колика је била реална могућност истих да се изборе у поменутих околностима за бољи статус Срба у послератној Југославији и колико је то заиста и искоришћено и спроведено у дело, најбоље сведочи заостајање Срба посебно у БиХ и Хрватској, али и другим републикама па и Србији у економско и просветно - културним достигнућима српског народа у каснијем периоду. Представник Срба из Хрватске у том тренутку, др Раде Прибићевић је понет српском еписком јуначком традицијом и ранијим демократским тековинама српске државе, говорио да је *одмах некако иза почетка Француске револуције, Србија је стала на чело ослободилачке борбе народа Југославије и свих балканских народа, и ту заставу слободе није она никада до данас испустила. То је Србија Првога устанка, Србија социјализма Светозара Марковића, Србија 1903. године, Србија три рата од 1912 – 1918. и Србија партизанске Народноослободилачке борбе 1941 – 1944. године.* У том националном заносу, где су овим речима истовремено спојене традиције Карађорђа, Милоша Обреновића и српских устаника, ослободилаца Косова и Метохије и осветилаца мученичког кнеза Лазара и косовских јунака и ослободилаца свих српских и југословенских крајева, бораца са Цера, Колубаре, Кајмакчалана и Солунског фронта са дешавањима у Мајском преврату, са тежњама социјалистичке мисли првог српског социјалисте, Светозара Марковића и учешћа Србије и српског народа у НОБ –у до тада, он је ове догађаје повезао једном мишљу која је носилац свих српских борби – да Србин никад не робује, да се увек буни против неправде и терора јаким над слабима, против сваке *окупаторске чизме*, мрзећи издају у својим редовима. Зато Прибићевић, у околностима када је требало да се српски комунисти стварно уједине око српске идеје и да бране своје учешће у свим тим борбама од 1941. године у редовима НОП –а, од свих који то нападају, а на крилима тако жељене слободе, он је ово своје надахнуто излагање наставио да је Србија *за све то време она*, мислећи управо на Србију, *је водила ратове, дизала буне против страних нападача и против домаћих силника*, цитирајући стих из српске еписке јуначкенародне песме *Почетак буне на дахије*, из које су српски комунисти узели део и направили слоган за свој плакат 1941. године: *Храни сина и шаљи на војску, Србија се умирити не може.* Прибићевићева тежња је иста оној коју је раније имао Светозар Прибићевић у време стварања југословенске државе 1918. године, да Срби из Хрватске и сада буду *Срба и Хрвата односно Србије и Хрватске*, што је значило прелазак преко страдања Срба у НДХ, што је морало да буде предмет ћутања да би се сачувала и целина народноослободилачког покрета, што је сам Тито морао да и можда да утиче, јер би дошло до пропасти Југославије као *државе помирења* под партизанском идеологијом. О томе да се Срби и у овом тренутку осећају као доследни браниоци и људи који су тежили да евентуално, из сопствених побуда, подржавају *пролетерски интернационализам*, сведочи почетак излагања представника српских комуниста из Војводине, Јована Веселиновог, који је у име ПК КПЈ за Војводину, прво споменуо *наш словенски народ*, чиме он тиме подстиче и мирољубиви живот свих националних заједница у том делу Краљевине, која је била таква још од ранијих времена, можда и Аустро – Угарске монархије. Питање

Косова и Метохије је било и овде питање с обзиром на Косовски завет, историјски, национални и економски значај Косова и Метохије у ситуацији када су морали да обрате пажњу и на тешке односе Срба и албанске националне мањине у Југославије. Српски комунисти, посебно Миладин Поповић из ПК КПЈ за КиМ је био за то да се КиМ припоји Албанији, као и Сретен Жујовић Црни, који је 1944. године је понављао Титову идеју из 1943. године да *ће Космет припасти Албанији, уколико у њој буде успостављен режим* односно Албанија постане *антиимперијалистичка држава*, али је Жујовић убрзо, вероватно пратећи Тита и Титову одбрану југословенског државног подручја, ревидирао свој став, те је највероватније на АСНОС –у, подржао став водећих ратних српских комуниста, Благоја Нешковића и Милентија Поповића да *ће Југославија бити онаква каква је успостављена 29. и 30. новембра 1943. године у Јајцу*, чиме је умирено страховање дела најлојалнијих савезника КПЈ у ЈНОФ –у, али су их упутили у то да је из истих разлога, тј *партизанске федерације равнотеже*, дошло до стварања некакве црногорске и македонске нације и указали на потребу да се истакне право народа на самоопредељење. Последњи корак у формирању територије тзв. *авнојске Србије*, долази у периоду од 8. до 12. маја 1945. године, када је дошло до трансформације ПК КПЈ за Србију и ратног партијског руководства Србије у Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије, дела КПЈ која је требала да делује на територији будуће Федералне Државе, данашње Републике Србије, чиме је заокружен процес стварања социјалистичке власти у Србији, која је била заснована на *братству и јединству*, поштовања равноправности свих народа и Југославије и националних мањина, које су живеле на подручју ФД Србије и да им се дају сва национална, верска и друга права, критици *великосрпског хегемонизма и дражиновићине* међу Србима у Србији и тада су се коначно усагласили да *ће подручје Војводине и Косова и Метохије на раније постављеним основама, коначно интегришу у састав Србије.*⁷⁷

⁷⁷ Ове Бакићеве речи, које више личе на оставинску расправу међу браћом после очеве смрти, могу се условно узети, ако жели да нагласе две државотворне традиције српског народа, које јесу из истог корена, које се јесу одвојено развијале, али су се развијале са истом идејом – идејом уједињења Српства у једну заједничку државу, где *ће бити поштовано досадашње државно искуство обе српске државе*, што можда вуче на утицај зеленаша на комунисте, јер је сигурно било комуниста из зеленашких породица, али те речи где каже да је *наша и ваша историја је јасна*, једино се, без жеље да будем лицемеран, да се испоштују обе идеје, а не да се поставе темељи за некаве наводне међунационалне сукобе између људи из истог, српског етноса, са каквим се данас суочавамо, што није могуће ни искључити у потпуности. Због потребе Срба у БиХ да живе са Муслиманима и Хрватима, су биле речи Родољуба Чолаковића да су босански и херцеговачки Срби у Србији увек гледали колевку српске нације, те да Дрина неће бити никаква граница, него само, опет као и Прибићевић, изражавајући се стиховима поменуте српске народне јуначке епске песме, међа племенита. Ово би данас био крунски пример издаје српских националних интереса, цепањем српског националног бића, етноса и српских вековних територија, на тај начин прихвативши у потпуности одлуке у Јајцу, да Срби прво живе у неколико федералних јединица, напустивши претходно македонски простор као национално српски етнички простор, а затим давање права конститутивности Србима у БиХ и Хрватској. Веселинов каже да *нарочито Срби у Војводини, који су чврсто повезани са својом браћом с ове стране Саве и Дунава, желе да буду у бољим односима са браћом Србијанцима, са слободном демократском Србијом...* Овим речима, Веселинов је на овај начи имао за циљ да покаже да је и идеолошки потребно да се нагласи сарадња са остатком Србије и да нагласи потребу за поновним директним уједињењем Војводине у српску државу, овај пут на комунистичким основама, које су само личиле на потребу да неки делови Југославије добијају

4.5. Последњи дани окупације у Азбуковици

Прелазак дивизија и корпус НОВЈ из Босне и Рашке у централну Србију, планиран за пролеће 1944. године, одлаган је услед промена на ратиштима неколико пута. Најпре, спровођење овог плана је било онемогућено услед тога што су Немци у источну Босну пребацили своје нове дивизије, укључујући и злогласну *Принц Еуген* дивизију, а усташка војска је довукла своја појачања у гарнизоне у Тузлу, Зворник, Братунац и Вишеград. У овим околностима, партизанске снаге су морале тако да униште ове крајеве, како би створиле чвршћи ослонац за настапање преко Дрине. Покушај да НОВЈ продре у западну Србију је извршен у априлу и мају 1944. године из ова два правца, извршен је делимично. Група дивизија НОВЈ је продрла из правца југозапада, из Санцака, у ужички крај и у јаком даљем продору стигла на рубове ваљевског и шабачког (подринског) округа. Друга и Пета дивизија НОВЈ је првих дана маја водила упорне борбе против бројно надмоћнијих здруженијх непријатељских снага - Немаца, припадника СДС и покрета ДМ, на обронцима Медведника и Маљена. Две дивизије НОВЈ, 16. и 17. војвођанска, са којом је био и обновљени Мачвански партизански одред су према ратном плану, зтребале да се из источне Босне, пребаце преко Дрине, на сектору између Братунца и Вишеграда и преко планине Таре, али су зног густине и распореда непријатељских снага, на овом сектору с обе стране Дрине, ова операције је одложена. Поменуте дивизије, које су биле у Србији, су се из стратешких разлога повукле ка југу, па је операција за ослобођење западне Србије почела у августу 1944. године. Овај продор партизанских снага тако дубоко у западној Србији, имао је снажан одјек код читавог становништва подрињског краја, дајући истовремено нови подстрек раду и развоју још увек илегалних институција НОП – а. Под руководством шабачког Окружног поверенства, посебно деловањем њихових среских руководстава у Мачви и Јадру и ударних партизанских група, долази лета 1944. године до омасовљења покрета, јер се на том подручју окупља десетина симпатизрта и сарадника КПЈ. Упркос тешких условима и жртвама, на подручју Рађевине, односно оном делу среза према реци Дрини, створена су партизанска уопришта, преко којих је једно време деловала

некакву аутономију, која је раније била карактеристична за боравак овог дела *пречанских Срба* у Хабзбуршкој монархији, с обзиром да је потреба за аутономијом Војводине престала да постоји у новембру 1918. године, када је дошло до директног припајања војвођанских крајева Краљевини Србији. По овој матрици, где је у самој КПЈ дошло до осипања дела чланства током рата, где су посебно немачки, велика већина мађарских комуниста, без мањег броја пројугословенски оријентисаних мађарских комуниста и други комунисти су стали уз своје матичне КП и своје државе и напустили КПЈ и критиковали је што покреће револуцију и брани југословенски државни оквир, наводећи да Други светски рат није још био класни рат, проблем за КПЈ је дошао кад су комунисти - Албанци са Косова и Метохије, почели да иступају против југословенске ознаке КПЈ, на линији *права народа на самоопредељење до отцепљења* и покушаја отцепљења македонске организације КПЈ под Методијем Шаторовим и њеног припајања бугарској компартији, српски комунисти из Војводине су били под јаким утицајем интернационалистичког става КПЈ да су позивали посебно немачке, мађарске, друге словенске и остале несловенске националне мањине на класну солидарност, што је било у супротности са ставом већине компартија, изузев евентуално СКП (б), који је, како доступни извори и литература у читавој југословенској и светској историографији показују. Бранко Петрановић: *Југословенско искуство*, 82 – 84; В. Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 650, 692- 696.

партизанска група. Акције и успеси јадарске и рађевске партизанске групе стигли су и до појединих села северне Азбуковице. Оживљавање партизанског покрета у овом делу Подриња, изазвао је бес код четничких јединица, па долази до новог таласа четничких злочина, који је трајао све до јесени 1944. године, када су се четничке јединице повукле из ових крајева под налетом јединица НОВЈ. Рачић који је са својим јединицама налазио на подручју рачанског и ужичког среза, још увек наглашава потребу да се убијају комунисти и њихове присталице. На основу своје депеше бр. 691 од 31. августа 1944. године, командант IV групе јуришних и Церско – мајевичке групе корпуса, коју је послао под упозорењем *Хитно ! Пре свега !*, мајор Драгослав Рачић наглашава ову тежњу и *Команданту азбуковачког среза*, како је овај телерам адресиран, у наређењу свога штаба од 1. септембра 1944. године, прети Николићу да ће га ако до 11. септембра не ликвидира све сараднике и симпатизере НОП –а у Азбуковици, да ће бити изведен пред преки војни суд. У телеграму стоји да *ако у року од десет дана не уништите све комунисте на терену ставићу пред преки суд тебе са свим старешинама*. У склопу ове депеше је бесним тоном наглашено да они организују *општу потеру* и наредио да Николићеви четници убијају *њихове* (комунистичке) *јатаке* и да им пале куће. Капетан I класе, Станимир Васић, који је вероватно био у комуникацији са равнорским командантом азбуковачког среза је упутио наређење Вујици Николићу да кад му већ доставља већ поменути Рачићев телеграм, он позива азбуковачке четнике да предузму *најхитније мере на својој територији да се комунистичке групе пронађу и униште. Без поштеде убијајте јатаке и палите им куће, дошло је време када треба ово стање једном рашистити*. У истом наређењу наводи се да је капетан њему и овдашњим четницима достављао наређења, али да ови ништа нису урадили, већ да су им само достављали спискове *сумњивих њихових јатака*, како стоји у документу, према којима азбуковачки четници нису ништа предузимали, а виша команда се тада нашла у заблуди да су Николић и његови елиминисали људе са тих спискова, што се закључује из текста наређења, где стоји да су се надређени официри *само обраћали, сматрајући да сте своју дужност избришили*, како је резигнирано закључио капетан Васић. У последњем пасусу наређења, азбуковачки четници су упозорени да наређење сматрају *као последњу и најозбиљнију опомену*, како стоји у документу, јер Васић је упозорио Николића да ће он *за сваку лабавост* лично бити позван на одговорност, а исто је посебно важило за старешине Поцерске (четничке) бригаде, *који су до сада остали скроз и скроз неактивни*. Поменуто Рачићево наређење, које је подржао капетан Васић, на основу доступне литературе, није извршено, јер су четници више обраћали пажњу на то како да оставе што бољи утисак пред народом, а посебно како да се оперу од ранијих контаката са непријатељем у случају доласка било каквих савезничких снага, са тежњом да се пре свега сукобе са партизанима и да се евентуално спасу од истих, ако их ови потуку. Притиснути великом концентрацијом узнемиренних четника, људи су били принуђени да спроводе њихова наређења. Ово је период када је јаче долазило до ширења повољних вести о успешном деловању партизанског покрета, различитим каналима и у већем обиму него што су Рачић и његови подређени могли да спрече ове вести. Вести о успесима НОП –а, према литератури, наводе се као један од могућих разлога због чега Рачић више није могао да рачуна на већи број људи из Азбуковице у својим

редовима. О томе говори податак да је Рачић током 1943. године, могао да мобилише до 700 људи из Азбуковице у јединице Церско – мајевичке групе корпуса, то више није било могуће и тај број је био доста мањи. Многи Азбуковчани су на разне начине, према овим наводима, на разне начине избегавали четничку мобилизацију, склањајући се у друга места, а и кад би били мобилисани, користили су прву прилику да *се извуку* односно дезертирају и врате се својим кућама. Рачић је током лета повео велику четничку групацију према централној и јужној Србији, где се партизански покрет у међувремену нагло развио, али су се током овог похода његови јуришни и летећи одреди расули и није успео да се домогне свог главног циља, Топлице, те је морао да се врати назад. Приликом наилаaska дивизија НОВЈ са југа и запада у Србију крајем августа и током септембра 1944. године, концентрација свих снага Равногорског покрета је била у западној Србији на простору Шапца, Ваљева и Ужица, где је четничко руководство веровало да ће уз подршку локалног становништва у шта је јако веровало, да ће успети да пружи одлучан отвор Народноослободилачкој војсци Југославије. Још почетком августа 1944. године, извршена је четничка мобилизација у Подрињу. Окупљање свих четничких војних обвезника, извршено је у другом по величини насељеном месту тадашње Азбуковице, Пецкој. У вези са тим, четнички командант Азбуковице, Вујица Николић је добио наређење од њенових надређених да у Азбуковици мобилише 150 људи. Николић је затим убрзо издао наредбу командантима места, по којој је требало да општински команданти по пријему овог наређења и што хитније да оставе сав посао и да приступе овој акцији и да сазову равногорске одборе, ма које доба дана или ноћи било да се по општинама означени број људи мобилише. Мобилисано становништво морало је да буде изабрано и *потпуно здраво и способно и да буде од старости до 20 до 30 година*. Ово људство мора да буде *потпуно у исправном оделу и обући*, а да са собом сваки од тих појединаца је дужан да понесе *торбицу, резервни веш, резервне чарапe, прибор за јело, бело платно за ознаке и друге потребе*. Они су требали и да понесу *са собом резервном храну за три дана, коју ће трошити у крајњој потреби*. Мобилисано људство Равногорског покрета је морало да се до 8. августа 1944. године *до мрака, где ће се јавити потписатом Вујици*. Људи који су мобилисани морају све ово што је наведено да понесу и да их команданти или заменици команданата места спроведу у Пецку. Према документу, *ово наређење мора се безусловно и најхитније извршити*, уз нагласак да се пази на рок. Поменути документ нам наглашава и веру у борбу генерала Михаиловића, па се овај документ поред девизе *С вером у Бога за краља и отаџбину*, постоји још веће поверење у Дражу Михаиловића, па се ово обавештење завршава моралном поруком да *Дража нас (њих, четнике) води величини и слободи*, што може да асоцира на веру самог потпоручника Николића у коначну победу четничког концепта уређења Југославије или барем њихове идеологије за српско национално питање. На основу броја људи, који је детаљно наведен по општинама Азбуковице и варошици Љубовији, без Пецке, види се да је Вујица Николић нише него успешно испунио наређење својих надређених, јер је наведени број превазилази наређено, јер је тражио и вероватно успео да мобилише 159 људи. На основу обавештења команданта четничке команде азбуковачког среза од 30. августа 1944. године, тадашњем команданту 3. пука Српског добровољачког корпуса, капетану

Добросављевићу, за који се претпоставља да је настао у Љубовији, види се да ће по командној одговорности, по наређењу *Команданта Церско – Мајевичке групе корпуса*, капетана Драгослава Рачића од 26. 8. 1944. године, који је са поменутиим капетаном СДК договорио склапање споразума о поменутој инфилтрацији ДМ четника у редове овог корпуса и да ће сходно томе Азбуковачки четнички одред, односно *овај округ* (вероватно срез - Н. П.) дати 520 људи који ће на време, тачније до 3. септембра 1944. године, они бити упућени у Шабац да се прикључе овом пуку. Тада је у добровољце укључено неколико десетина младића из Узовнице, Црнче, Доње Љубовије и других азбуковачких села. Крајем августа и почетком септембра 1944. године врши се велики покрет *Рачићевих четника* према Јеловој гори, на Пашину Раван, докле су до тада дошле партизанске снаге. Обавештење о положају НОВЈ – а на коти Јелова гора, Командант среза, Вујица Николић је обавештен 4. септембра и добио хитно наређење Драгослава Рачића да крене *са 100 наоружаних људи на Пашину Раван. Комунисти се налазе на Јеловој гори. На Пашину Раван доћи ће Влајко Антонић са Јадарском и Церском бригадом од 230, људи, Рађевици са 130 и Ви са 100 људи.* Николићу је наређено да истовремено понесу сва аутоматска оружја да од извесног Михаила Весића узму *Холандез* са својом муницијом, у *Тодиној чети* има *једна Бреда и један француз.* Остало аутоматско оружје треба да понесе извесни *Чеда са својом четом.* По овом наређењу, вероватно је реч о човеку који је требао да буде командант Азбуковачке четничке јединице, извесни Чеда Вилотић. Правац покрета је био: Разбојиште – Беровњаци – Пашина раван. Према овом наређењу, ова четничка јединица је требала да се стави под команду извесног Влајка Антонића, чим поменути дође на Пашину Раван. Четничке јединице нису успели да се одупру налетима снага НОВЈ, јер према овим наводима, након првих сукоба на коти Пашина раван, четнички корпуси и њихове *јуришне брободе* су као такве постојале *само на папиру, само још по имену*, јер су се ове јединице из дана у дан топило њихово бројно стање, у њима је било једва 300 – 500 људи. Када су половином септембра 1944. године, партизанске снаге из Босне, прешле са подручја Зворника у НДХ (Босни и Херцеговини) на подручје данашње општине Мали Зворник, у атар села Будишић и наставиле у правцу Крупња и Лознице, а партизанске снаге са југа дошле до Ваљева и Подгорине, главне снаге Равногорског покрета, које су биле стационаране у западној Србији, повлачене се из азбуковачког, подгорског и рачанског среза на север. На подручју Азбуковице није вођена ниједна борба. Једини снажнији отпор четника у последњим данима пред ослобођење Азбуковице од окупаторско – квислиншких јединица, које је свакако пратио евидентни пораз Равногорског покрета у грађанском рату, десио се у борби на Крупњу 19. септембра 1944. године, након чега су се ове равногорске јединице повукле ка Церу и Посавотамнави. Након тога у периоду од 18. септембра до 6. октобра 1944. године, јединице НОВЈ – а су ослободили Пецку, Крупањ, Лозницу, Ковиљачу, Богатић и читаво Подриње сем Шапца и Мачванске Митровице, док у Љубовију и део Азбуковице који гравитира према Љубовији, још увек нису ни ушле јединице НОВЈ. У Азбуковици су остале незнатне четничке снаге и један одред *љотићеваца* у Љубовији. Пошто су се главне равногорске снаге извукле до почетка октобра 1944. године, извлаче се и они делови четника који су заостали и сви они који су водили издајничку политику, због чега не смеју да дочекају партизане. Четнички

командант Азбуковице, Вујица Николић, обавештава граничаре 4. октобра 1944. године о заједничком повлачењу. На основу наређења које је Николић добио од команданта Церског корпуса да се сви наоружани људи из Азбуковице, под Николићевим вођством концентришу у Горњој Оровици и да се интегришу у комбиновани одред Церско – мајевичке групе корпуса. С обзиром да граничари нису имали везе са својом командом, овај одред *љотићеваца* је требао да током тог четвртог, најкасније 5. октобра 1944. године до 6 часова ујутру дођу у Г. Оровицу са свим материјалом, оружјем и муницијом, да би сви заједно одатле кренули у унапред утврђеном правцу, који ће добити сви кад се интегришу у поменути комбиновани одред. Истог дана, 4. октобра 1944. године, писмено обавештава све равногорске команданте места и равногорске одборе у виду наређења. На основу овог наређења, *сво наоружано људство – од команданта батаљона и места на територији овог среза одмах по пријему овога наређења, а најдаље до сутра у 6 часова изјутра да дође у село Горњу Оровицу, где ћемо се састати*. Сви команданти места, равногорски одбори и остали истакнути функционери и припадници Равногорског покрета су такође овим наређењем, добили позив да самостално, по својој жељи крену са њима. У истом наређењу, сво људство које да пође са собом да понесу топлије одело и храну, за преобуку и храну *за више дана*. У наређењу, Николић наводи да му је много жао што мора напустити Азбуковицу, али да мора да послуша наређења својих претпостављених, уз став да је био убеђен у то да је то само привремено, односно по његовим речима *да је ово за кратко време и да ће ова моментална ситуација убрзо променити*, уз јаку вери да *ће бити и потпуна наша слобода, у што нетреба сумњати*, како пише у наређењу. Николић је у овом документу скренуо пажњу да се обавесте сви њихови сарадници и главни четнички функционери, *да би се знали управљати* и да пазе на рок, да не би *задоцнили*, како стоји у последњој Николићевој наредби. Петог октобра 1944. године дошло је до повлачења последњих делова четничких јединица, а са њима су отишли и неки од најактивнијих четничких сарадника. У Љубовији, у периоду након четничког повлачења, налазило се неколико припадника СДС, а осим њих у срезу није било никакве војске. Већина мобилисаних четника је у овом периоду масовно напустила четничке одреде и бацивши оружје, вратили су се кући. Било је у значајним бројкама и оних мобилисаних четника који су се предавали јединицама НОВЈ при првој борби, ступајући у њихове редове. У очекивању партизанског уласка у Љубовију, у периоду од 5. до 9. октобра 1944. године, сељаци су под утицајем равногорске пропаганде, посебно многи сељаци из забаченијих села љубовијског дела Азбуковице су страховали због напредовања снага НОП –а. Овај страх је пре свега био присутан код оних људи који су били на функцијама у равногорском четничкој организацији Азбуковице и они који су били активни чланови одбора, али ни већина њих није нигде ни побегла, нити је била део четничке групације која се до 5. октобра 1944. године повукла из Азбуковице. Пре свега, на основу примера четничког понашања према појединим становницима Азбуковице, са којима су ти људи у одборима и другим четничким структурама, вероватно и били у сродничким, пословним или неким другим везама, с обзиром да је Азбуковица по величини мали крај у ком *свак свакога зна*, који су у десетинама случајева били батинани, опљачкани и малтетирани, посебно што је то праћено и присилним мобилисањем у Азбуковачку четничку јединицу и раније локални

четнички одред и укључивањем у равногорску организацију, тај страх према НОП-у је према мр. Јовановићу, био без разлога, са чим морам да се сложим, с обзиром на раније поменути демографску и привредну катастрофу Азбуковице у Првом светском рату. О томе сведочи податак да су се са азбуковачким четницима и локалним четничким првацима, повукли само окорели четници, а међу њима и они који су се са својим злочиначким понашањем окористили равногорском четничком идеологијом или су се сакрили по групама у планинама.⁷⁸

4. 6. Ослобођење Азбуковице од окупатора

4.6.1. Прво ослобођење Љубовије и последњи напад немачког непријатеља на Азбуковицу

На основу наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ за почетак операција за ослобођење Србије, маршал Југославије Јосип Броз Тито је посебно нагласио да је *основно (је) разбијати окупаторску недедићевску и четничку власт организовану по срезовима, општинама и селима. После разбијања окупаторске власти, отпочети са организовањем војних формација, војних и народних власти. Ово ће се постоћи кад наше покретне ударне јединице разбију основне недедићевско – четничке банде на најважнијим секторима, тако да оне више не представљају организовану снагу и опасност за наш живаљ у Србији*, види се основна идеја којом је НОБ био истовремено борба за ослобођење Југославије окупатора, али доста више овде је реч о сукобу на линији комунизам - антикомунизам, где се конципира деловање партизанских одреда као носилаца социјалне револуције и *напредних идеја*, на којима је требало градити нову Југославију. У коначном обрачуна са *националним снагама*, оличеним у снагама СДС и ЈВуО, у *најважнијој југословенској земљи*, требало је да носиоци нових идеја, базираних на републиканству, комунизму и социјалној правди, поразе *ретроградне* идеје монархије, наводног великосрпског хегемонизма и репресије, старих идеја у њиховој матици, где су поменуте снаге имале највећу подршку. На овим идејама, партизани су у потпуности конципирали своје ослобођење Азбуковице од непријатеља и под таквим околностима да обезбеде услове за формирање народне власти у овом крају. У петнаестак дана,

⁷⁸ У телеграму од 30. августа. 1944. године стоји да *ако у року од десет дана не уништите све комунисте на терену ставићу пред преки суд тебе са свим старешинама*. На основу мобилизационог списка, општине Читлук са Доњом Буковицом и Царина су морале да дају по 20 људи, општина Оровица је морала да да 18 људи, општина Горња Буковица је морала да да 16 људи, општина Селанац је морала да да 12 људи, Велика Река, Црнча и Грачаница су морале да дају по 10 људи, општине Узовница, Горња Љубовића, Дрлаче, Трешница (по документу) и Драгодол су морали да дају по 8 људи, а варошица Љубовија 3 човека. Командант четничке команде у Љубовији је био потпоручник Вујица С. Николић ово шаље извесном Јовану Јоци Добросављевићу у Шабац. Поменути документ нам наглашава и веру у борбу генерала Михаиловића, па се овај документ поред девизе *С вером у Бога за краља и отаџбину*, постоји још веће поверење у Дражу Михаиловића, па се ово обавештење завршава моралном поруком да *Дража нас (њих, четнике) води величини и слободи*, што може да асоцира на веру самог потпоручника Николића у коначну победу четничког концепта уређења Југославије или барем њихове идеологије за српско национално питање, што се понавља и у овом наређењу. Зборник НОР, XIV/4, док. 48, 175; Ј. Јовановић, 169 – 174.

колико су трајале операције ударних снага НОВЈ у Подрињу, непријатељ је према овим наводима био *потпуно разбијен и у расулу је напустио овај крај*. Остаци Недићеве СДС су се са Немцима повукли у Шабац и Београд, док се за четнике ДМ каже да су *четнички остаци, углавном штабови, официри и злочинци*, како је послератна југословенска историографија, махом посматрала четнике, јер су били противници НОП – а у Другом светском рату, су били распоређени у две веће групе, *које су личиле на разбијену банду*, наводи се да су се пребацили у Босну и Херцеговину. Према истим наводима, у једној од група, налазио се и вођа ЈВУО, генерал Драгољуб – Дража Михаиловић. У Љубовију су дана 9. октобра 1944. године ушле јединице НОВ и ПОЈ. Ови припадници НОВЈ били су делови дивизија које су у дугом таласу и прешле у Србију и после подрињског краја, кренуле су у правцу Београда, како би помогле својим друговима и припадницима совјетске Црвене Армије у борби за ослобођење југословенске престонице. Ове јединице НОВЈ ушле су Љубовију, а такође у друга места, према истим наводима, без борбе. Четници су се раније повукли са овог подручја, а нешто мало припадника Недићеве Српске Државне Страже и Српског добровољачког корпуса, који су се затекли у Љубовији су се предали партизанским снагама. Један део *добровољаца* се пред улазак партизана је напустио Љубовију, повукавши се у околна брда, где су са својим командантом, заробљени истог дана у атару општине, данас села Доња Љубовија. Власт у Подрињу је непосредно по ослобођењу преузели су илегални чланови КПЈ, који су у претходном периоду, припремили услове за спровођење овог задатка, уз помоћ мањих посадних јединица које су дивизије 12. корпуса НОВЈ остављале у већим местима. Заједно са партизанским јединицама, дошла су два члана Среског поверенства КПЈ за азбуковачки крај. Раденко Полић и Будимир Томић Ваљевац, тада борац обновљеног Мачванског партизанског одреда у источној Босни, који је предводио групу бораца из Азбуковице и Рађевине. Део Мачванског партизанског одреда прешао је из Босне у Подриње код села Будишић већ раније 18. септембра 1944. године, заједно са дивизијама које су из источне Босне кренуле из источне Босне у ослобођење Србије. Већ сутрадан 10. октобра 1944. године, у Љубовију су дошла и остала два члана Среског партијског руководства, Коста Деспенић и Живорад Жика Пановић. Са овом двојицом су дошли извесни Милорад Мићије Марјановић и Никодин Перић. Њима се придружио и извесни Миливоје Миша Ковачевић, који се као *партијски илегалца* крио у Азбуковици. Ова група од 7 чланова КПЈ су Среско поверенство у Азбуковици са уласком у Љубовију *извели из илегалне* и чинили су *први политички актив* односно прву званичну организацију КПЈ у ослобођеној Љубовији и Азбуковици. Први посао који је ова група, за чија се имена везује почетак социјалистичког периода у Љубовији и азбуковачком крају урадила, било је оснивање партизанске Команде места у Љубовији. За њеног првог председника постављен је Милорад Мићије Марјановић, а за политичког комесара Команде места, постављен је Живорад Пановић. Команда места је до формирања органа народне власти, обављала војну и цивилну власт у срезу и предузела је најважније мере по инструкцијама азбуковачког Среског поверенства КПЈ у Љубовији. Прво је укинула полицијски час и позвала народ да се врати са обављањем својих свакодневних послова. Ово је било тешко, јер су многи недужни људи, као што је раније речено, били застрашивани окрутном антипартизанском пропагандом, која

је отежавала враћање живота у нормалу, јер су јединице НОВЈ дочекали са резервом, те је морало да прође извесно време да они схвате своју заблуду. Затим су неколико дана касније, партијске власти и Команда места, почели да формирају НОО и активе КПЈ у сврху успостављања извршне власти и обнову сопственог рада, тако што су разговарали са поузданим људима и окупљали своје сараднике, најпре тако што су контактирали породице у Азбуковици, чији су чланови погинули као припадници или сарадници партизанског покрета. Доласком у Љубовију и са успостављањем партизанске власти, већ првих дана, младићи из села око Љубовије: Селанца, Рујевца, Грачанице, Узовнице и других, почели су да се добровољно јављају у партизанске редове. Они су се јављали партизанској команди места, која их је распоређивала у посадну чету, за курире или друге задатке при команди. У Дрлачама, под руководством извесног Богосава Лукића, радника односно у Горњој Трешњици под руководством такође радника, Милана Настановића, истовремено су формиране две партизанске групе. Оне су се пријавиле у службу партизанске Команде места у Љубовији и добиле су задатак да се обрачунавају са преосталим непријатељским војницима, односно *стављено им је у задатак чишћење терена од преосталих банди непријатеља*. За овако успешно вођење љубовијске вароши и уређење нових органе власти, били су значајни поменути чланови Среског поверенства КПЈ за које се везује почетак социјалистичког периода, због чега је неопходно рећи нешто и о њима. Први међу њима по азбучном реду, Миливоје Миша Ковачевић на основу доступних података, био је борац Ужичког НОП одреда 1941. године, који је по распаду овог одреда, избегао на подручје Азбуковице и скрио се у љубовијском селу Поднемић, где је био све до првог партизанског ослобођења Љубовије, 9. октобра 1944. године. Милорад Мићије Марјановић, командант љубовијске Команде места НОВЈ од 1944. године, био је земљорадник из Рађевске Планине, ступио у Ваљевски НОП одред 1941. године. Након повлачења ВПО из Србије у Босну и Херцеговину, па све до повратка назад, био је у Пратећој чети Врховног Штаба. Са подручја Азбуковице, у овој јединици налазила су се 4 човека: Раденко Полић, Живорад Жика Пановић, Будимир Томић Ваљевац и Никодин Перић. Током овог периода, према изјави Живорада Жике Пановића, пре поновног наиласка Немаца, који су се повлачили из Грчке и јужних делова Балкана, половином октобра формиран је централни Народноослободилачки одбор у Љубовији, који је као највиши извршни носилац народне власти у срезу, помагао Команди места, како стоји у изјави, у *успостављању нове власти и сређивању прилика у срезу*. По истој изјави, формиран су НОО су у селима Азбуковице: Великој Реци, Црнци, Селанцу, Узовници и Грачаници. Команда места у Љубовији, по свом оснивању, током свог постојања до немачког доласка крајем октобра 1944. године, старала се да опскрби и снабдева присутне јединице НОВЈ и оне партизанске јединице, које су ишле да ослобађају Београд и друге делове Југославије од непријатеља, са потребном храном и другим неоподним стварима за њихово несметано функционисање и борбу. Због тога је Команда места директно позивала сеоске народноослободилачке одборе да прикупе пре свега храну, како се наводи према изјави у литератури, где су ови органи извршне власти организовали сакупљање хране и њено пребацивање у Љубовију. О томе да су овдашњи комунистички функционери веома велику пажњу обрађали на спровођење својих идеја, које су

индиректно наведене у горепоменутом Титовом наређењу и кроз цео рад у деловањима чланова КПЈ, види се да се до немачког напада на слободну азбуковачку територију, у изјави Пановића стоји да су у Љубовији припремани избори за делегата из Азбуковице, који је требао да присуствује успостављању српске партизанске скупштине – велике Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, која је одржана од 9. до 12. новембра 1944. године. Све ово, трајало је само петнаестак дана, вероватно до ослобођења Београда, до ког је дошло 20. октобра 1944. године, захваљујући деловању јединица НОВЈ и совјетске Црвене Армије, у склопу совјетске *Београдске операције*. Немци су се у тој ситуацији морали повлачити преко Саве, у Срем, где се од касне јесени 1944. године, успоставља дуготрајни сремски фронт, чије је постојање и пре свега учешће НОВЈ, која је током операција на овом фронту променила своје име у Југословенска армија, изузетно контроверзна тема послератне југословенске и данашње српске историографије. Из Шапца, непријатељске немачке јединице се повлаче 22. октобра 1944. године и излаче се у правцу Сремске Митровице, са сремачке стране. У средиште истоименог округа, којем је административно припадала и Азбуковица, снаге НОВЈ ушле су дан касније, 23. октобра 1944. године. Од тада је читаво подручје Подриња, сем дела Азбуковице око Љубовије, које су запоселе немачке снаге у повлачењу је било слободно.⁷⁹

Тих петнаестак дана љубовијске слободе, коју су Азбуковици донеле јединице Народноослободилачке војске Југославије, током које је главна тежња била да се успоставе услови за мирнодопски живот овог краја, били су угрожени деловањем немачких снага, које у ранијем периоду нису биле стациониране у Југославији и које су на овом подручју покушале да пруже некакав отпор партизанским јединицама, које су биле окренуте ка ослобађању осталих крајева Југославије од окупатора и домаћих квислиншких јединица. Након тих петнаестак дана, Азбуковицу су поново снашле невоље, а са њима је дошло до угрожавања толико жељене слободе, која се морала бранити на најбољи могући начин. Наиме, као што је поменуто, извлачећи се из Грчке и других јужних делова Балкана, већа немачка група дивизија, које су биле добро наоружани и моторизовани, на путу према Сарајеву, извршила је продор дринском долином и већ крајем октобра 1944. године су дошли до љубовијске општине. Команда места, која је обавештена о приласку јаким немачким снага, предузела је потребне мере да сачува становништво под страдања, тако што је позвала становништво да се повуче у брда и да *по могућству склони све што може од имовине, а што би користило непријарељу*. Већина

⁷⁹ Улазак припадника Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије 9. октобра 1944. године у Љубовију, које доступна литература назива *првим ослобођењем Љубовије* се у љубовијској општини до пре пар година, прослављало као општински празник *Дан ослобођења Љубовије*, готово као Дан Општине Љубовија, те сам га у том контексту и навео као такво у свом завршном раду и образложењу за овај рад. Од формирања Среског поверенства (Комитета) КПЈ за Азбуковицу у егзилу, у Братунцу до његовог стабилизовања у Љубовији у тренутку ослобођења Азбуковице, у октобру 1944. године, нови чланови овог тела КПЈ су били: Будимир Томић Ваљевац и Миливоје Миша Ковачевић, а Живорад Жика Пановић је отишао у органе народне власти, чиме су се створили услови за попуну Среског комитета КПЈ, млађим кадром, који је требао да стаса у самој азбуковачкој средини. На основу извештаја које су доставили органи власти, који су се због немачког повлачења, повукли у Пецку, су 6. децембра јавили надређеном, шабачком Окружном Комитету КПЈ, да су у Љубовији основане *масовне организације* КПЈ: ЈНОФ (*Народни фронт*), СКОЈ (*омалдинску организацију*) и АФЖ. Ј. Јовановић, 174 – 178, 183, 187.

становништва је благовремено послушала упозорење љубовијске партизанске Команде места и повукла се у брдско – планинска места и према Пецкој. У том повлачењу из Љубовије, повлаче партизанска Команда места, Среско поверенство КПЈ и тек формирана посадна јединица и стационирају се у Пецкој. Немци улазе тада у полупразно љубовијско насеље, а исти призор су затекли када су ушли у околна села у близини Љубовије. Немци су тада успели да успоставе фронт над готово читавом долином Дрине, посебно који је у доњем току реке на левој обали, а од Зворника узводно држе и уски појас земљишта и на десној обали Дрине. Тако је део Азбуковице, од Дрине до првих већих висова, био запоседнут од стране Немаца, још месец дана, док се немачке снаге нису повукле ка северу. Група немачких дивизија, која се нашла у Азбуковицу, је по свом ратном плану је током новембра и децембра 1944. год, требала да се повлачи у два правца. Главни правац повлачења немачких снага био је преко Вишеграда, Сарајева и Добоја, долином Босне. Ове јединице Вермахта, које су прелазиле преко Азбуковице ишле су *помоћним правцем*, од Краљева, Ужица, Чачка, преко Бајине Баште, Љубовије, Зворника, Бијелине преко Саве у Срем и Славонију. Овај други пут повлачења је био најкраћи пут од Ужица ка већ формираном сремском фронту, а са друге стране, пут је служио и као бочно обезбеђење главног пута преко Вишеграда и долином реке Босне. На азбуковачким висовима почев од Бачеваца, преко висова изнад села Доње Кошље, Дрлаче, Горња и Доња Буковица, Доња Љубовића, Грачаница и Узовница, Немци су успоставили фронт и заузели су тада доминантне тачке на истуреним котама, да би се припремили за одбрану на овом сектору, уског коридора повлачења долином Дрине. У широком луку, источно од Љубовије, формиран је јак мостобран, како би се користио оспособљени мост (вероватно данашњи мост на граници Србије и БиХ односно Републике Српске), како би снаге Вермахта прешле из Љубовије у Братунац, којима су контролисали читаву долину Дрине и обе речне обале. Са тако утврђених положаја упадају повремено и дубље у Азбуковицу, све док се на тој линији не формира и устали фронт. У том тренутку, снаге НОВЈ успостављају одбрану града и линију фронта половином новембра 1944. године. У првом тренутку, одбрана града и линија фронта су постављене са снагама које не могу да потисну и пресеку јединице Вермахта и освоје мост. Током прве половине децембра 1944. године са доласком јачих партизанских снага, биле су извршене припреме за коначни удар јединица НОВЈ –а на снаге Вермахта у овом делу Југославије и да се тако потврди тешко извојевана слобода Азбуковице.⁸⁰

4.6.3. Поновни рад пренетих партијских и извршних органа власти у Пецкој и формирање преосталих органа НОП за шабачки округ

Услед доласка немачке армијске групе јединица *Е*, коју је предводио генерал *Луфтвафеа*, Александар Лер, што се може закључити на основу праваца кретања ових немачких снага, као што је раније речено, дошло је до прелаза дотада основаних органа КПЈ и извршне власти, у форми НОО и партизанске Команде

⁸⁰ На основу података из доступне литературе за Азбуковицу, по путањи и правцима повлачења, ово је повлачење групе армија *Е* из Грчке. н.д. 178 - 179.

места у љубовијској варошици и околним селима, у виду обављања војне и цивилне власти, сав дотадашњи јавни и политички живот се у ратним условима, од тада вршио у општини Пецка. Од тог периода до поновног ослобођења Љубовије од фашистичког окупатора, долази до избора делегата из Азбуковице у институције Јединственог народноослободилачког фронта, Окружног НОО за подрински округ и Окружног народног суда, оба са седиштем у Шапцу, у периоду од 3 до 5. децембра 1944. године. На основу извештаја о досадашњем раду Среског поверенства КПЈ за Азбуковицу од првог ослобођења Љубовије до преласка органа КПЈ и органа *народне власти*, како се у речнику КПЈ називају њихови народноослободилачки одбори, који су функционисали као једини органи власти дотада. У срезу азбуковачком су до повлачења немачке групе дивизија из Грчке, формиран сеоски и општински НОО, за које се каже да нису баш квалитетни услед њиховог брзог формирања. На основу извештаја, који су чланови КПЈ из Азбуковице из Пецке, послали Окружном комитету у Шапцу сазнајемо да срески НОО суштински није био формиран, али је на основу раније наведеног, онај у љубовијској варошици имао тај статус приликом набавке хране, материјала и муниције за партизанске јединице, а као разлог због чега није формиран наводи се управо немачко присуство у срезу. Одборе ЈНОФ – а су формирали у среском месту и у 9 села, а бољу покривеност ове *масовне организације КПЈ* није могуће остварити због већ поменуте немачке присутности у срезу, због тога *јер свега 4 – 5 општина је под нашом контролом, део среза држи непријатељ*. У овим околностима је, као што је напоменуто, дошло до реорганизације партизанске Команде места Љубовија у *избеглишту* и привремено седиште среза, постаје место Пецка. Са овим стањем, изабрано је ново руководство партизанске Команде места. Од тада, на челу Команде места у Пецкој у звању команданта био Никодин Перић, раније поменути члан Среског актива КПЈ за Азбуковицу, за заменика команданта је био постављен извесни Сретен Солдатовић из Бастава, а за политичког комесара Панта Солдатовић, такође из Бастава. Припреме за избор делегата за *Велику антифашистичку скупштину Србије*, како се у доступној литератури за Азбуковицу назива Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС), које су започете у Љубовији, завршене су у Пецкој. Делегати за Азбуковицу на српској партизанској скупштини требали су да буду: извесни Димитрије Симић, економ из Постоња, извесни Миладин Рачић, свештеник из Узовнице, који се током рата и поред великих четничких притисака, није компромитовао, Рајко Миловановић, земљорадник из Узовнице, Крста Полић, земљорадник из Читлука, Милојица Јањић, земљорадник из Грачанице, Раденко Полић, члан Среског поверенства КПЈ за Азбуковицу и Јован Андрић, земљорадник из Драгодола, који је изабран за народног посланика АСНОС – а из Азбуковице. У Пецкој је на годишњицу Другог заседања АВНОЈ –а, 29. новембра 1944. године, формиран је Срески комитет Савеза Комунистичке Омладине Југославије. За секретар азбуковачког комитета СКОЈ –а, постављен је Будимир Томић - Ваљевац из Савковића, а за чланове Милан Симић и Драган Станковић. Почетком децембра 1944. године дошло је до формирања окружних извршних институција власти и институција КПЈ и нове Југославије. У Шапцу је већ 3. децембра 1944. године, основан је Окружни одбор ЈНОФ – а. У Шапцу је 4. децембра 1944. године, одржана је Скупштина народних представника из свих

подринских срезова и изабран је Окружни народноослободилачки одбор. Наредног дана, 5 . децембра 1944. године основан је Окружни народни суд у Шапцу, а за члана Окружног суда из овог краја, изабран је Драгомир Суботић, земљорадник из Драгодолу. У новембру и децембру 1944. године, вршена је мобилизација одговарајућих годишта у јединице НОВЈ, прво у љубовијској вароши, а што је настављено и у Пецкој. Мобилизацију је вршила партизанска Команда Места у Љубовији, а касније у Пецкој, у директној сарадњи са сеоским НОО. Ова мобилизација се може третирати као успешна, јер се у јединице НОВЈ укључило неколико стотина младића из Азбуковице. Мобилизација је настављена и после потпуног ослобођења Љубовије и њене непосредне околине и повратка Команде места у ово место. Одбори ЈНОФ – а и НОО у селима око Пецке су били веома активни у прикупљању помоћи за фронт, као и за прихват и смештај партизанских јединица, које су пролазиле и ишле да ослободе друге југословенске крајеве од непријатеља или се задржавале краће или дуже време у Пецој и околини. Контакти између војске и локалних становништва су били, према доступној литератури, изузетно срдачни и блиски, а сви напори и односи могу се показати кроз ондашњу популарну парољу: *Сви на фронт - све за фронт*. Среско партијско поверенство у азбуковачком крају је и поред чињенице да није у среском месту, несметано је радило и велике напоре је улагало у решавање низа друштвено – политичких задатака на терену. Својим упорним радом и изузетним залагањем, чланови и руководство Поверенства су тежили да формирају што више органа извршне *народне* власти и *масовних организација КПЈ*, што је било успешно, јер је Пецка и околина у предратном периоду и првим ратним годинама, била јако комунистичко упориште на подручју читаве Азбуковице. У том правцу не чуди јака тежња да се прошири и оспособи *кадровска база за политички рад*. О овим напорима, сведочи и податак да је организација СКОЈ –а била изузетно активна и да је на подручју Пецке и околине, у периоду избеглиштва среских извршних органа власти и органа КПЈ, дошло до повећања чланства СКОЈ – а, што је довело да се овде формира више актива омладинске организације КПЈ.⁸¹

⁸¹ Из Азбуковице, у пленум Окружног одбора ЈНОФ, изабрани су: извесни Добросав Илић, земљорадник из Горњих Кошаља, Алимпије Ненадовић, земљорадник из Гуњака, Златомир Топаловић, земљорадник из Царине, Васа Живановић, земљор. из Селанца, Цветко Симић, Миливоје Јанковић, земљорадници из Постења, Раденко Полић, политички радник из истог насеља, Коста Деспенић, политички радник, Танасије Васић, земљорадник из Д. Љубовије, Велибор Поповић, адвокатски приправник из Љубовије и Михаило Тадић земљор. из Д. Трешњице. У Окружни народноослободилачки одбор подринског округа, из Азбуковице су били изабрани: Новак Солдатовић, земљорадник из Бастава, Миливоје Томић, земљорадник из Савковића, Мијат Ковачевић, земљорадник из Става, Јован Андрић, земљорадник из Драгодолу, Димитрије Симић, земљорадник из Постења, Рајко Миловановић, земљорадник из Узовнице, Крста Полић, земљорадник из Читлука, Војислав Бојичић земљор. из Гуњака, Никола Степановић, земљорадник из Доње Оровице, Зарија Крстић, земљор. из Дрлача Раденко Полић, политички радник и Живорад Перић, земљор. из Царине. У извршни одбор Окружног НОО –а, изабран је Јован Андрић из Драгодолу, који је истовремено именован и за шефа Одсека за шуме при Окружном НОО. 183 – 185.

4.6.2. Дринска операција – одбрана слободе

Дринска операција је назив за операцију НОВЈ у склопу Битке за Србију, вођена против јединица немачке војске на подручју Љубовије и околних села од 7. до 20. децембра 1944. године након које је дошло до коначног ослобођења подручја Азбуковице од немачког окупатора и домаћих квислинга. Ова операција суштински је завршена 15. децембра, када су се јединице НОВЈ вратиле у средско место Љубовију, која је на тај начин *други пут* ослобођена, али су ове партизанске јединице, које су поново ослободиле варош, наставиле да ослобађају територију послератног азбуковачког среза, која је данас позната као општина Љубовија, те од периода након Другог светског рата, Љубовија и Азбуковица су по територији су постајали синоними. Са сектора Чачка и Ужица, у реон Рогачица – Љубовија – Зворник – Лозница – Бадовинци, пребачене су у времену од 7. до 15. децембра 1944. године пребачене су 4 дивизије НОВЈ: 17. источnobосанска ударна дивизија, 45, 23. и 25. српска дивизија НОВЈ и 17. славонска ударна бригада 28. славонске ударне дивизије НОВЈ-а. Истовремено је обезбеђено је садејство III босанског корпуса НОВЈ, чије су 38. источnobосанска дивизија НОВЈ и 27. источnobосанска дивизија НОВЈ деловале у реону Власенице, Шековића и долини Дрињаче, против веће групације Михаиловићевих четника, да спречавају повлачење појачања немачким непријатељским снагама у долини Дрине. Основни циљ операције је био да се пресеку комуникације *Дринском долином*, потискивање и одвајање непријатељских снага на југ и њихово коначно елиминисање и уништење у потпуности. Главне непријатељске снаге у долини Дрине биле су у првој половини децембра 1944. године, на сектору Рогачица – Љубовија, где су се налазиле три немачке дивизије: *Принц Еуген*, *Луфтвафе* и 117. ловачка дивизија, затим знатне усташке јединице, нешто припадника Руског заштитног корпуса и део јединица који су називани *зеленокадровци*. Према наводима доступне литературе, поменути четници, којих је према истој било око 8000, који су се из Србије повукли у октобру 1944. године у источну Босну, због којих су морале да буду ангажоване две дивизије НОВЈ, се тумаче као извесна подршка антисрпским окупаторско – квислиншким јединицама, ако се има у виду да, на основу овог се не помињу припадници СДС –а. На делу дринског фронта који се протезао кроз Азбуковицу је била распоређена 23. ударна дивизија и то са три своје бригаде: 7, 9 и 14. бригадом. Јединице ове дивизије су на своје положаје у Азбуковици су дошле 8. децембра 1944. године, а од 9. децембра 1944. године надаље су биле свакодневно у највећим борбама против немачких снага и изнеле највећи терет борбе за одбрану Љубовије и читаве Азбуковице у долини Дрине. Немци су наваљивали на ове борце, довлачећи појачања из правца Рогачице и покушавали да одрже свој положај и одолевали покушајима јединица 23. ударне дивизије НОВЈ да им пресеку комуникацију и онемогуће повлачење преко моста на подручје НДХ, у тежњи да се повуку на север. Бпрбе на овом сектору сз трајале од 9. до 16. децембра 1944. године. Најжешће борбе између Немаца и југословенских партизана у Азбуковици, вођене су на Грличњаку код села Берловине, где данас стоји споменик палим партизанским борцима, затим на Озорцима код Дрлача, на Ђерића брду код Узовнице и у реону данашњег села Доње Кошље. Бригаде 23. српске дивизије

НОВЈ су у том времену успешно тукле непријатеља, наносивши му тешке губитке и успоравале их приликом извлачења преко моста на Дрини. Ипак, на Грличњаку и другим љубовијским положајима, 9. бригада је имала доста мртвих и рањених. Поред тога Немци и усташе су заробили 21 борца ове бригаде и стрељали их у Старој Љубовији, на месту где су мештани и чланство љубовијског одбора СУБНОР – а, подигли споменик. Међу борцима ове бригаде, који су биле стрељане и партизанке, које су се према сведочењу мештана, забележеним у извештајима обавештајних официра ове дивизије, *такође добро држале на стрељању као и мушкарци*. У току тих борби, обавештајни официр 23. ударне дивизије, шаље извештај свом штабу да се у том периоду појавила мања група припадника ЈВуО у Великој Реци по ослобођењу Азбуковице од окупатора и домаћих квислинга. У извештају пише да се ... *Једна четничка банда налази у Великој Реци, у јачини од 20 људи*. На основу извештаја, види се да су били и добро наоружани и да за њихово кретање се зна у селу, као и ко их предводи. По овом ивештају, њих је предводио извесни Љеља Петковић, да су имали *4 пушкомитраљеза и 6 машингевера*. О њиховом кретању, како стоји знали су извесни Радослав Смиљанић, *који тачно зна где се ови четници налазе*, а да ће ово потврдити извесни Селимир Поповић из села Селанац, *где су сигурно били пре два дана*, као и извесни Милан Родић, који се према извештају наводи да је *одборник у селу Селанац*. На основу ове чињенице, добија се потврда да је на подручју Азбуковице било неколико основаних народноослободилачких одбора ван љубовијске вапоши, јер је то потврда да је селаначки НОО функционисао и поред повлачења органа власти и КПЈ из Љубовије, а потврђују се наводи изјаве Живорада Пановића о времену оснивања народноослободилачких одбора у Азбуковици. На основу ситуације на терену, која је била тада присутна, на основу става аутора, видела се спремност народа да се помогне партизанској војсци и извршним органима у борби против непријатељских снага. Све до 15. децембра 1944. године, на делу фронта код Љубовије, водиле су се свакодневне борбе са променљивим исходом. 23 дивизија добија 14. децембра 1944. година наређење да се спроведе координиран и одлучујући напад на непријатељске положаје на љубовијском сектору, са основним задатком да се непријатељ у Љубовији и околини у потпуности разбије. Од раног јутра 15. децембра 1944. године, почиње општи напад снага НОВЈ на немачке јединице на свим деловима фронта. Немачке снаге нису успевале да одоле партизанском нападу, већ су се убрзано и у неред, повлаче једним делом преко моста и чамцима преко Дрине, а другим делом десном обалом Дрине према Зворнику. И једна и друга група непријатеља су током свог убрзаног повлачења преко Дрине у НДХ, доживеле су велике губитке. Прва група немачких снага која је ишла преко моста и чамцима преко Дрине, доживљавала је губитке, како од партизанског оружја од припадника 9. бригаде, тако и од дављења сопствених војника у хладној Дрини. Друга група немачких војника, која је ишла десном обалом Дрине, према Зворнику, имала је губитке, јер је била под непрестаном паљбом бораца 14. бригаде, чији борци су наставили да гоне непријатеља и по његовом пробијању уз Дрину. У Љубовију, дана 15. децембра 1944. године у поподневним часовима, борци 9. бригаде 23. српске дивизије НОВЈ су ушли у Љубовију, чиме су потврдили оно што се догодило 9. октобра 1944. године. Седиште Азбуковачког среза, варош Љубовија је после пада места у непријатељско – квислиншке руке 26. и 27.

новембра 1941. године, после преко три године под њиховом окупацијом, поново је била слободно, чиме се поново југословенска застава, овога пута са црвеном петокраком звездом, завијорила у највећем месту Азбуковице, од када ово место живи у слободи. У извештајима ове и других бригада 23. српске дивизије НОВЈ – стоји да су љубовијска варош и села у близини Дрине која се наслањају на Љубовију, били опустошени. Овакво стање је објашњено тиме да *оно што није могао одвући, непријатељ је, према речима Јовановића, немилосрдно уништавао*. Према истим наводима, *оштећене зграде, проваљена врата, полупани прозори, уништен и разбацан намештај, разбијене ствари по двориштима и улицама*, били су призори који су љубовијски ослободиоци затекли у опустошеној варошици. *То је била слика Љубовије*, како је закључио мр. Јован Јовановић на основу извештаја команди бригада и других партизанских јединица. Преостале јединице 23. ударне дивизије су у време уласка својих сабораца у љубовијску варош и оних који су ратовали на подручју Дринске долине према Зворнику, избили на Дрину дуж читавог љубовијског сектора према Рогачици, нагонећи непријатеља код Дрлача, Доњих Кошаља и Врпоља или у Дрину или на повлачење према Рогачици, наневши непријатељу велике губитке. На тај начин, до краја 15. децембра 1944. године на сектору од Рогачице до Љубовије, више није било ниједног немачког окупаторског војника и читава Азбуковица је убрзо након свог највећег насеља, била слободна. Јединице 23. српске дивизије НОВЈ су ово подручје Србије и Југославије држале под својом контролом. На мосту према Братунцу, на сектору Дринске долине према Зворнику, вођене су и даље борбе између партизана и Немаца, до раних јутарњих часова наредног дана, 16. децембра 1944. године, када су немачке снаге по свом повлачењу, успеле да оспособе овај мост на Дрини. Дринска операција се касније пренела северно у реон Зворник – Лозница – Јања – Бијељина, где борбе трају до почетка јануара 1945. године. Укупно у овој операцији немачке непријатељске снаге имале су велики број губитака, око 2300 мртвих и 2700 рањених. Снаге Народноослободилачке војске Југославије су имале такође велике губитке и то 567 мртвих и 1600 рањених бораца, од којих су 250 мртвих и 700 рањених, били партизански губици на љубовијском фронту. То су били људи који су дали своје животе за безбрижан живот људи из Азбуковице, због чега ће они остати део колективног сећања Љубовијана као светли примери одбране слободе и циљева на нивоу својих предака из ранијих српских ослободилачких ратова, достојни њихових дела. О томе колико су партизани и овдашњи борци у редовима НОВЈ – а задали мали, али значајан отпор непријатељу у одбрани Српства и чувања југословенске идеје, макар и у форми *партизанске федерације равнотеже*, сем страдалих партизанских бораца, треба да се наведе да су овде партизани заробили и свега 20 војника, што говори о тешкој, крвавој борби и огорченом отпору који је немачки непријатељ пружао јединицама НОВЈ. У документима тог времена, наводи се да су се поменути Немци, пре свега војници, предали партизанима вероватно рачунајући на људскост у редовима НОВЈ, о чему Јовановић наводи *да би се према речима заробљених Немаца, војска сем немачких официра предала, али се боји да ће од партизана бити пострелани или да ће их Руси отерати у Сибир, одакле им нема повратка кући*. Бригаде 23. српске дивизије НОВЈ су у времену од 16. до 21. децембра 1944. године су се одмарале, сређивале и припремале за ослобођење осталих крајева наше земље од окупатора и домаћих квислинга и успоставу

социјалистичког и републиканског друштвено – политичког уређења на целој територији Југославије, у условима када је КПЈ била доминантни фактор у заједничкој краљевској – партизанској влади, по споразумима између Тита и Шубашића, а НОВЈ призната као једина легитимна војска Краљевине односно Демократске Федеративне Југославије. Након краткотрајног одмора у љубовијској вароши и њеној околини (у реону Љубовије), дана 21. децембра 1944. године су се пребациле преко Братунца, у источну Босну и у реону Власенице и Шековића, водили су борбе против четника Драже Михаиловића. Народ се у варошицу враћао постепено наредних дана, када су били потпуно сигурни да се фронт стварно померио даље и да нема опасности од повратка Немаца, чиме су се створили услови да Љубовија поново постане среско место и да се у њу врате Среско поверенство КПЈ за Азбуковицу, партизанска Команда места и посадна јединица, крајем децембра 1944. године.⁸²

4.6.4. Први послератни дани у Азбуковици, одлазак становника Азбуковице на Сремски фронт и Дан победе над фашизмом у азбуковачком крају

Јединице НОВ и ПОЈ које су 15. децембра 1944. године, ослободиле Љубовију, као што је раније наведено, остале су неколико дана у Љубовији и њеној околини. За поменуто кратко време, током првих послератних дана у ослобођеној Азбуковици, успостављени су јако срдачни и пријатељски односи између становника Азбуковице, који су се полако враћали својим кућама и припадника НОВ и ПОЈ – а, уз обострану радост због ослобођења. Иако је овај део Азбуковице био опустошен и трпео оскудицу у храни, они су према постојећим наводима, *народ је за своје ослободиоце одвајао од свега што му је преостало и што је успео да сакрије или однесе испред окупатора*. Непосредан контакт између партизанских бораца и становника огледао се у томе, што су се у вечерњим часовима, они заједно дружили. *Крај логорских ватри, које су поједине партизанске јединице увече приређивале, како се наводи, певале су се партизанске песме и играло се козарачко коло, у које се, како се то поетски наводи, све чешиће хватала и азбуковачка младост, измешана са борцима*, што нам показује пример јаке везе војске и народа, која је у партизанима видела сопствену војску, не обраћајући пажњу на њих као на *партијску војску*, већ искључиво као на војску израслу из тог народа, *народну војску*, слично као што је то био случај и са односом становништва овог краја са војском Краљевине Србије, Југословенском војском и ЈВуО, јер су их чинили и момци и људи из Азбуковице, о чему сведочи да су се касније у великом броју, ако се узме страдање среза у оба светска рата, они њој придружили и због тога што је ову војску признала и југословенска круна. Неколико дана по ослобођењу Љубовије, из Пецке се у њу враћају Среско поверенство КПЈ за Азбуковицу, Срески комитет СКОЈ –а, партизанска Команда места и седиште среске посадне јединице, из којих настају део каснијих општинских институција у Љубовији и јединица народне милиције. До краја децембра 1944. године, окончани су послови око формирању извршне народне власти, који су били прекинати и успорени услед наилаaska Немаца и који су привремено, до ослобођења Љубовије, били фактички

⁸² н.д. 179 – 183;

истовремено под управом људи из Пецке и околине. У свим селима, били су формирани сви НОО, а у постојећим одборима дошло је до промене дела њихових чланова. У свим селима су изабрани и сви одбори ЈНОФ – а и *активи омладинске организације* односно СКОЈ –а. У овом периоду радило се и на окупљању жена у Антифашистички фронт жена. Пред сам крај месеца, дошло је до оснивања преосталих локалних, средњих одбора *масовних организација КПЈ*, као и оснивања Среског Народноослободилачког одбора и Среског народног суда, из којих настају главне извршне институције општине Љубовија и Општинског суда у Љубовији. Дана 27. децембра 1944. године, одржана је Прва конференција Абуковице. На овој конференцији, уз присуство делегата из свих села Абуковице, говорили су: Будимир Томић Ваљевац, секретар Среског комитета СКОЈ – а и члан истог комитета, Драган Станковић и извесни Милан Крстић. На тој конференцији изабран је Срески одбор УСАОС - а у саставу: Веселин Тушевљаковић, за секретара Драган Полић, а за благајника Деса Павловић. Последњег дана 1944. године одржана је у Љубовији, Среска конференција представника свих села Абуковице, на којој су формирани Срески народноослободилачки одбор и Срески народни суд.⁸³

Одлазак становника Абуковице на Сремски фронт и живот овог краја до 15. маја 1945. године, у потпуности је био у складу са паролом *Сви на фронт, све за фронт*, јер су становници и институције Абуковице и поред материјалних губитака, у потпуности су подржали напоре НОВ и ПОЈ – а у борби за ослобођење земље и свим расположивим материјалним средствима: храном, одећом, обућом, санитарским и другим материјалом су у складу са својим могућностима су истовремено пружили помоћ *својој војсци* и у људству, када је реч о одласку Абуковчана у њене редове, као што је то био случај са целим Подрињем. Од септембра 1944. године, када су јединице НОВЈ ослободиле највећи део подринског округа, формирана су два нова партизанска одреда. У Рађевини, у околини Крупња, формиран је Подрински партизански одред, који су чинили углавном борци из Јадра, Рађевине и неких села из Абуковице. Поред овог, у поцерском крају, формиран је нови Мачвански НОП одред, који је за разлику од оног из 1941. односно обновљеног 1943. године, настао из ударне поцерске партизанске групе, која је на терену Поцерине и Мачве деловала током читавог пролећа и лета 1944. године. Новоформирани Подрински и Мачвански одред временом прерастају у батаљоне и бригаде и учествују на сремском и другим бојиштима за ослобођење Југославије. У неким деловима Подриња, наиласком

⁸³ На конференцији је у својству увода, говорио политички комесар партизанске Команде места у Љубовији, Миливоје Миша Ковачевић. Ово излагање било је посвећено војно – политичкој ситуацији у земљи и свету и напорима које цела Југославија чини у борбама да би се ослободила у потпуности од непријатеља и победи над домаћим квислинзима. После њега, реферат је поднео народни посланик АСНОС –а, извесни Михаило Мика Вујковац, у ком је изнео значај и разлоге за постојање народноослободилачких одбора и народног суда. По избору представника Среског НОО у Љубовији, изабран је извршни одбор Среског НОО и чланови Среског народног суда у Љубовији. У Извршни одбор СНОО Љубовија, изабрани су: Тодор Обућина, кафеџија из Љубовије, Милоје Вранић, Славко Јоковић и Страхиња Савић, сва тројица из Љубовије, Рајко Миловановић, земљорадник из Узовнице и Крста Полић из Читлука. У Срески народни суд у Љубовији, изабрани су: извесни Радован Јаковљевић, Арсен Јосиповић, Милета Полић, Добросав Пановић и Радосав Симић. Ј. Јовановић. 184 - 185.

појединих бригада, значајан број младића и девојака се јављао у ове јединице и одлазили на фронт. Такав случај је био у неким деловима Азбуковице, посебно по првом ослобођењу Љубовије, 9. октобра 1944. године, један број младића се добровољно јавља у војску, а већину њих је партизанска Команда места распоредила у тада постојећу посадну јединицу у Љубовији, из које је настала среска народна милиција, данашње општинско одељење Министарства унутрашњих послова у Љубовији. Велики број ових младића били су присилно мобилисани у четнике Драгољуба Михаиловића, али су првом приликом, када би сусретали партизанске јединице, предавали партизанима и ступали у те јединице НОВЈ. Мањи број Азбуковчана су били они младићи који су крајем септембра и почетком октобра 1944. године након што су прешли на Босну и ступили у партизане на том подручју наше земље. Највећи број младића из Азбуковице, вероватно када су попунили посадну јединицу, распоређени су, приликом мобилизације, у различите дивизије НОВ и ПОЈ –а, које су упућене на Сремски фронт. Синови Азбуковице, иако су били сељачка деца и недовољно писмени у односу на своје саборце из појединих крајева су се храбро борили и јуришали на непријатеља са жељом и тежњом да фашистичка и окупаторска нога не крочи на територију Југославије. Многи су стога, на бојном пољу показивали велику храброст и заслужили су многа ратна одликовања. О томе да је горштачки менталитет Азбуковчана био значајан у овим крвавим борбама, сведочи и то да су били изузетно сналажљиви, да су се по угледу на своје претке из ранијих српских ослободилачких ратова, истицали самоиницијативним деловањем и врло брзо учили и стицали потребна знања и искуства и постајали су водници НОВЈ, политички делегати и командири јединица при партизанској војсци. Неки од њих су положили животе у завршним операцијама и борбама за ослобођење Југославије. У периоду од децембра 1944 до маја 1945. године, те је према доступним подацима *живот је положило на сремском или другим фронтима преко 200 бораца из Азбуковице*, а према истим наводима, *бар толики број је задобио ране*. Вести о погинулима у Азбуковицу су стизале често, као што је то био случај и са свим српским и осталим југословенским крајевима у тим временима. Ипак, овај горштачки, *брђански* народ, навикао на патњу и страдање, сем туге, осећао је понос што су њихови синови у првим борбеним редовима за *освајање слободе и истеривање непријатеља из земље, да војују за слободу и гину за њу* односно да је погибија само мала цена за слободу и да на тај начин су се показали достојни себе и својих предака. Ово је посебно значајно, јер је овај крај доживео муке и страдања од почетка рата у Југославији, патње, понижења и терор, који су трпели од немачког окупатора и домаћих квислинга, а посебно што су ови људи дали и жртве у устанку 1941. године и током наредних година. Овим страдањима у последњим месецима Другог светског рата у Југославији, азбуковачки крај је поново поднела *огромну жртву у крви*, како се наводи, што је за људе овог краја од памтивека, била највећа жртва и понос, положити свој живот на олтар отаџбине, у скаду са подвизима косовских јунака и Карађорђевих устаника, закључно са Првим светским ратом. Азбуковица, иако и сама је била много пострадала, она није хтела да одступа од остатка ослобођеног дела земље и поред хране у којој је оскудевала, за партизанске борце, давала је доста више одеће и обуће, а значајан део помоћи у којима је Азбуковица и овим путем дала свој мали допринос општој борби за

ослобођење били су новчани прилози, које су дале тадашње основне школе широм азбуковачког краја, Царинска здравствена Задруга у Пецкој, појединци широм среза, као и среско место Љубовија, општине, села и засеоци. Сва ова физичка о правна лица, дали су значајне количине хране, обуће, одеће и новца, сразмерно својој величини и потребама. Све бројке, колико год да се чине скромне, сведочи да су се људи овог краја свим срцем давали за општи југословенски интерес, који је и пре и током рата, имао проблеме са преживљавањем, које се касније наставило и кроз време обнове, имајући у виду наведене околности, а посебно јер су становници овог краја одлазили на сезонски рад у житородне крајеве или у печалбу у руднике или у грађевину, пре свега као зидари.⁸⁴

До коначног ослобађања Југославије, дошло је до оснивања Агитационо – пропагандне комисије Азбуковачког Среског комитета (поверенства) КПЈ, основаног у првим месецима 1945. године, оснивање и рад у пуном капацитету, институција ЈНОФ –а и АФЖ у срезу у марту исте године. Главни задатак Среског комитета КПЈ је био да се што више људи окупи у структуре Јединственог Народноослободилачког фронта и самог среског *актива* КПЈ, под паролом

⁸⁴ О томе да су то биле изузетно велике количине односно новчане суме за тако мали, осиромашен и пострадали крај Југославије, целокупне активности одбора ЈНОФ –а и АФЖ су прецизно наведени у чланцима и подацима које је Јован Јовановић преузео из листа Глас Подриња од јануара до априла 1945. године. Највише новца дало је среско место, варошица Љубовија, 132. 570 динара, затим Пецка 95370 динара, која је дала највише пари чарапа у срезу (144 пара чарапа), општине (села) Селанац и Рујевац су дале 78. 430 динара, а затим село Соколац 63.700 динара, Узовница 51.480 динара, Црнча 16. 730, а азбуковачке основне школе су заједно дале 18. 870 динара. Омладинке су од добровољног прилога у вуни су исплеле 20 цемпера за војнике. Највеће новчане прилоге су као појединци дали извесни Борко Алексић из Љубовије (12.000 динара) и његов суграђанин, Радомир Продановић (10.000 динара). Укупне количине новца и друге помоћи преко ЈНОФ –а, које су прикупљене за припаднике НОВЈ –а, биле су , према овом листу: 465.930 динара, 490 kg кукуруза, 434 kg пшенице, 656 kg пасуља, 454 kg кромпира, 13 kg дувана, 32 kg сланине и 27 појасева. Период од новембра до прве половине децембра 1944 је могао да буде период када су мој прадеда Драгомир (Божидарев) Павловић и његов рођени брат Слободан (Божидарев) Павловић, могли да приступе јединицама НОВЈ. На основу ђедових прича, његов отац је био под командом народног хероја Сава Бурића, који је био командант 23. српске дивизије НОВЈ и да је учествовао у завршним операцијама за ослобођење Југославије, о чему ће више речи бити у предговору, јер немам намеру да наглашавам њихово учешће, јер су они бранили своју отаџбину. О томе колико су се људи овог краја трудили да помогну напорима војске, сведочи и да су жене учествоале у спашавању људи и свега оно што је могло да касније послужи партизанима и југословенској држави. У подвиге жена овог краја наводи се, на првом месту, светао пример Косе Селгад, наведен у чланку из новина *Глас Подриња*, које је аутор успео да тада пронађе и унесе у свој рад. Извесна Коса Селгад успела је да спасе једног партизана, од двојице – тројице њих, које су Немци заробили у близини Бачеваца, који је некако успео да се ослободи немачког заробљеништва и да се њој обрати за помоћ. Ова храбра жена га је пажљиво спровела између немачких стража око Љубовије до у село, а одатле је отишао у Пецку, која је била слободна и припојио се НОБ –у. На овај начин је ова жена спасила једног борца из руку немачких целата, како је новинар овог листа закључио овај чланак, славећи при том везу војске и народа, која је тада била присутна. У истом маниру, у још једном чланку истих новина, поменути је подвиг извесне Грозде Петровић, жене извесног Живорада Петровића, који је био бивши намештеник поште у Љубовији, која је сакрила три велика коутра телефонске жице, које су Немци донели са собом приликом доласка у Љубовију. Када су пошли, тражили су свуда ове котуре жице, али је нису нашли. Према закључку надахнутог новинара, Немцима није пало на памет да је тешке котуре жице могла да сакрије једна жена. Ова жица је, према аутору, касније искоришћена, у послератном периоду, за постављање телефонске мреже на релацији Љубовија – Лозница. Ј. Јовановић, 186 – 191.

окупљања широких народних маса. Ово је остваривано преко великог броја конференција и збора ЈНОФ –а по местима Азбуковице, где су политички активисти КПЈ објашњавали присутним људима, циљеве НОБ –а, устројству нове социјалистичке Југославије и принципима на којима ће да почива *партизанска федерација равнотеже*, заснованој на равноправности југословенских народа, односно *народној демократији*, чији су темељи НОО као носиоци народне власти. На другој конференцији Јединственог народноослободилачког одбора, одржаној у другој половини марта 1945. године, говорили су политички секретар Среског комитета КПЈ, Коста Деспенић, члан Среског комитета, Будимир Томић и командант Команде места Љубовија, Никодин Перић. На овој седници, извршене су измене у Среском одбору ЈНОФ – а и његовом извршном органу. За председника Извршног одбора ЈНОФ – а, изабран је извесни Тодор Обућина, за потпредседника, свештеник Миладин Рачић, за секретара, Коста Деспенић, за благајника Петар Михаиловић, а за чланове извесни Ненад Васић, инжењер Басарић, Велизар Топаловић, Будимир Јевремовић и студент технике, Миодраг Јевтић. Проширивањем *кадровске базе КПЈ и масовних организација КПЈ*, како се назива процес израстања младих кадрова у самој Азбуковици и долазак појединаца по *партијској директиви на рад* у Азбуковицу, долази до велике измене у свим телима и органима КПЈ и њој подређеним организацијама: СКОЈ – у, среским одборима НОО и ЈНОФ – а исл. У јануару 1945. године, основана је Агит – проп секција Среског комитета КПЈ за Азбуковицу, која је у условима борби за ослобођење земље имала велики значај за ширење идеја НОП - а и идеја народне власти. Први састав ове секције Среског комитета, чинили су: Петар Мандић, Сретен Солдатовић, Милорад Обућина, Деса и Славко Полић и Марија Јездимировић. Од тада па до маја 1945. године, руководиоци Среског Комитета КПЈ са седиштем у Љубовији, који по извештају од 13. фебруара 1945. године, имао 11 партијских јединица, *ћелија* КПЈ, 46 чланова и 32 кандидата за чланове КПЈ је било у следећем саставу: Коста Деспенић, политички секретар Комитета, Раденко Полић, организациони секретар Комитета, Милутин Милутиновић, Богосав Лукић и Рада Обућина. Срески комитет Савеза комунистичке омладине Југославије је такође претрпео велике измене током 1945. године, посебно због тога што је *омладинска организација* била природан извор *кадрова КПЈ* у Комитету, другим организацијама КПЈ и у органима извршне власти Демократске Федеративне Југославије. У јануару 1945. године, секретар Среског комитета СКОЈ – а је био Будимир Томић – Ваљевац, а чланови Милан Симић, Драган Станковић, Станојка Цана Јовић и Ђорђе Жегарац из Шапца. По одласку Будимира Томића у структуре Народне милиције у Љубовији, њега на месту политичког секретара *омладинске комунистичке организације*, мења поменути Ђорђе Жегарац, а организациони секретар постаје извесни Воја Дошен. У најужем чланству остају, горепоменути Милан Симић, Драган Станковић и Станојка Цана Јовић. Чланство у СКОЈ – у се омасовљује у првим месецима после ослобођења, тако да је током половине фебруара 1945. године, у Азбуковици било 15 актива СКОЈ –а, са укупно 85 чланова. Антифашистички фронт жена је био значајан фактор у обнови Љубовије. Жене, окупљене у овој организацији под патронатом КПЈ, чија је прва седница одржана тек 1. марта 1945. године, биле су иницијатори за многе ствари у помагању фронта и *нашег општег подизања из пустоши коју нам је оставио*

окупатор, како то Јовановић наводи. Немачки окупатор је током *Дринске операције*, према овим наводима, за време свога поновног бављења у Љубовији уништио и опљачкао све до чега је дошао, па и радионицу за војску, коју су наше вредне жене биле основале. Сада оне раде на њеној обнови.⁸⁵

Од јануара 1945. године до краја Другог светског рата у Југославији, успостављају се органи извршне власти, названи *органи нове револуционарне народне власти*, решавају се најхитнија друштвена и социјална питања, обнављају се рад основних школа у Азбуковици и попуњавају се потребним учитељским кадром, најнужније се опремају Срески Дом Здравља у Љубовији и Здравствени задружни дом у Пецкој, у чијој се околини настоји да се успешно обави пролећна сетва, јер су млади радници у јединицама НОВЈ у завршним операцијама за ослобођење земље од немачког непријатеља, а све ово прати и велики мањак радне и вучне стоке, која је свакако укључена у састав партизанске војске. Први предуслов за напредак, јачи развој Азбуковице и превазилажење дотадашње заосталости, било је описмењавање азбуковачког становништва. У ову сврху, организовани су аналфабетски течајеви у свим основним школама на којима су стотине одраслих људи и жена, по први пут у својим животима, научили да читају и пишу. Велики догађај у ослобођеној Азбуковици, била је прослава Првог маја, Празника Рада, у организацији Агитационо – пропагандне комисије Среског комитета КПЈ са скојевским активистима. На овом догађају, где је на великом

⁸⁵ У мају долази до измене састава Среског Агит - пропа, кога су тада чинили: секретар Агит – проп комисије, Рада Обућина, а чланови су били Драгољуб Ђермановић, Аврам Полић, Милан Настановић, Станиша Живановић и Борисав Шушњар. Крајем фебруара 1945. године, долази до измена у чланству Среског комитета КПЈ за Азбуковицу. Михаило Ковачевић се вратио у родни ужички крај по задатку КПЈ, а Будимир Томић постаје политички руководилац Среске народне милиције (данашњег Одељења Унутрашњих послова у Љубовији). У засеоку Топаловићи код Царине у циљу описмењавања ставновништва, на иницијативу извесне Славке Васић испред АФЖ - а, основан је аналфабетски течај за жене, за који је набављено неколико буквара. Према ауторовом запису, *тако жене, чим добију мало времена, оне се искупе и уче се читању и писању*. Прва конференција АФЖ – а, одржана је, као што је Јовановић нагласио *релативно касно*, што је оправдано околностима да је у традиционалном крају, каква је Азбуковица, морало да се студиозно приђе оснивању овакве организације и да се изврше припреме за сазивање седнице и да се становницама Азбуковице, њима познатим речима, приближе велике речи и пароле, које је народ навикао на штурост у објавама, тешко могао да разуме у њиховом идеолошком облику и да се укаже да жене нису само домаћице, мајке и раднице, већ да су поред тога, оне дужне да спроведу обнову земље и да је део одговорности и на њима. На овој конференцији, изабран је Срески одбор АФЖ – а, у који су ушле извесне: Десанка Ђукић из Горње Љубовије, Лепосава Павићевић и Анка Ковачевић из Љубовије и Бранка Милинковић из Шапца, која је одлуком органа КПЈ упућена на рад у Азбуковицу. У складу са напорима да се партизанима и њиховом врховном команданту, упути некакав вид подршке, са ове конференције, упућен је поздравни телеграм Маршалу Југославије, Јосипу Брозу Титу. У телеграму, упућеном *ПРВОМ МАРШАЛУ ЈУГОСЛАВИЈЕ ДРУГУ ТИТУ*, чланице среског АФЖ – а, су послале, како се наводи, *Теби, Народном Хероју своје срдачне поздраве*. Оне су у том телеграму нагласиле да је њихов *завет исти као завет жена Србије на Првом Антифашистичком митингу у Београду*, када су *све жене, мајке и сестре пред Тобом друже Тито, дале израз своје љубави према НОБ –и и завет да ће дати све од себе да фашизма што пре нестане*. Овај телеграм, који је пренет у овај рад у потпуности, како би се што ефектније приказао дух тог времена, завшава се слављењем *наше храбре НОВ* и маршала Тита, као *нашег дичног друга Тита*. О судбини команданта Церско – мајевичке групе корпуса, мајора Драгослава Рачића, сазнао сам од становника Љубовије да је новембра 1945. године, ухваћен у селу Савковић код Љубовије и да је касније убијен на месту данашње љубовијске аутобуске станице. Види одговарајућу напомену. Јовановић, 189 – 192.

народном збору, говорио је Раденко Полић, према овим наводима, омладинци су извели културно – уметнички програм. Истог дана, у Љубовији је отворена изложба, која је документовано приказивала терор немачког окупатора, домаћих квислинга и вероватно четника Драже Михаиловића, која је вероватно била и медијски пропраћена, јер је у дневном листу *Гласу Подриња*, у издању од 8. маја 1945. године је наговештено да ће та изложба обићи сва среска места у Подрињу. Девети мај 1945. године, дан победе и капитулација нацистичке Немачке, дочекана је са највећим весељем и радошћу у срезу. Ипак, рат је на подручју Југославије трајао још 6 дана, до 15. маја 1945. године, током којих је стизало лоших вести о погибији људи из овог краја, чиме је овај крај имао губитке до дана када су се снаге Југословенске армије обрачунале са јединицама усташа, домобрана и ДМ четника, који су се затекли на крајњем северозападу Југославије. Обрачуном јединица Југословенске армије са усташко – домобранским и делом снага Равногорског покрета, 15. маја 1945, године, на подручју Блајбурга, завршен је Други светски рат на подручју бивше Југославије.

Закључак

Завршни мастер рад *Азбуковица под окупацијом 1941 – 1944*, представља наставак приче о Азбуковици током Другог светског рата, тачније од пада устаничке територије *Ужичка република*, 29. новембра 1941. године, а суштински се завршава са уласком јединица НОВЈ у Љубовију, у другој половини децембра 1944. године, са малим изузетком што је у последњем потпоглављу прича завршена са активностима КПЈ у Азбуковици закључно са коначним ослобођењем Југославије од немачког окупатора и домаћих квислиншких снага, јер сам сматрао да услед кратког временског периода, није једноставно изненада прекинути причу о дешавањима у азбуковачком срезу са уласком партизанских јединица у Љубовију, након што су јединице 23. српске дивизије НОВЈ одбраниле Азбуковицу од немачких јединица армијске групе *Е*, које су се повлачиле ка Сарајеву, који може бити увод у неко касније дело о послератној историји Љубовије односно азбуковачког краја. У овом раду, тежња је била да се настави завршни рад са основних студијама, али и да се поново са доступним изворима и литературом, посматра феномен *окупиране територије у Југославији*, што је изузетно занимљива тема за истраживање у српској историографској науци, с обзиром и на тежњу да се због дневно – политичке сврхе поново омаловаже антифашистичка достигнућа српског народа односно да се релативизују учесници у колаборацији са непријатељем, што је потребно да се спречи и заустави. У овом циљу, а много више због личне заинтересованости за војну историју, пре свега југословенску историју у Другом светском рату, односе између партизана и четника као два антифашистичка покрета отпора, уз заинтересованост за српско национално питање и његов утицај на југословенску ратну причу, посебно због вишенационалне структуре Југославије. С обзиром да је овај крај одувек био једнонационалан, са готово стопроцентним српским становништвом, значајан део рада посвећен је југословенској перспективи Другог светског рата, као неке врсте *рама за слику* и

увода у дешавања на локалном, азбуковачком микронивоу и да се посматра у којој мери је одјек југословенске ратне драме са свим својим особеностима утицао на дешавања у Азбуковици. На основу постојећих извора и литературе, потврђује се став да је реч о типичном патријархалном српском крају са подручја *преткумановске Србије*, коме су на ове ратне околности, поново додате деобе које су биле разорније по српско национално биће и наметнут идеолошки грађански рат, да је по том параметру, Азбуковица била иста као и сви српски крајеви Југославије. Овај сукоб је, као што је на више места споменуто, утицао на територијално смањење азбуковачког среза на територију љубовијске општине, јер су крајеви који су периоду југословенске краљевине били опредељени за КПЈ и њене легалне структуре односно НОП у времену рата, а да је послератна Азбуковица (општина Љубовија) била третирана као *четнички крај*, посебно што је овде деловао један од најзначајнијих команданата генерала Михаиловића, мајор Драгослав Рачић, те није дошло ни до ефектнијег развоја општине Љубовије до касних 1970 – их година.

Говорећи о југословенској перспективи Другог светског рата, ратиште у Југославији је било у основи попрште где су се догађале две револуције, од којих је социјалистичка револуција са стварањем *партизанске федерације равнотеже* успела у целини, док национално – расистичка усташка је под овим налетом Народноослободилачког покрета, била у потпуности уништена. У истом ратном вихору, у потпуности је такође разрушена тежња Равногорског покрета да у *неужној сарадњи* се окористе о Немце и квислиншке јединице, да би победили НОП, јер су комунисти били толико јаки да су западни Савезници, пре званичног откривања сталне совјетске подршке партизанском покрету, почели постепено, а после Техеранске конференције и све јаче да Титу и НОВЈ – у шаљу оружје, опрему и санитарски материјал, јер су видели да Титови партизани јаче и снажније нападају непријатеље. На такву одлуку, Савезници су се одлучили, јер су видели да су партизанске снаге боље уочиле да је динамична стратегија герилског ратовања, која је односила више немачких живота и мање имала цивилних жртава по совјетском мишљењу, била боље решење и за Савезнике и за југословенску државу, а која је истовремено била у складу са девизом да су *за револуцију неопходне жртве*, коју је пропагирао партизански покрет. За разлику од легалистичког покрета Драже Михаиловића, који је примењивао антанстичку стратегију ишчекивања, што је правдано очувањем српског националног бића, била је донекле оправдана, али услед динамике самог рата, коју је пратило нужно невољно сарађивање са непријатељем и недисциплина у командном кадру, кроз оглушивање регионалних команданата одлукама са Равне Горе и недовољно прилагођавање тих одлука ситуацији на тим теренима, што је пратило суновратом ЈВуО, партизани су у своје одреде укључили људе који су им омогућили да се од герилске војске, направи респектабилна армија, која је била у стању да са кадровима из југословенске краљевске војске и ветеранима Шпанског грађанског рата, односно борцима из Интернационалних бригада да спроведе револуцију и успостави социјалистичку власт у Југославији. Михаиловић је као представник Југословенске војске на подручју окупираних југословенских краљевине, био официр војске која је настала на јаком антикомунизму, те је тешко прихватао сваки покушај сарадње са југословенским комунистима, што га је доводило у стање првенствено сарадње са српским антикомунистичким елементима који су одбили

југословенски предзнак и стали на страну окупатора у својству квислинга, као што је Недићева Српска државна стража, док је са Љотићевцима било тешких сукоба, све до краја 1943 и почетка 1944. године, када су пристали да се све *српске националне снаге* окупе у борби против комунизма, због чега су прво делови ЈВуО у НДХ, а затим и остатак Равногорског покрета се због обрачуна са партизанима, сви окупљају у *антикомунистичким јединицама*. На овај начин, поред оне нужне сарадње са окупатором коју су му предлагали и Британци, како би се сачувао српски народ у НДХ и припремио за долазак Савезника на Балканско полуострво када дође до слома Немачке на великим фронтима, што је био главни модел понашања свих антантиста на почетку рата, Михаиловић се ипак није довољно прилагодио условима динамичног рата, већ је своје јединице пре свега усмерио на обрачун са комунистима у идеолошко – класном смислу, што је било супротно и од тадашње савезничке политике, чиме су четнички одреди постајали део тзв. *антикомунистичких милиција* и сличних одреда при немачкој и војсци генерала Недића и тако нису у потпуности били у служби српског народа, већ окупатора и његових слугу. На тај начин и недовољним ангажовањем Равногораца и неангажовањем самог Драже Михаиловића на подручју НДХ, сви расположиви војни обвезници Југословенске војске су посебно након Априлског рата, услед усташких зверстава над Србима, сви они постали део партизанског покрета. Све ово је довело до тога да се пасивност Равногорског покрета и тежња да се у условима Другог светског рата примене непромењене стратегије из претходних ратова и услова на терену у овом рату до тога да је Михаиловићев покрет, на основу постојећих извора и литературе, постао изигран од стране Савезника, јер су оне имале сопствене планове за југословенско подручје и који нису дозвољавали да покрет који није био активан и који није прилагодио антантистичку стратегију активнијем деловању против непријатеља, која је била и на корист чувању српског националног бића да води самосталнију политику, што се види посебно код деловања Британаца, који су на све начине покушавали да сачувају југословенску монархију, али нису могли да оповргну деловање НОП – а и сопствене тежње о федерацији која је најпре прихваћена управо од партизанског покрета, која се поклопила са тежњом Уједињеног Краљевства и Совјетског Савеза да уреду односе у антифашистичкој коалицији који ће бити на њихово опште задовољство и да се учине међусобни уступци, чиме је Равногорски покрет био у заостатку у овом прилагођавању. Тај заостатак, условљен поменутиим околностима, јаснијим деловањем на антикомунистичкој основи, са циљем да се непријатељ искористи за победу над партизанима, довело је до тога да се четници Драже Михаиловића нађу међу пораженим снагама до те мере да је Дража Михаиловић од *Шарла де Гола Балкана*, постао особа која је са својим саборцима била симбол националне издаје, симбол антијугословенског, а посебно антикомунистичког деловања, слуге окупатора много већа неголи што су то били истински кољачи Срба широм Југославије, као што су биле Анте Павелић и усташе или квислинзи у Србији, Недић и Љотић, а њихова улога у рату је свођена у исту раван са њима, као и са онима који су из истих или сличних разлога шуровали са непријатељем и здушно су се борили за рушење југословенске краљевине и угрожавање југословенске идеје са антијугословенских позиција, за остварење сопствених великохрватских циљева, са усташке стране односно стране Хрватске сељачке странке у емиграцији током

овог периода. Срби су од тада, без обзира да ли су припадали припадали НОП – у, а посебно ЈВуО или квислинзима, које су осудили државни органи социјалистичке Југославије, морали да буду третирани као потенцијална *Вандеја револуције*, као и да се посебно српски комунисти одржавају на интернационалистичким ставовима КПЈ од времена Краљевине Југославије. Овакав став југословенског руководства од времена Краљевине Југославије, прим јер су српски комунисти, посебно, након елиминације кључних чланова, укључујући Филипа Филиповића и Симе Марковића, поштовалаца и ученика Светозара Марковића, који су страдали током Стаљинових Великих чистки, морали да се бране од *дражиновштине*, *великосрпског хегемонизма*, праћен ставовима о Краљевини као *Версајској* и *великосрпској Југославији*, настало као последица антијугословенског односно антисрпског *Дрезденског конгреса* 1928. године и слома српског руководства КПЈ, које је иронично, практично било на линији решавања радничког питања у оквирима једне државе, што је прихваћено у СССР-у као *социјализам у једној држави*, у доба кад је још увек у КИ доминирао интернационалистички став, условљен деловањем бугарских и италијанских комуниста у корист сопствених државних идеја и време кад се осећају антијугословенска осећања због односа Краљевине Југославије према комунизму, посматран кроз *великосрпску идеју* и рушењу *версајске Југославије*, који су комунисти преузели од аустро – угарских и немачких комуниста односно када је у КПЈ тихо превагнуо хрватски национални став. Тиме је Други светски рат, истовремено био не само сукоб две војске са југословенском ознаком које су у својим програмима имали обнову Југославије са борцима из свих народа који су живели у њој, већ је то био сукоб два виђења Југославије са различитим виђењима националног и територијалног питања - партизанске, у којој ће српски народ у оквиру *братства и јединства*, живети у више федералних јединица и покрајина, чак и под различитим именима у подручјима Старе Србије, Црне Горе и крајевима припојеним од Аустро – Угарске, наводећи да комунисти *партизанском федерацијом равнотеже* дају народима Југославије, *право на самоопредељење*, по моделу СССР –а. Оваква Југославије је тако практично била на штету Србије, српског народа и српског страдања по логорима НДХ. Овој *партизанској Југославији*, супроставља се идеја *равногорске* (четничке) *Југославије*, настале након победе *либералније струје* у Равногорском покрету после Светосавског конгреса, којој се придружио и Михаиловић, која је такође заступала југословенску федерацију, али монархију, на челу са династијом Карађорђевић односно њеним дотадашњим владарем, краљем Петром II Карађорђевићем. У обновљеној краљевини, постојале би 3 покрајине: Србија, Хрватска и Словенија, у складу са најбољим предратним традицијама под почившим краљем Александром I Карађорђевићем, кнезом – регентом Павлом и самим краљем Петром II Карађорђевићем. У таквој југословенској краљевини, српска и словеначка јединица ће бити проширене на своје националне територије, а Хрватској ће бити одузето само оне области са српском већином, чиме би се решило српско национално питање, у складу са тежњама српског народа да реши своје национално питање од Првог српског устанка од новог века, по моделу западног света, чиме је ово био увод у хладноратовску поделу света под формом *прикривеног грађанског рата*. У овом завршном мастер раду, национални приступ је био потребан да би се разумеле војно – политичке одлуке и концепције оба

доминантно српска покрета, која су се разликовала само по ознакама на капама, у условима *тоталног рата*, где је српски народ због тога остао у ситуацији да једини на Балкану нема решено национално питање, пре свега када је реч о југословенском нивоу. Ово је последица става настројених великих сила, које су у складу са својом идеологијом утицале и на своје понашање током 19. и 20. века, па је српски народ био на удару свих великих сила, без обзира на идеологију, којом је доминирао антигермански став о некакве *великосрпске хегемоније*, који је усвојен због немогућности *немачког продора на Исток*, заједно са настојањима да се спречи стварање јаких словенских држава и њихову неслогу, настројену реваншизмом Немачке, аустријских структура у немачким државним и војним структурама, незадовољне Италије која је још од стварања југословенске државе тежила доминацијом целкупне јадранске обале, у чему је користила и великоалбанске претензије на Косово и Метохију и подручје западне Македоније, где су Албанци сматрали да су имали већину и њихово уједињење са *Шипнијом*, како се на њиховом језику Албанија и зове, али и такође Бугарске, чије су војно – политичке елите тешко могле да преболе губитак територија које су припојене југословенској краљевини Нејским уговором, те су као и Немачка тежиле да припоје ове територије својој држави. Када је реч о међусобном односу представника два антифашистичког покрета, за разлику од сарадње до које је долазило у претходном периоду, партизани и четници су у свој сукоб су на оба нивоа, југословенском и азбуковачком, укључили посебно идеолошко – класну класну компоненту сукоба, тежећи да истовремено спроведу ослобођење и спровођење свог концепта Југославије преко обрачуна са идеолошким и класним непријатељем, уз доминантно јаснији четнички покушај да искористи непријатеља за овај међусобни обрачун, чиме су се четници компромитовали и довели себе до стања колаборације са непријатељима, да су их савезници, краљ и владе у избеглиштву и послератни југословенски социјалистички судски органи и историографија ставили у позицију какву су имали осведочени крвници српског народа и да их неоправдано изједначи са тим правим и искреним идеолошким слугама и *пријатељима Хитлеровске коалиције*. Када је реч о самом срезу, ситуација није пуно одступала од ове опште ситуације, али је за разлику од овог партизанско – четничког сукоба као сукоба два концепта послератне Југославије, због мирнијег карактера окупације у Азбуковици, овај братоубилачки и грађански рат је био јасније усмерен на идеолошки сукоб, чему сведочи делимично присуство војника Равногорског покрета у структурама окупационог и квислиншког апарата Недићеве Србије, до доласка капетана Драгослава Рачића, од када се, па све до краја рата, уз југословенски и српски, јаче потенцира антикомунистички приступ у овом рату. Говорећи о ситуацији у Азбуковици, на основу свега реченог, као и уз посматрање доступне документације и накнадних провера, које су извршене у време настанка књиге, која је била основна литература за дешавања на овом, локалном азбуковачком микронивоу, општински (раније срески) одбор СУБНОР – а у Љубовији је установио да је у редовима партизана и касније Југословенске Армије, до краја рата, учествовало 1583 борца. Од овог броја, њих око 500 људи је добровољно приступило НОВЈ. Од укупног броја бораца, током периода *Народноослободилачког рата и социјалистичке револуције*, из овог краја страдало је 290 партизанских бораца, а страдалих људи који се посматрају *жртвама*

фашистичког терора било је 103 особе. Све жртве Првог и Другог светског рата, о којем је овде реч, Азбуковица је поднела храбро, водећи се примерима српских ратника почевши од Косовског боја, преко њихових предака из Првог и Другог српског устанка, закључно са примерима својих становника током великих битака Првог светског рата, настављајући своје несебично залагање и борбу за своју слободу и миран живот као део своје свакодневице и у периоду још крвавијег сукоба. Овај крај по својој суштини, био је фактички још у предратном периоду подељен на део око Љубовије, који се и данас посматра за Азбуковицу и део око Пецке, пре свега по начину живота, степену развоја и утицаја ширења европских тековина у овом крају. Крај око Љубовије, који се може назвати Азбуковицом у ужем смислу, пошто се и данас овај крај једино посматра као азбуковачки крај, прво и пре свега, у свести његових становника, био је типичан крај Кнежевине и преткумановске Краљевине Србије, по својој свести, понашању становника, тешком и напорном животу, који је био борба за опстанак, још усто и гранично подручје до 1918. и после 1992 године. Љубовија и околна села су и тада, данас у мањој мери, подручје које је доминантно живело од сеоског поседа, које је неговало Косовски мит и кроз српску епску народну поезију, веровање у Бога и поштовање краља и круне у периоду до 1945. године. За разлику од њих, подручје Пецке и околине је било мање рурално, а више под утицајем индустрије и ближе већим среским и окружним местима, као што су Шабац и Ваљево. На ове друштвене околности, поларизација Азбуковице у предратном периоду је била таква да су у политичком смислу, људи Азбуковице, Љубовија и места уз Дрину, у већој мери, подржавала грађанске и монархистичке странке, док КПЈ овде није била нарочито популарна, јер политичка активност комуниста у овом делу Азбуковице није била нарочито јака, посебно због тога јер није била развијена њихова организација и податак да су у овом делу имали само једног члана КПЈ, уз значајан број симпатизера и кандидата за чланство у КПЈ, уз свакако менталитет људи, малобројност средстава јавног информисања, али и постојање *Обзнане* и јак утицај власти, није омогућио некакав развој овој партији на највећем делу Азбуковице. Потпуно другачија ситуација била је на подручју Пецке и њене околине, где је због поменутих разлога, КПЈ имала јаку подршку и била успешнија у свом деловању, тако да је овај крај среза био под утицајем програма КПЈ, као сушта супротност остатку Азбуковице. Устанак 1941. године у Азбуковици, је као што је у претходном раду говорено, је почео акцијама Азбуковачко – рађевске чете Ваљевског НОП одреда у Белој Цркви код Крупња, 7. јула 1941. године. У овој чети, поред Жикице Јовановића – Шпанца, били су људи из Азбуковице и Рађевине. Од Азбуковчана, највећи број људи је био са подручја Пецке и околине, а свега мали број је био са подручја данашње Азбуковице тј данашње општине Љубовија, на којој је народ тежио да избегне укључивање у рат, јер су после Априлског рата, сви били разочарани у брз слом војске. Ипак са успешним акцијама комуниста и њихових симпатизера, слободарски народ Љубовије и околине, пратио је понашање својих суграђана из остатка тадашње Азбуковице и придружио се у значајној мери НОП – у. С обзиром да је ово био типичан србијански крај, како се може наћи у литератури, на овом подручју су се јавиле и српске националне снаге, прво у склопу Пећанчевих четника, који су убрзо схватили да се Пећанац не бори против непријатеља, већ да то чине јединице под

пуковником Михаиловићем, те су се ове снаге ставиле неформално на располагање Равногорском покрету. У непосредном периоду пре приласка Дражи Михаиловићу, грачанички свештеник је у том селу остваривао прве контакте са др. Пантићем, представником НОП –а на идеји о заједничком деловању против непријатеља, бранећи линију пуковника Михаиловића, под утицајем свештеника Владе Зечевића и поручника Ратка Мартиновића. Током периода устанка, овдашњи четници су заједно са јединицама Војночетничког одреда Зечевић – Маритновић, које су номинално прихватале као своје надређене и јединицама Ваљевског НОП одреда су учествовале у ослобођењу Крупња и делимично у осталим операцијама, али су по понашању, иако формално самостални, пратили деловање штаба Драгољуба Михаиловића. У склопу тога, као и на југословенском нивоу, и на локалном азбуковачком нивоу, дошло је до неуспешних преговора између представника два покрета отпора и до првих сукоба, прво вербалних, који су прерасли у оружане када је дошло до четничких провокација и партизанског заузимања заједничке Команде места и тежње Равногорског покрета у Љубовији да се обрачунају са партизанима. Против грађанског и братоубилачког сукоба, сем азбуковачких партизана, који су се и на фронтима у 3. Србији, суочавали и са четничким отказивањем договора, били су и четничке јединице из Пецке и околине под директном командом поручника ЈВ, Пинтарића, уз читав народ Азбуковице, који није хтео сукобе. Након слома слободне територије на подручју Азбуковице, праћене херојском одбраном бораца НОП –а, Самостални Азбуковачки четнички одред је спровео идеју Равногорског покрета да се они легализију у оквирима Недићеве Српске Државне страже, да би издржали зиму. Они су у оквирима СДС –а били све до октобра 1942. године, током ког су своје напоре усмеравали ка обрачуну са партизанским припадницима и сарадницима који се нису успели да се повуку или у који су ту остали по директиви КПЈ. Овај обрачун се посебно осетио у периоду након што су се последње партизанске снаге, преостали борци Ваљевског и Подринског НОП одреда пребацили на подручје источне Босне и постали део Пратеће бригаде односно Пратећег корпуса Врховног штаба. То је било такође време када су и многи становници Азбуковице страдали махом због сопствене непажње, јер нису успели да ураде оно што су им четници заповедили, те су страдали. О овим и посебно о односу *легализованих четника* према припадницима и сарадницима НОП –а након слома остатка слободне територије у марту 1942. године, остављена су и сећања у којима се преживели или сродници страдалих људи сећају тих времена, у којима су изгубили своје најмилије, пријатеље и другове. Након што је окупатор почео да сумња у њихову оданост, односно када је сматрао да је сломљен отпор, који практично није ни постојао, јер у првим месецима након слома остатка слободне територије, партизански припадници или сарадници НОП –а нису ни имали контакте са својим матичним одредима у источној Босни, те су тек од краја 1942. године и почетка 1943. године, успели да развију илегални рад у релативном мирном режиму окупације у овим крајевима. Оно што је посебно обележило 1942. годину, до обнове четничких одреда као јединица које су формално и фактички поново биле под Михаиловићевом контролом, али су сада биле и против немачко – квислиншке и партизанске стране у сукобу, што је ојачавало унутрашњи српско – српски сукоб, у ком становници овог краја нису хтели да учествују, те су бежали из борби, што је наишло на велику

осуду команданта Церско – Мајевичке групе одреда, под чијом контролом су били азбуковачки четници. Захваљујући колективном сећању народа Азбуковице, чија су сећања забележена у главној литератури за ову тему, остала је изузетно позитивно запамћен боравак армијског генерала ЈВ, Драже Михаиловића, који је на овом подручју прославио своју крсну славу, светог Николаја Мирликијског Чудотворца и Божић 1944. године, за коју сам сазнао тек захваљујући поменутој литератури, као и истовремени боравак савезничке британско – америчке мисије на овом подручју, што је за мене такође новост. Захваљујући управо ауторовом некритичком и дословном преношењу докумената, до којих је долазио у архивима Војноисторијског и других института у Београду, слика о окупацији Азбуковице је постала јаснија и на основу њих је могуће у извесној мери реконструисати и поново открити деловање припадника Равногорског покрета, поменуте савезничке мисије при Врховној команди ЈВуО, која се у том тренутку налазила у Азбуковици. Значајно за овај простор јесте да је Азбуковица била поприште великог сукоба између НОВЈ – а и Вермахта током повлачења немачке армијске групе *E*, крајем децембра 1944. године, као и то да је Азбуковица, што данас није случај, имала своје представнике у већој мери у тадашњој српској партизанској скупштини. У контексту да се покаже да Азбуковица није одступала од тежње за ослобођење Југославије и обнове државе, сада додуше под новом комунистичком идеологијом у југословенским условима, те је стога рад продужен до маја 1945. године, што је било једино могуће да се покаже целокупност окупације азбуковачког краја. Како бих што боље приказао ситуацију у Азбуковици, на сугестију ментора др Александра Животића, коме се и овде још једном захваљујем, део рада је посвећен привреди и школству у окупираној Азбуковици. Говорећи о привреди у Азбуковици, овај претежно земљораднички, воћарски и ратарски крај је био посвећен пре свега голом опстанку и преживљавању, где је управо био главни циљ да се одржи какав – такав осећај живота због рата и оскудице, која је каткад доводила и до глади, а морало се сејти и да се намири зацртана квота коју је прописивала квислиншка управа у Србији. Дobar део људи, пре свега комуниста и они које су квислиншке власти одређивале је морао да иде на присилни рад у руднике широм српске квислиншке државе или у руднике под немачком окупацијом широм Европе. Сељаци су морали да иду у кулук, да би одржавали путеве и да секу дрва за Немце и српске квислинге. Просвета у Азбуковици, за разлику од просвете у НОП-у, која је била усмерена на обликовање постојећег искуства народа Југославије у свим сферама живота у циљу изградње *братства и јединства народа Југославије*, на југословенским, комунистичким и партизанским основама, била је својеврсни наставак просвете Краљевине Југославије са тенденцијама да се из исте избаци све југословенско и да се по идеолошкој матрици, као што је био случај са *партизанском просветом*, она врати на постулате просвете Краљевине Србије и да се таква просвета прилагоди нацистичко – фашистичкој идеологији и *припремања места Србији у Новој Европи*, о чему сведочи школски програм донет током школске 1942/1943. године. Неколико пасуса овог рада посвећено је питању Азбуковчана у логорима, по чему се види да азбуковачки крај није одступао од опште, југословенске ситуације. Када је реч о броју заробљеника, наводи се оквиран број од око стотину, јер вероватно или не постоје подаци или они нису из неких виших разлога унети, јер и код имена

тих људи постоји проблем што се људи са истим именима и презименима час наводе као партизани, час као четници, час као страдали, час као рањени или заробљени, што не треба да зачуђује, јер настаје у време када још увек СКЈ има примат у држави и друштву, без обзира што попушта њен свеprisутни утицај. Поред ових сугестија, уз моје лично залагање да се окупација у Азбуковици прикаже из више извора, захваљујући литератури, која чува унета сећања преузета из архива СУБНОР –а у Љубовији и причама припадника сопствене шире породице, који су сачували сећања својих очева и стричева, које сам као дечак упознао у њиховим позним годинама, која су значајна и за разумевање деловања Драгослава Рачића и четника на подручју Азбуковице, која се поклапају са сећањима која је у своје дело унео мр. Јовановић и која дају лични печат, посебно због тога што су и моји преци били део Другог светског рата. На основу прича, потврђен је став да је Рачић био строг и преке нарави и да је врло лако осуђивао на смрт и да уколико неко није имао своје пријатеље и познанике у четницима, који су били вољни да изађу у сусрет ухваћенима и да га оправдају за учињено дело које није било по Рачићевој вољи, тај несрећник би био мртав. Такав случај се десио са Слободаном (Божидаревим) Павловићем, рођеним стрицом мог ђеда Јеврема, који је био у таквој ситуацији и кога је од сигурне смрти спасло познанство са равногорским командантом Азбуковице, који је био у блиском сродству са зетом куће Павловића, те је исти спасен. Слободан је убрзо након тога био припадник Равногорског покрета, најкасније до септембра 1944. године, када је вероватно као и већина овдашњих четника који су били мобилисани под присилом, прешао у редове НОП –а. Умро је током прошле деценије овог века. У то време, када и његов брат, НОП –у је приступио и његов старији брат, а мој рођени прадеда Драгомир (Божидара) Павловић, отац поменутог Јеврема, који ми је о очевом учешћу, с обзиром да је те приче вероватно чуо од свог оца, рекао да је Драгомир био у јединици којом је *командовао Саво Бурић, из Црне Горе* и да је *био бомбаш, да је у акцији преживео од тројице својих сабораца и да је са својом јединицом стигао до Словеније*. Овим наводима је могуће веровати, јер су јединице 23. српске дивизије НОВЈ –а биле на подручју Љубовије у новембру и децембру 1944. године, да су многи Љубовијани и момци и људи из љубовијских села пришли овој дивизији, како би учествовали у ослобођењу Југославије од окупатора, ношени ратничком традицијом српског народа и да је ова дивизија учествовала у завршним операцијама за ослобођење Југославије. Самим тим што сам поменуо и сопствене претке као део овог рада је пре свега из тежње да је и у мојој породици било и невиних жртава фашизма на примеру браће: мог чукундеде Божидара Павловића и његовог рођеног брата Михаила, страдалих 27. 11. 1941. године, као и учесника у оба покрета отпора: партизанског и четничког, да су рођена браћа била у два идеолошки супростављена покрета и то не из идеолошких, већ случајног разлога, као и у остатку српских крајева Југославије, где су људи да би преживели од напада непријатеља да се прикључе једнима или другима, без превише познавања идеологије, а вођени ратничким традицијама предака и да су они учествовали у ослобођењу наше југословенске земље као борци НОВЈ односно Југословенске армије, те да и моја породица није остала имуна на сва дешавања у Југославији.

Скраћенице

НОВЈ – Народноослободилачка војска Југославије
ЈВуО – Југословенска војска у отаџбини
НОП – Народноослободилачки покрет
КПЈ - Комунистичка партија Југославије
ЗБОР – Здружена борбена организација рада
ЈВ – Југословенска војска
ЦК КПЈ – Централни комитет Комунистичке партије Југославије
НОБ – Народноослободилачка борба
НОПОЈ - Народноослободилачки и партизански одреди Југославије
ОК КПЈ – Окружни комитет Комунистичке партије Југославије
СУБНОР – Савез удружења бораца Народноослободилачког рата
СИЗ – Самоуправна интересна заједница
ДМ – Драгољуб - Дража Михаиловић
ЈВВО – Југословенска војска ван отаџбине
НДХ – Независна Држава Хрватска
ЧОЈВ – Четнички одреди Југословенске Војске
КиМ – Косово и Метохија
УК – Уједињено краљевство
ВШ – Врховни штаб
ЦК КП – Централни комитет Комунистичке Партије
СКОЈ – Савез комунистичке омладине Југославије
ПК – Покрајински комитет
СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република
КП – Комунистичка партија
ВПО – Ваљевски партизански одред
ППО – Подрински партизански одред
ПК КПЈ – Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије
ОШ – Основна школа
СДС – Српска државна стража
САД – Сједињене Америчке Државе
НОДВ – Народноослободилачка добровољачка војска
НОП и ДВЈ – Народноослободилачка партизанска и добровољачка војска Југославије
НОВЈ – Народноослободилачка војска Југославије
ИККИ – Извршни комитет Комунистичке Интернационале
НОО – Народноослободилачки одбор(и)
БиХ – Босна и Херцеговина
ТАСС – Телеграфска агенција Совјетског Савеза
СПЦ – Српска православна црква
ЦК СКП (б) – Централни комитет Свесавезне комунистичке партије (бољшевика)
КИ – Комунистичка Интернационала
НОП (одред) – Народноослободилачки партизански одред
Политбиро – Политички биро
НОР – Народноослободилачки рат

НОУ – Народноослободилачка ударна (бригада)
 НОВ и ПОЈ / NOV i POJ – Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије
 ЈРВ – Југословенско ратно ваздухопловство
 ВШ НОВ и ПОЈ – Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије
 ЈРМ – Југословенска ратна морнарица
 АВНОЈ / AVNOJ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
 НКОЈ – Национални комитет ослобођења Југославије
 ОФ – Освободилна фронта (Osvobodilna fronta)
 ИО АВНОЈ - Извршни одбор Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије/ в. НКОЈ
 (Краљевина) СХС – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
 НСС – Народна Сељачка Странка
 УСАОЈ – Уједињени савез антифашистичке омладине Србије
 АФЖ – Антифашистички фронт жена
 ХСС - Хрватска сељачка странка
 ЈМО – Југословенска муслиманска организација
 СС (јединица) – Шуцштафел –Заштитни одред (немачка војна јединица)
 ЈУРАО – Југословенска равногорска омладина
 СОЕ / SOE – Управа за специјалне операције / Special Operations Executive (према енглеском називу)
 НД – Независна Држава (Црна Гора)
 ГШ НОПОЈ – Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије
 ГШ – Главни штаб
 СРБОЗАР – Српска заједница рада
 Г. – Горња (Трешњица, Буковица итд)
 РЗК – Руски заштитни корпус
 СДК – Српски добровољачки корпус
 АЧБ – Азбуковачка четничка бригада
 ВК ЈВуО – Врховна команда Југословенске војске у отаџбини
 PRO / (ПРО) – Public Record Office - енглески назив Централног државног архива Велике Британије у Лондону
 ПВЕ / (PWE) - Political War Establishment – енглески назив за Управу за вођење политичког рата
 ВШ НОВЈ – Врховни штаб Народноослободилачке војске Југославије
 ВШ НОВ и ПОЈ - Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије
 ЈКВ – Југословенска краљевска војска
 ЦК – Централни комитет
 Агит – проп – Агитација и пропаганда
 РАФ / (RAF) – Royal Air Force - енглески назив за Британско ратно ваздухопловство
 АСНОС – Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије
 АП – Аутономна Покрајина

ЗАВНО - Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења
ЗАВНО БиХ – в. ЗАВНО и БиХ
др. – доктор (академско звање, академска титула)
св. – свети (светитељ)
ЦК КП – Централни комитет Комунистичке партије
ТАНЈУГ – Телеграфска агенција нове Југославије
КПХ – Комунистичка партија Хрватске (део КПЈ)
ГНОО – Главни народноослободилачки одбор (за Србију)
ЗАВНОХ – Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске
ЈНОФ – Јединствени народноослободилачки фронт
ФД (Србија) – Федерална Држава
УСАОС – Уједињени савез антифашистичке омладине Србије
Д. - Доња (Трешњица, Оровица, Буковица итд)
З. – Западна (Србија)
КЈ – Краљевина Југославија
МИП – Министарство иностраних послова
НФ – Народни фронт
ИО - Извршни одбор
Тзв. - такозване
ВК – Врховна команда
РС – Република Србија / Република Српска
ПТТ – Пошта, телеграф и телефон (званични назив српских и југословенских поштанских институција, овде скраћеница за министарство)
земљор. – земљорадник
СНОО – Срески народноослободилачки одбор
ЦАСНО – Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења
ДФЈ – Демократска Федеративна Југославија
ЈНА – Југословенска народна армија
СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија
НОР и ДО – Narodnooslobodilački partizanski i dobrovoljački odredi

Извори и литература

Извори

- Kraljevski ukazi, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* br. 4, London 16. 1. 1942 (ratno izdanje), str. 2;
- Ukaz Dj. Br 71, *Službene Novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 5, London 31.1. 1942. (ratno izdanje), str 6;
- Ukaz Dj. Br 83, *Službene Novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 5, London (1) decembar 1941. (ratno izdanje), str 2;
- Branko Petranović, Momčilo Zečević: *Jugoslavija 1918 – 1988*, Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988
- Branko Latas: *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941 – 1945)*, Beograd, 1999,
- Зборник података и докумената о Народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 3 – Борбе у Србији 1942 год, Београд, 1953.
- Зборник података и докумената о Народноослободилачком рату југословенских народа, том II, књига 1 - Документи Врховног Штаба НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ - БИЛТЕНИ ВРХОВНОГ ШТАБА, Београд, 1949.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom X, knjiga 1 – Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije, maj 1942 – februar 1945, Beograd, 1966.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1 – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941 – 1942, Beograd, 1981.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 2 – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića januar – septembar 1943, Beograd, 1983.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 3 – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića septembar 1943 – juli 1944, Beograd, 1983
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1 – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića avgust 1944 – maj 1945, Beograd, 1985
- F.V.D Dikin: *Bojovna planina*, Beograd, 1973 (Srpskohrvatsko izdanje).
- Казивања браће Павловић
- <http://srbijuvolimo.rs/putovanja/planine/item/1592-torni%C4%8Dka-bobija-planina-sa-bezbroj-vidika.html> 28. 06. 2020. 10: 27
- <https://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1942-declaration-united-nations/index.html> 03. 02. 2020, 19:00 ч.
- https://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations#CITEREFosma%C5%84czyk2004 10. 05. 2020, 22: 10 h.

Литература

- Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu : 1939-1945*, Beograd 1992.
- Бранко Петрановић: *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993.
- Коста Николић: *Драгољуб Михаиловић (1893- 1946)*, Београд, 2005.
- Мр. Јован Јовановић: *Азбуковица у народноослободилачком рату 1941 – 1945*, Љубовија: Општински одбор СУБНОР-а: СИЗ културе општине Љубовија, 1985.
- Stevo Vujić: *Vojna organizacija jugoslovenske revolucije*, Beograd, 1986.
- Mihailo Apostoloski i ostali, glavni urednik Darko Bulajić: *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslavije: 1941 – 1945*, Knj. 1: A – Lj, Beograd, 1980.
- Група аутора: *Школство у Азбуковици*, Љубовија, 1987.
- Драган Алексић: *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002
- Dragan Aleksić: *Partizanski odredi u Zapadnoj Srbiji u zimu 1941/42 godine*: magistarski rad, Beograd, 1984
- Бранко Петрановић: *Стратегија Драже Михаиловића*, Београд, 2000
- Ненад Павловић: *Азбуковачки крај у устанку 1941*, Београд, 2019: завршни рад,
- Milan Borković: *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941 – 1944. Knj. 1(1941 – 1942)*, Beograd, 1979.
- Milan Andrić i drugi: *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije : 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.
- Народни хероји Југославије, Народна књига, 1982.
- Jozo Tomasevich: *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Zagreb, 1979
- Petar Kleut: *Partizanska taktika*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1983
- Коста Николић: *Историја равногорског покрета: 1941 – 1945. Књ. 1*, Београд, 1999.
- Коста Николић: *Историја равногорског покрета: 1941 – 1945. Књ. 2*, Београд, 1999.
- Александар Недић: *Милан Недић – Мајка или маћеха*, Београд, 2009.
- Миливоје Станковић, Војин Ђурашиновић и Срећко Милошевић: *Друга пролетерска бригада*, Београд, 1952.

Садржај

Предговор	1
Увод.....	9
1. Легализација четничких одреда Драже Михаиловића	13
1.1. Легализација четничких одреда у азбуковачком крају	24
1.2. Партизански покрет у Азбуковици и околини до краја 1941. године	26
2. Азбуковица и Југославија током 1942. године	31
2.1. Југославија током 1942. године	31
2.1.1. Војна и политичка институционализација НОП – а.....	41
2. 1. 2. Српско – хрватски сукоб у емиграцији и обнова југословенске државе	49
2.2. Ситуација у Србији и Азбуковици током 1942. године	60
2. 3. Привреда Азбуковице под окупацијом.....	70
2. 4. Просвета у НОП- у и окупираној Србији на примеру Азбуковице	72
2. 5. Илегални рад НОП – а у Љубовији и Азбуковици током краја 1942. и почетка 1943. године	76
3. Азбуковачки крај у условима доласка Драгослава Рачића и дешавања у Југославији током 1943. године.....	78
3. 1. Азбуковица и Србија у условима обнове четничког покрета у срезу и током 1943. године.....	78
3.2. Илегални рад НОП –а током 1943. године	80
3.3. Четничка власт у Азбуковици	82
3.4. Четнички злочини у 1943. години на подручју Азбуковице	91
3. 5. Азбуковчани у логорима	97
3. 6. Дешавања у Југославији током 1943. године.....	101
3.6.1. Четници, југословенска влада и југословенско ратиште	101
3.6.2. Битке на Неретви и Сутјесци	105
3. 6 3. Друго заседање АВНОЈ –а и Шеста непријатељска офанзива.....	112
4. Азбуковачка и југословенска дешавања у години ослобођења од немачког окупатора (до самог ослобођења Азбуковице)	117
4.1. Ситуација у Југославији у првој половини 1944. године.....	117
4.2. Азбуковица почетком 1944. године	126
4.3. Четнички злочини током 1944. године до ослобођења Азбуковице	135
4. 4. Ситуација током друге половине 1944. године у Југославији	138
4.4.1. Сарадња четника са Совјетима.....	141
4. 4.2. Битка за Србију и ослобођење Београда – борба за међународно признање послератне Југославије	143
4.4.3. Оснивање АСНОС –а и конституисање Федералне Државе Србије	148
4.5. Последњи дани окупације у Азбуковици	154
4. 6. Ослобођење Азбуковице од окупатора.....	159
4.6.1. <i>Прво ослобођење Љубовије</i> и последњи напад немачког непријатеља на Азбуковицу	159
4.6.3. Поновни рад пренетих партијских и извршних органа власти у Пецкој и формирање преосталих органа НОП за шабачки округ.....	163
4.6.2. <i>Дринска операција</i> – одбрана слободе	166

4.6.4. Први послератни дани у Азбуковици, одлазак становника Азбуковице на Сремски фронт и Дан победе над фашизмом у азбуковачком крају	169
Закључак	175
Скраћенице	184
Извори и литература	187
Извори	187
Литература	188